ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК № 105.
ФІЛОЛОГІЧНА КАТЕДРА під керуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО
ТЮРКОЛОГІЧНА КОМІСІЯ. № 2.

Акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ

ТЮРКИ,
ЇХ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ.

LES TURKS, LEURS LANGUES ET LITTÉRATURES

I. ТЮРКСЬКІ МОВИ

Вип. II.

КИЇВ — 1930

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК № 105.
ФІЛОЛОГІЧНА КАТЕДРА під керуванням акад. А. Е. КРИМСЬКОГО
ТЮРКОЛОГІЧНА КОМІСІЯ. № 2.

Акад. А. Е. КРИМСЬКИЙ

ТЮРКИ,

ЇХ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ.

LES TURKS, LEURS LANGUES ET LITTÉRATURES

I. ТЮРКСЬКІ МОВИ

Р. II.

В
кої Академії Наук

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського руху", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук,
акад. *О. Корчак-Чепурківський.*

Київський Міськліт № 232. 1930.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитаделя, 9).
Зам. № 661, 1200 прим. 6½ арк.

Тюрки та їх мови.

I.

Всіх тюрків досі об'єднує мова. Нема тепер єдиного тюркського фізичного типу та єдиного тюркського побуту і культури. Іслям, як переважна національна віра у тюрків. Скільки всіх тюрків на світі і в СРСР?

Тюрки (турко-татари) — сім'я народів, що говорять тюркською мовою. Мова тая, дарма що розпадається на чимало наріччів, ба навіть окремих мов, усе-ж становить собою незаперечиму єдину лінгвістичну цілість. Навпаки, з антропологічного погляду — між тюрками нема одности, це раса надзвичайно мішана, надто на периферіях.

Найчистіший тюркський тип, гадають, зацілів в осередку теперішнього тюркського розселення, у Середній Азії: у киргиз-казаків, у каракиргизів та узбеків. У цих, найменш змішаних, тюрків — зріст середній; голова округла; обличчя подовжено-овальне; очі,— не так як у монголів,— лежать на одній простій лінії, але горішнє повіко, загортаючися ближче до внутрішнього кута ока, робить очну щілину вузькою та й справляє тим деяке враження монголуватости; вилиці — широкі, тільки-ж менше випинаються, ніж у монголів; ніс простий; губи товсті; колір шкури смуглявий; волосся чорне, просте; поросль — аж надто слабка на щоках, як і в монголів, але дужча на губах (вуси) і на підборідді (вузенька клинцювата борідка).

Ідучи далі од центру, ми постерегаємо, що ці тюркські ознаки змінюються.

От, у якутів помітно чималу домішку типу тунгузького, а в деякої частини — то й типу російського; у сибірських татар на Єнісеї — мішанина з самоїдами [1]), а тюрків Алтая (ойратів) не дурно звуть „білі калмики“ (=монголи) [2]). В тюрках зах. Монголії (урянхайцях та ин.)—

---

[1]) Кастрен, відомий лінгвіст уралоалтаїстики, сконстатував в початку 1850 рр., що старі люди коло Саянських гір (в південній частині Єнісейського басейну) ще пам'ятали самоїдську мову, а молодші — говорили лиш по татарськи. Пор. і в дисертації Н. Катанова (про урянхайську мову, Каз. 1903) його звістки про камасинців-качинців (ст. XVII—XVIII).

[2]) Що історичні ойрати говорили мовою монгольською, тільки иншою говіркою, про те свідчить „Збірка літописів“ монгольського везіра Решідеддіна поч. XIV в. Див. вид. Березина в VII т. „Трудовъ Вост. Отдѣл. Археол. Общ.“ (Спб. 1861): Qowм-и Ойрат. Логет-и ишан, hер-ченд могулі-ст, ба логет-и діґяр eqвам-и Моголь ендек тефавоті дared. Меселян, ан-ки „кард“ра (=„ніж“) діґяран „qітуqа“ ґуйенд, ве ішан „хидга“ (ст. 101).

яскрава мішанина з монголами; у таранчів є домішка китайська. Башкири та їх західні сусіди волзькі татари — одні скидаються на фіннів (а чуваші — аж через лад), инші, знов, схожі з слов'янами: багато поволзьких татарів мають тип цілком европейський. В туркменах сила антропологічних ознак іранських-перських; азербейджанці й собі аж надто скидаються на іранців (персів, курдів). У кримських татарів в середині півострова непогано зацілів щирий тюркський тип (рештки ногайців; вони-ж — острівці у Добруджі, на півн. Кавказі та в Астраханському краї); та татари кримського узбережжя — тюркська мішанина хазарів, греків, генуезців і ин., навіть українців (через жінок-бранок, через помусулманених рабів), то-що. В османських турках Малої Азії та Европи, головних теперішніх носіях усетюркської ідеї, таку силу мають грецькі, слов'янські, албанські, черкеські та ин. домішки (на узграниччях північної Сирії та північної Месопотамії — домішки арабські), що од давнього чистого тюркського типу в османах, сказати-б, що й нічого не залишилося.

Це протяжне вікове змішування тюрків з різними чужими народами, у звязку із впливом неоднакових географічних та економічних умов довгого історичного життя тюркських племін, на величезному просторі од Льодового океану (якути) аж до теплого Середземного моря (османи), призвело до того, що тепер не існує так-само й єдиного національного тюркського побуту, єдиної тюркської культури, єдиної тюркської етнографії.

Можна, правда, притягаючи до діла і те, що каже історія, і те, що кажуть теперішні етнологічні постереження [1]), з певністю говорити, що одвічна ознака тюркського побуту — то було життя не мисливське, як у монголів, а кочове-номадське, з родовою громадською організацією, з кочовою державою-ордою, що розпадається на родові улуси. Кочовий побут у середньо-азійських степах ще й досі животіє (хоч з кожним десятиріччям, не з своєї волі, скорочується), а котрі тюрки давно попереходили до осіло-хліборобського й осіло-міського життя, на їхньому побуті одбивається кочування в формі т. зв. культурних пережитків: звичаїв, обрядів. — За головне багатство для кочовика-тюрка правили, нехай які вони економічно важливі, не вівці й не велика рогата худоба, а табуни коней; їх маючи, тюрки, в своїй кочовій історії, могли раз-у-раз бути рухливими й легко пересуватися з місця на місце в своїх мандруваннях; усякі громадські оборудки, міна, купівля-продаж, колективні наради — не так давно, за історичної пам'яти, навіть в османів одбувалися верхи, на кінських спинах, — як і тепер це робиться в кочових тюрків Середньої Азії. — Рухоме тюркське житло, сказати, старо-національного типу — кругла кибитка. Тюркський тип кибитки одрізняється од монгольського

[1]) Основна робота — H. Vambéry: Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes, auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert, Ляйпц. 1879; його-ж таки: Das Türkenvolk in einen ethnologischen und etnographischen Beziehungen geschildert, Ляйпц. 1885.

тим, що верх у неї становить собою не конус, а округлу баню; тички, що творять собою дах кибитки, вигнуті. В осілих тюрків, які живуть у чотирикутніх хатах, а не в кибитках, весільні обряди та весільне хатнє прибрання ще й досі не раз показують, що вони виробилися були в житлі округлому. Та й групи хат у якомусь татарському селі, прим. на Поволжі, нераз розставлені бувають не рівними вулицями, а кружалом, родовим гніздом, наче кибитки на кочовищі. — Харч у тюрків-номадів — почасти м'ясо (кінське теж), варене, не смажене; почасти — молочні вироби, що поміж ними сироватка й кисле молоко залишаються й до наших днів за улюблену їжу навіть в османів, дарма що вони давно вже кинули кочувати; а кумиз з кобилячого молока — то визнане спільно-тюркське національне питво. — Споконвічна обробна промисловість у тюрків — шкуряна та смушева справа; цей промисл і городяни досі полюбляють, а що-до своєї техніки — то й до цього часу він у цілому тюркському світі однаковий. Дуже практичний у кочовому побуті, виробляється й посуд-начиння з шкури; оброблюють тюрки й ріг, легко приступний пастушачий матеріял. Національний тип одежі, як знати з найдавніших статуй тих тюрків, яких китайці узивали тукю (з VI в. починаючи), залишається в багатьох тюрків, ще й досі, усе той самісінький стародавній: високоверхі шапки в чоловіків, циліндричні високі убори в жінок; до цього — халати з довгими полами, пристосовані щоб їздити верхи. Скрізь у тюрків, хоч-би й городян, досі заціліла любов до м'якого взуття, без закаблуків та підшитих підметок, — що їх і не потрібував кочовик-верхівець, не маючи багато ходити пішки.

Не важко і ще нашукати низку инших побутових особливостів, які можна вважати за всетюркські національні; тільки-ж, загалом кажучи, важко вже тепер говорити про єдину тюркську етнографію та єдину тюркську культуру.

В релігії знайдеться тепер одности у тюрків куди-більше, ніж в иншій-якій царині. Геть-геть переважна маса тюркської людности визнає тепер іслям (замість давнього шаманства), ба ще й уважається за його підпору. Та єднання навіть і тут не абияк порушується через поділ тюрків на секти шіїтів та суннітів, які досі раз-у-раз фанатично ворогували між собою, тяжче ніж з иншими вірами, та й инакше не звали одні одних, як „прокляті", „мель'ун"; проповідь паніслямського об'єднання усіх тюрків лишається справою самісінької інтелігенції. А окрім того частина тюрків, що сидять у сусідстві з монголами, калмиками та китайцями, визнають буддійство. Є зреформовані шаманісти (напр. алтайці-ойрати). Частина алтайців — православні християни, так само як якути десь аж до Льодового океану, чуваші на Волзі, гагаузи в Басарабії, Добруджі та Болгарії.

Скільки всіх тюрків — того не встановлено як слід з належною статистичною точністю. Основна праця, що од неї узагалі доводиться виходити у питанні про тюркську народність, це Н. Аристов: „Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей и свѣдѣнія

объ ихъ численности“ 1896 [1]); і отож, як вираховував Н. Аристов, цифра усіх тюрків на світі була на 1896 рік менша ніж 26 мільйонів (25.843.266 душ, чоловіків та жінок). Всеросійський перепис 1897 року, що наслідки його опублікував Н. Троїцький (СПБ. 1905), показав, що принаймні для тих тюрків, котрі живуть у Росії, можна Аристова цифри трохи підбільшити. Французький тюрколог J. Deny у вступі до своєї Grammaire de la langue turque (Пар. 1921) і в розділі присвяченому тюркам у виданні A. Meillet et M. Cohen: „Les langues du monde“ (Пар. 1924) використав дані як Аристова, так і російського перепису 1897 року та й, у підсумку своїх статистичних вирахувань, вивів загальну цифру 30.331.960. При цьому, одначе, Дені зазначив [2]), що, вважаючи на той відсоток нормального зростання тюркської раси, який показано у виданні „Азіатская Россія“ (Спб. 1914), треба покласти, що на наші часи цифра тюрків зросла мабуть ще мільйонів на дев'ять, себ-то переходить за 39 мільйонів. Висновок Дені трохи чи не цілком збігається з вирахуваннями німецького орієнталіста Март. Гартмана в „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії 1917 р. (ст. 98): „В османській державі за найвищим підрахуванням є 7 мільйонів тюрків; російсько-підданих — безперечно не більш, як 25 мільйонів; у Персії — їх що-найбільше 7 мільйонів; коли на тюрків, розпорошених по инших країнах, покласти 1 мільйон, то загальна цифра вийде — і то вже добре — 40 мільйонів“.

І француз Дені, і німець Гартман приймають цифру 39-40 мільйонів як максимальну. Турецькі письменники та публіцисти йдуть далі; напр. літератор Ахмед Мидхат у своїй статті, яку він умістив для російських читачів у „Стамбульскихъ Новостяхъ“ (1909, № 9), каже: „турковъ на земномъ шарѣ считается отъ 40 до 50 милліоновъ“ (ст. 6); а орган ліберальних османських богословів часопис „Іслям меджмуа-сы“ = „Ісламський збірник“ у статті, присвяченій пантюркізмові (1914, II, ст. 471-480), трактує питання, як „розбуркати почуття одности у мусулманської тюркської нації, що нараховує аж 100 мільйонів“ [3]).

Насправжки, навіть цифра 40 мільйонів викликає сумнів. А вже-ж будь-що-будь у межах колишньої Росії, теперішнього СРСР, важко налічити ті 25 мільйонів тюрків, що їх, правда з застереженням, ладен був визнати Гартман: російські офіційні дані хитаються між 15-17 мільйонами.

У „Списке народностей С.С.С.Р.“ І. Зарубина (Ленінгр. 1927), що його видала „Комиссия по изучению племенного состава населения С.С.С.Р.

---

[1]) Праця Аристова (між иншим, повна бібліографічних вказівок) — у петербурській „Живой Старинѣ“ 1896, вип. 3 та 4-ий. Посутня на неї рецензія — В. Бартольда в „Зап. Вост. Отдѣленія Русск. Археол. Общества“ т. XI (1899), ст. 341-356. „Указатель“ власних іменнів, що склали Н. Бравин та Н. Беляев — у „Запискахъ Русск. Геогр. Общ. по отдѣлу этнографіи“, 1903, вип. 2.

[2]) Les langues du monde, ст. 195-196.

[3]) Саме-іменно проти цього запевнення часопису „Іслям меджмуа-сы“ М. Гартман і захтів зазначити в берлінських „Mitteilungen“, що більш як 40 міл. тюрків налічити ніяк не можна.

и сопредельных стран“ Усесоюзної Академії Наук, ми знайдемо для тюркського плім'я (погрупованого за системою А. Самойловича) такі дані:

А. Чуваші — 1.062.005.

Б. Північно-західня тюркська група: алтайці-ойрати, кумандинці, теленґети, телеути — 43.157. Білоруські татари, ногайці, карачаївці, балкари, кумики — 332.539. Башкири, тептярі — 610.314. Татари Поволжя, мішари (мещеряки) — 2.450.568. Тобольці, сибірські бухарці, барабинці, чулимці — 64.852. Киргиз-казаки, кара-калпаки, кара-киргизи — 4.740.075.

В. Південно-західня: басарабські гагаузи, південно-кримські татари[1]), азербейджанці, грузинські кара-папахи, османи — 1.814.110.

Г. Південно-східня група: узбеки, кураминці, таранчі, кашгарці — 3.916.197. Алтайські черневі татари, томсько-кузнецькі татари — 14.506.

Д. Північно-східня група: шорці, лебединці, кизилці, абаканські татари (сагайці, качинці, бельтіри, койбали й камасинці); урянхаї-сойоти, карагаси — 50.668.

Е. Якути з долганами — 221.007.

Усього — 15.217.998.

Трохи більший підсумок можна вивести в заокруглених, себ-то не надто точних цифрах, з офіційно видаваних довідкових календарів С.Р.С.Р., напр. „Все республики и автономные области С.С.С.Р“ (Москва 1928).

Згідно з їх даними, радянський Азербейджан має тюрків 1.396.000, Нахичеванська автономна країна у кол. Ериванській губ. — 90.200, Нагірний Карабах у кол. Бакинській губ. — 12.500 (9,6% серед 90% вірмен), у Вірменщині 79.200, у Грузії 187.700. На півн. Кавказі автономні республіки: Дагестан — 157.800 тюрків, Чечня — 3.000 (решта людности — чеченці), Кабардино-Балкарська країна — 36.700 (решта кабардинці), Карачай — 53.300. У північно-кавказькій калмицькій країні („Калмыцкой области“, на території кол. Ставропільської губ., Терської обл. та Астраханської губ.) живе серед калмиків 1400 тюрків. У Криму 178.000 (бл. 1/4 людности). Чувашія — 690.000. Марійська країна — 24.100; Вотська країна 37.900; республіка німців Поволжя — 2.900. Татаристан (осередок Казань) — 1.400.800. Башкирія (центр Уфа) — 1.370.000. Казакистан (Киргиз-казацька республіка; столиця попереду Оренбург, далі Кизил-Орда або кол. Перовск, теперішня-ж столиця Алма-Ата, кол. Верний) — 3.900.000; автономна Каракалпакська країна Казакистану (коло Аральського моря й Аму-Дар'ї) — 296.000. Киргизистан (Кара-киргизія, на узграниччі Кашгара й Турфана) — 794.500. Ойратська (алтайська) автономна країна (Томської губ.) — 42.000. Узбекистан (центр Самарканд) — 4.002.800, з автономною республікою Таджікистаном — 164.500 (бл. 20% людности) й автономною памір-

[1]) Жадної цифри для кримських татар академічний „Список народностей“ 1927 р. не подає, і ми її черпаємо з иншого джерела.

ською країною Гірно-Бадахшанською — 3.900. Туркменистан (центр Ашхабад) — 892.800. Якутія — 235.000.

Усього: бл. 16.053.000

Беручи на увагу, що багато з статистичних племінних даних СРСР зібрано зовсім недавно, вже в 1920-х роках, навіть у другій їх половині, доводиться цифру навіть 20 мільйонів, поки-що, покласти лиш як максимальну для числа всіх тюрків в С.Р.С.Р.

II.

Лінгвістична приналежність тюркської сім'ї мов. Деякі типовіщі її особливості. Становище якутів та чувашів.

Оті мови тюркські („турецько-татарські)", якими говорить може з 40 мільйонів людей і які, по суті, являються лиш однією мовою, що розпадається на силу наріччів (або теж „мов") та піднаріччів, становлять собою галузь алтайської сім'ї або (коли узяти ще ширше) — уралоалтайської мовної сім'ї. Спеціяльно до алтайської групи ввіходять як члени: галузь тюркська, галузь монгольська (монголи, буряти, калмики) і галузь тунгузька, або манчжуро-тунгузька (тунгузи, манджу та ламути). Як члени групи уральської — мали-б долучитися ще мовна галузь угро-фінська та самоїдська; тільки ж слід пам'ятати, що, хоч група уральська (мови уг.-фінська та самоїдська) і класифікується у значної частини дослідників як споріднена з алтайською [1]), все-ж така класифікація для багатьох залишається ще спірною, не остаточно доведеною. А от тунгузів, монголів і тюрків лінгвістична спільність — заперечень не викликає.

Своєю будовою мова тюрків, як і инших алтайців (та й як мови народів сім'ї уральської), належить до типу аглютинативного, або наросткового: ролю морфологічних флексій грають афікси, що безпосередньо сполучаються з чистою основою слова, а спеціяльніші граматичні відтінки виявляються через вставлення певних інфіксів між основою та закінченням. Прим. „ев" — хата, „ев-лер" — хати (pl.), „ев-ім" — моя хата, ев-лер-ім" — мої хати; „сев-мекь" — любити („сев" — то пень „люб", а „мекь" — інфінітивне закінчення), „сев-дір-мекь" — приневолити любити, „сев-іш-мекь" — любитися, „сев-іль-мекь" — бути любленим. Або: „йаз-маq" — писати, „йаз-(γ)ы" — писання, „йаз-(γ)ы-джы" — писар, „йаз(-γ)ы-джы-лыq" — писарство. — Приіменників (praepositiones) нема, а є післяйменники (postpositiones), що долучаються або безпосередньо до nominativ'a, ніби відмінкова флексія („ев-де́" — *в* хаті, „ев-де́н" — *із* хати, „ев-іле" — *з* хатою), або долучаються до форми genitiv'a: „евін-ічюн — *для* хати.

З наведених прикладів почасти вже видко, що в усіх таких будуваннях граматичних форм та вивідних слів має силу (не чужий і для уральської групи) закон т. зв. сингармонізма, або „гармонії (тоб-то

---

[1]) Див. прим. H. Winkler: Die Zugehörigkeit der finnischen Sprachen zum uralaltaischen Sprachstamm — в „Keleti Szemle", т. XII (1911), ст. 1-38.

асиміляції) голосівок": наростки, що долучаються до переднього звукового ряда, до „мнякого" (піднебінного) пня (де є звуки „е", „і", „ö", „ÿ"), набирають і собі відтінку „мнякого"; наростки, що долучаються до заднього ряда, до „твердого" (не піднебінного) пня (де є звуки „а", „ы", „о", „у"), набираються „твердости". Приміром, в „*се*в-м*е*кь" = любити, „д*ö*н-м*е*кь" = вернутися, інфінітивне закінчення звучить „м*е*кь"", але в „*а*л-м*а*q"=брати, „q*ы*р-м*а*q" = розбивати, закінчення звучить „м*а*q". Таксамо: „ев-л*і* = хатній, але „ав-л*ы*" = мисливський. Инший випадок „гармонії голосівок" — той, коли губна пнева голосівка („о", „у", „ö," „ÿ") має вплив на негубні звуки „і" та „ы" в доданих наростках, асимілюючи їх із собою на губний лад. Приміром од „суч"(= гріх)[1]) прикметник звучить „суч-л*у*" = грішний, вивідне слово — „суч-л*у*q" = грішність, хоч од „ав" (= полювання) прикметник чується як „ав-л*ы*", од „баш"(= голова) вивідне слово звучить „баш-лыq"; „кьöй" = село, „кьöй-лÿ" = сільський, „кьöй-лÿкь" = сільськість (замість сподіваного „кьöй-лі", „кьöй-лікь"). Разом с тим змінюється, при таких формуваннях, і характер задненебінних („горлових") приголосних (консонант): в першім випадку чується вимова передньонебінна: „кь", „ґь" („сев-м*екь*" — любити, „біль-ґ*і*" — знаття), а в другім випадку — вимова задньонебінна („ал-ма*q*" — брати, „йаз(γ)ы" — писання). Найпослідовніше, найсистематичніше переводиться закон сингармонізма в мові тюрків османських.

Ще риса з тюркської (та й загалом алтайської) фонетики: слово на своєму п о ч а т к у не терпить з б і г у двох, а тим паче трьох п р и г о л о с н и х. Через те, позичаючи чужі слова, що починаються двома приголосними, тюрк намагається перед тими приголосними ставити звук „і" чи „ы"; приміром, ім'я „Степан" тюрк вимовляє як „*І*степан", слово „statistique" обертає в „*ы*статыстык"[2]). Знов-же: тюркські мови не люблять починати слово з протяжно-дзвінкого (сонорного), звука, навіть без збігу з иншим якимсь приголосним, і через те в чужих запозиченнях вони до протяжно-сонорного початкового звука теж охоче додають призвук „і" чи „ы" (варіянти — „ÿ", „у"). Приміром, *р*усів татари звуть „*у*рус"; позичене з російської мови слово „*л*авка" вимовляють „*у*лавка́"; перське слово „*р*узä" (піст) обертають в „*у*руза"; ім'я іранського витязя *Р*устама (Ростема) переробили вони в „*У*руслан", і т. и.

З синтактично-морфологічних тюркських (чи, там, узагалі алтайських) особливостей варто зазначити, що рід чоловічий і жіночий граматично не одрізняються: „о" = він, вона; „*еї* оγлан" = добр*ий* хлопець, „*еї* qыз" = добр*а* дівчина. — Типова синтактична особливість — визначник повинен стояти п е р е д визначуваним словом (повна супротивність мовам

---

[1]) Слово „суч" тюрки позичили, напевне, з мови китайської, але це запозичення — дуже давне, і слово зробилося цілком тюркське.

[2]) Правда, тепер по деяких наріччях трапляються вже й одхилення од такого правила, та й то в своїх рідних словах. Возьмім „qызыл" (= червоний), де перший склад „qы" не має на собі наголосу. В вимові, прим. киргиз-казаків, це слово чується як „q^{ы}зыл", „qзыл".

семітським). Не можна по тюркськи (як і в инших алтайських мовах) сказати: „хата парубка“, а тільки: „парубк*а* хата“, „оγлан*ы*н еві“; не можна сказати: „вона — дівчина добра“, а треба: „вона — добра дівчина“, „о еї qыз дыр“. Допомічне дієслово „дыр“ (= „є“) поставлено тут, як бачимо, в кінці речення; це — загальне правило і для кожного иншого дієслівного предиката; прим. щоб перекласти наше „дівчина оця іде додому“ говориться за звичайним тюркським синтактичним порядком слів: „оця дівчина додому йде“, „бу qыз еве ґідер“.

Серед тюркської сім'ї мов дуже відокремлене місце належить мові якутів у Сибіру та мові чувашів (нащадків волзьких булгар) на Волзі коло Чебоксар. Чувашська мова, як показують порівняльні досліди Н. Поппе, то — середина між мовою тюркською та монгольською: очевидячки, передісторична монголо-чувашсько-тюркська прамова розпалася на дві групі: а) монгольську, б) чувашсько-тюркську [1]).

Коли виключити мови якутську та чувашську, то всі инші тюркські наріччя або мови, що розкинулися на величезному просторі од сибірського Алтаю й китайського Туркестану геть аж до Егейського архіпелага й европейської Туреччини, вийдуть дуже близькі поміж собою. У декотрих російських тюркологів є нахил звати їх усі одним іменням: „турецька мова“. Тільки-ж, у живій обихідці лиш за мовою тюрків османських (у Малій Азії, або в Анатолії, і на Балканському піво-ві) закріпилася спеціяльніш ота назва „мова т*у*рецька“; а щоб од османів одрізняти тих, хто говорить инакшими тюркськими наріччями, вони всі звуться „т*ю*рками“ (з „ю“, а не „у“) або „тюрко-татарами“. І цю термінологію, прийняту й у самих-таки тюрків, ніяк не можна нехтувати, дарма що в очах тюрколога-лінгвіста усі вони могли-б зватися однобірно: або лиш „турками“, або лиш „тюрками“. Французи пишуть „turc“ для османів, „tur*k*“ для инших тюрків.

III.

Дуже неоднакові системи для класифікування тюркських наріччів. Перестарілий погляд Ремюза та ин. Система Вамбері та Авг. Мюллера. Скептичні думки Вінклера. Класифікація Радлова, Корша та Самойловича.

Сильна близькість поміж тюркськими мовами почасти навіть не дає легкої змоги покласифікувати їх по тісніш об'єднаних групах.

Число пропонованих класифікацій дуже велике, вони здебільшого різко не збігаються у різних учених, і тепер здебільша являють нам лиш інтерес історичний.

---

[1]) Див. Н. Поппе: „Чувашский язык и его отношение к монгольскому и тюркскому“ в Изв. Росс. Акад. Наук 1924; „О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков“ (Чебоксары 1925, з бібліографією); „Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältniss zu den Türksprachen“ у будапештському „Körösi Csoma-Archiv“ 1926, II; „Altaisch und Urtürkisch“ — в Ungarische Jahrbücher VI, 1926; „Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen“ — Ungarische Jahrbücher VII, 1927.

Приміром, один час мав успіх своєю класифікацією Абель Ремюза (Rémusat: „Recherches sur les langues tartares“, Пар. 1820). Ремюза одрізняв п'ять галузів: якутську, уйгурську (куди він вносив мову і джагатайців і туркменів), ногайську (кримсько-астраханську), киргизьку й „турецьку“ (себ-то османську, разом з чувашською мовою). Тепер така класифікація мусить здаватися кожному не тільки за явно перестарілу, ба навіть може викликати осміх [1]). Инші, теж застарілі системи наведено у І. Березина в його „Recherches sur les dialectes musulmans. I. Système des dialectes turcs“ (Каз. 1848). Тільки ж і самого Березина систему наука незабаром одкинула, як і багатьох дальших, включаючи сюди навіть відомого дослідника середньо-азійських наріччів Г. Вамбері: Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen (Ляйпціг 1885, ст. 85-86).

Безперечно був обізнаний з Вамберієм, пишучи свою „Історію ісляму“ (1885-1887) [2]), Авг. Мюллер, що його праця в російському перекладі мала дуже довгий час величезну силу над усім напрямом сходознавчої науки в Росії. З Авг. Мюллера був не тільки історик, а й тюрколог-лінгвіст (йому належить турецька граматика) [3]), і тому його слова про тюркські мови мусіли бути для читачів аж надто авторитетні. В розділі „Блукання тюрків“ (нім. т. II, ст. 72—74; рос. т. III, ст. 76—77) Авг. Мюллер дає ось яку класифікацію: треба окроме виділити якутів і чувашів, бо в них мови доволі самостійні, — і тоді всі инші тюрки становитимуть собою три групи. Перша група — тюрки північні, або сибірські татари. Друга — тюрки східні, тоб-то кашгарські татари (в зах. Китаї), узбеки, бухарці, хівінці, то-що (та й давні уйгури, див. нім. т. II, ст. 232; рос. III, ст. 252) і близько з ними споріднені татари кримські і казанські, — рештки тих тюркських племін, котрі в XIII і XIV в. на південному сході Руси під головуванням ханів монгольського роду становили могутню кипчакську державу, що звичайно зветься „Золота Орда“. А третя група — тюрки західні: азербейджанці (та й деякі тюрки в инших провінціях Персії), османи, та ще туркмени, що довгий час їх помилково зараховували до гурту тюрків східніх. В Передню Азію в XI-XIII вв. насунули з середньої Азії тюрки західні: гузи (сельджуки і ин.) та туркмени, та їх мішанина османи; а в південну Русь у XIII в. — тюрки східні.

Дуже заслужений спеціяліст в урало-алтайському порівняльному мовознавстві Г. Вінклер (H. Winkler) не вважав за неминуче-обов'язкову

---

[1]) А втім, навіть шісдесятьма роками пізніш (1881) цю самісіньку, яскраво застарілу й недоладню Ремюзову класифікацію популярно подавали російським читачам, як неначеб-то прийняту в европейській лінгвістиці. Див. „Лингвистика Абеля Овелака, переводъ со 2-го франц. изданія, Спб. 1881, изданіе Л. Ф. Пантелѣева“, ст. 100—101. Видавнича фірма Л. Пантелеєва вважалася за дуже солідну.

[2]) Aug. Müller: Der Islam im Morgen- und Abendlande — в Онкеновій серії. Російський переклад: „Исторія ислама“ 4 т т. (Спб. 1895-1896).

[3]) Aug. Müller: Türkische Grammatik, Берл. 1889, у серії „Porta linguarum orientalium“.

річ, у порівняльно-філологічних дослідах, зводити теперішню безліч тюркських наріччів до нечисленних вужчих комплексів: він (принаймні у головній своїй праці: Die ural-altaischen Sprachen, Берл. 1884), оглядаючи тюркські наріччя, попросту характеризує кожне наріччя зокрема, покликується рівнобіжно на старовинну мову середньоазійських уйгурів та південно-руських половців (куманів), на сьогочасну мову турків-османів, азербейджанців, туркменів, узбеків Хіви та Бухари, казанців, чагатайців, на наріччя південного Сибіру, Монголії та Степового краю: алтайців, телеутів, черневих татар (туба́), шорців (на півн. Алтаї, по горішній Обі), сойотів або урянхайців (у західній Монголії), тут-таки й горішньо-єнісейців — сагайців, койбалів, карагасів, качинців, кизилців, кюериків (на р. Чулимі), далі — киргизів (киргиз-казаків), барабинців, тобольців, тюменців, башкирів і т. д., — одне слово: користується ними не групуючи їх в тісніші сім'ї, а поодиноко та в суміші. Тільки-ж і той самий Вінклер тямив, що все-ж куди-вигідніш — розрізняти в тюркських мовах обмежене число груп[1]). Та чогось самостійно-оригінального він не дав[2]).

Найбільшого поширення набула класифікація акад. В. Радлова[3]). За Радловим, тюркських наріччів є чотири групи: 1) східня (мови Алтая, Барабинського степу, горішньої Обі та Єнісею); 2) західня (татари зах. Сибіру, кара-киргизи, киргиз-казаки, башкири, себ-то потюрчені угро-фіни, татари Поволжя); 3) середньо-азійська (у китайському Туркестані таранчі, кашгарці та ин., узбеки емірства бухарського та ханства хівінського, сарти, себ-то потюрчені середньо-азійські іранці) і 4) південна (туркмени, азербейджанці, османи, болгаро-румуно-басарабські гагаузи, південно-кримські татари). В основу Радлівського поділу покладено переважно різний ступінь додержання „гармонії голосівок" та глухість або дзвінкість приголосних у певних фонетичних позиціях[4]), — звичайно, з оглядом і на инші деякі фонетичні особливості[5]). У цій

---

[1]) Див. Вінклерові „Die uralaltaischen Sprachen" у будапештському часописі Keleti Szemle 1900, ст. 132-140, 195-205; на ст. 132 зазначено инші його писання.

[2]) Останнє його слово про цілу алтайську сім'ю — H. Winkler: Die altaische Völker- und Sprachwelt, Ляйпціг 1921 (ст. VI та 86); це — резюме (аподиктичне, без показання джерел) ціложиттєвої праці автора.

[3]) Свою класифікацію Радлов обґрунтував у Phonetik der nördlichen Türksprachen (Ляйпц. 1882-1883, I, ст. 280-291) і в Alttürkische Studien (в Извѣстіяхъ Росс. Акад. Наукъ 1911, ст. 305 і 427).

[4]) Наприклад, у Радлівських східніх діялектах (алтайських, то-що) на початку і в кінці слів чуються тільки глухі приголосні, прим. *п*, *т*, („*п*аш" = голова, „*т*іль" = язик), а в середині слова між двома голосівками — чуються приголосні дзвінкі (па*ж*ы = голова його, кі*ж*і = людина). На протилежному-ж кінці тюркської території, в діялектах південних (у туркменів, османів і ин.) на початку і в кінці слів переважають приголосні дзвінкі (прим. *б*, *д*; „*б*аш" = голова, „*д*іль" = язик), а в середині слова поміж двома голосівками глухі приголосні можуть залишатися (ба*ш*ы = голова його, кі*ш*і = людина). Група західня (як от, діялекти волзьких татар) та середньоазійська (от, узбеки) займають з цього погляду середнє становище.

[5]) От, для Радлівських середньо-азійських наріччів типова особливість — тая, що в них нема голосівки *ы* (є лиш *і*) і нема твердого *л* (а є мняке *l*), — а в инших Радлівських групах є й *ы* і *і*, є тверде *л* і мняке *l*.

Радлівській класифікації доволі непохитно поставлено тільки останню групу (туркмено-азербейджансько-османську), що її Радлов узивав південною, хоч географічно вона з повним правом могла-б була зватися й західньою.

Та так її потім і називав акад. Хв. Є. Корш у своїй „Класификаціи турецкихъ племенъ по языкамъ“ 1910 р. [1]), що на ню й досі ще не аби-як уважають. За Коршем, тюркські наріччя поділяються на такі три (або кінець-кінцем чотири) групи: 1) західньо-тюркська (османи, азербейджанці й туркмени, — звичайно, так само гагаузи та південнобережні кримчаки); 2) східня, що сильно не збігається з Радлівським групуванням — почасти мертві мови (орхонсько-єнісейських написів VI—VIII вв., уйгурська, чагатайська, половецько-куманська), почасти-ж живі (карагаська, койбальська, сагайська, саларська в східньому Туркестані); 3) північна — переважно ті самі татарські мови зах. Сибіру та Поволжя, які Радлов узивав „західньою“ групою. Та ще Корш установлює четверту групу — змішану, куди запроваджує дуже неоднакові підгрупи, от як з одного боку якути в глибу Сибіру та чуваші на Волзі, а з другого — середньоазійські мови Туркестану. За підвалину для свого класифікування Хв. Корш кладе спостереження: вимовляє певна група „таγ“ (= гора; осм. „даγ“), чи „та*у*“? формує вона дієслівний теперішній час на „р“, чи на „ä“? вимовляє вона participium praes.: „qа*лан*“ = „той, що залишається“ (як османи), чи архаічніш: „qа*лγа*н“? і так само dativ: „qа*ра*“ = „снігові“, чи „qа*рγа*“? (словом: чи викидає вона звук γ після приголосних?).

Новішими часами проф. Самойлович спробував погодити Радлівську класифікацію з класифікацією Коршевою, запроваджуючи до їхніх систем свої додатки та модифікації. За Самойловичем, усі тюркські („турецькі“) наріччя треба поділяти на шість груп: 1) Мова османів, азербейджанців та туркменів („південна“ група за Радловим, „західня“ за Коршем) примиренно названа у Самойловича групою південно-західньою, або історичніш — огузько-туркменською. Инші групи — то такі: 2) південно-східня — од півн. Афганистану й Бухари геть аж до Кашгара, Хотана та инших оаз західнього (турецького) Китаю; 3) середня — у межах Хорезма (давнішеє Хівінське ханство); 4) північно-західня (за Коршем — „північна“, за Радловим — „західня“) — од кримських степів через Поволжя й Уральщину в західній Сибір аж до Алтайських гір, включаючи сюди й старовинну мову половців (куманів, кипчаків); 5) булгарська (чуваші) та 6) північно-східня, куди ввіходять і стародавні мертві мови — орхонсько-єнісейська й уйгурська, а тепер її репрезентують тюркські народи Монголії (сойоти, або урянхайці), середнього Єнісею (кизили, качинці, сагайці й т. д.) й Якутської

[1]) Стаття Хв. Є. Корша — в „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1910, кн. 84—85, ст. 114—124. До неї пор. його статтю „Происхожденіе формы наст. времени въ западно-турецкихъ языкахъ“ в „Древностяхъ Восточныхъ“, т. III, вип. 1 (М. 1907).

Автономної Республіки [1]). В основу поділу Самойлович, ще, кладе вимову: а*д*аq, а*т*аq, *аз*аq, а*й*аq („нога"), qо*д*, qо*т*, qо*с*, qо*й* („поклади!"), *о*лмаq — *б*олмаq („бути"). Взаїмозрозумілість тюркських наріччів він висловлює емпірично в таких словах: „Кто знает османский язык, для того наиболее практичными являются переходы от османского через южнобережное наречие крымских татар к их степным говорам и затем к наречиям турецких народностей сев. Кавказа: ногайцев, карачаевцев, балкаров, кумыков, или к наречию последних через азербейджанско-турецкий язык; далее через туркменский язык — к наречиям хивинских сартов и узбеков, а через последних — к наречиям прочим узбецким и турков зап. Китая. Все указанные пути ведут с другой стороны к языку поволжских и тобольских татар и мишарей". Сам Самойлович не заплющує очей на те, що й його класифікація — „тоже временная", і „попытки классифицировать турецкие языки увенчаются окончательным успехом, кто бы их ни предпринимал, не ранее, чем завершится сравнительно-историческое изучение этих языков, т. е. весьма еще не скоро" [2]).

IV.

Головні підсобні праці для ознайомлення з граматикою та лексикологією тюркських наріччів: а) османли.

Справді, філологічно вивчено тюркські наріччя ще дуже недостатньо.

Найкраще стоїть справа з **османською** мовою (в обихідці: „турецькою"), яка має вже й свої рідні, шкільно-міродатні граматики [3]) та має й дуже багато гарних европейських підручників.

На межі посеред тими й тими можна поставити затверджену й од турецького міністерства народньої освіти граматику Юсуфа (1892) [4]), себ-то царгородського єзуїта о. Йосипа Реалі, і теж єзуїтську, з таким самим заголовком: „Grammaire complète" (Царгород 1907), підписану „F. E. L." (= frère Eustache Louis). У Царгороді-ж не раз видавано корисну „Méthode théorique et pratique" (1885-1889; 1908) місцевої людини — „спаньйола" Мойсея даль-Медіко. Видано там і низку всяких „Guide de la conversation", що серед них в 1880 рр. часто передруковувався й успіхом у подорожніх тішився кешеньковий, тоб-то ніби невеличкий, але дуже змістовний „Guide" вірменина Guy-bey (Nar-bey) de Lusignan'a, доповнюваний його-таки

---

[1]) Див. А. Н. Самойлович: а) „Некоторые дополнения к классификации турецких языков" Ленінград 1922, б) передмова до „Грамматики османского языка" Лнг. 1925; в) доповідь на 1-му всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку 1926 р. (ст. 131-139). Наочно див. Самойловичеву класифікацію у нас на ст. 117.

[2]) „Некоторые дополнения" 1922, ст. 3.

[3]) Деякі з тих турецьких граматичних праць — не аби-якого обсягу. Прим. „Ходжа-йи лисан-и Османі" Мехмеда Риф'ата, 8 частин (Царг. 1310-1311 = 1885-1886) обіймає собою щось аж 100 сторінок.

[4]) R. Youssouf: Grammaire complète de la langue ottomane, Царгород 1892 (340 ст.). Він-же видав і чималий „Dictionnaire turc-français (Царг. 1888), потім укоротивши його на „Dictionnaire portatif" (Царг. 1890).

кешеньковим словничком: Dictionnaire de poche français-turc" (усе — з французькою транскрипцією [1]). З инших місцевих східніх виробів на цім полі треба ще згадати корисні „Türkische Gespräche" М. Салахеддіна (1917).

Що до чисто-европейських опрацьовань **османської граматики**, то на першому місці тут стоїть дуже недавно оброблена, велика обсягом (1218 ст.) і високоавторитетна наукова Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli) par J. Deny (Пар. 1921) [2]); вона позбавлена, тільки, чисто-практичного відділу — діялогів, розмов. Почали-ж европейці складати турецько-османські граматики ще з першої половини XVII віку [3]), і в другій половині того століття Франц. Менінський, видаючи в Відні свого великого турецько-латинського словника (Thesaurus linguarum orientalium, Viennae Austriae, 1660), додав уже й до нього турецьку граматику, а за двацять літ після того опублікував і великі, поважні „Linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, institutiones, seu Grammatica Turcica" (Відень 1680). У XVIII столітті тая Менінського граматика була передрукована наново (1756, „curante A. F. Kollar"), так само як і словник (1780), дарма що тоді повиходило в світ чимало вже й інших праць у цій царині [4]). Давати бібліографічний реєстр для довгої низки всіх османських граматик, що повиходили в Европі у XVIII-му і в більшій частині XIX віку, тут не варто, але все-ж слід зазначити три-чотирі видання, що ними філологи й ширша публіка користувалися найчастіше. Така була практична „Grammaire turque" П. Гольдермана (Царг. 1730, ст. 194) [5]), що її двічі переклали на російську мову за Катерини II підчас російсько-турецької війни (Спб. 1776; М. 1777), а словник з неї взяв для своєї граматики Amédé Jaubert: Elémens de la grammaire turke" (Пар. 1823; 2-ге вид. 1833, бл. 400 ст., з діялогами, з Гольдермановим словником). Жоберову ж працю використав російський профессор А. Казембек для своєї „Грамматики турецко-татарскаго языка" (Каз. 1839; 2-е вид. 1846), а Казембека, знов, переклав і почасти переробив Ю. Ценкер по німецьки (Лпц. 1848) [6]), що потім уславився як турецький лексиколог. Варта

---

[1]) Приміром 15-е видання (éd. entièrement refondue) Guy-bey: Guide de la conversation français turc вийшло в Царгороді 1885 (449 ст.) з присвятою Абдульхамідові II. Його-ж Dictionnaire de poche français-turc мав своє 5-е видання р. 1865, а 7-ме — 1881 (448 ст.; Пар.).

[2]) Дені — професор паризької Ecole des langues orientales vivantes.

[3]) В Липську 1612 р., studio Hieronymi Megiseri, видруковано „Institutiones linguae Turcicae libri quatuor", з „exercitia" і словником. А французький дипломат в Царгороді, що й Коран на французьку мову переклав, André du Ryer видав у Парижі 1630 „Rudimenta gramatices linguae Turcicae"; 2-ге вид. 1633. Меґісером часто тепер користуються тюркологи для історії османської вимови.

[4]) „La Gramatica del Mininski e in molta laude ed in pregio", характеризував її в кінці XVIII віку Дж. Тодеріні у III томі своєї „Letteratura Turchesca" (Венеція 1787, ст. 94), називаючи разом з тим і самого Менінського: „questo grande Maestro".

[5]) Підпису P. Holdermana не було на книзі надруковано, і граматика вийшла в світ як анонімна.

[6]) О. Бётлінґ в V томі (1848) петербургського академічного „Bulletin de la classe hist.-philol." дав свої „Kritische Bemerkungen" і до 2-го видання Казембекової граматики, і до німецької її обробки (ст. 289-301, 321-336, 337-352, 353-368).

уваги через славне авторове ім'я — H. Fleischer'a: Die vollkommene und schnelle türkische Selbstlehre (Відень 1833; 446 ст.). Широко відому в XIX в. граматику дав царгородський англієць Редгавз (J. Redhouse): Grammaire raisonnée de la langue Ottomane (Пар. 1846); а ніби-додаток до неї — то його-ж таки практичні розмови: „Vade mecum of Ottoman colloquial language" 2-е вид. Л. 1877; 3-е 1882; 1909) та англ.-турецький і тур.-англійський словник, що первісно призначалися (Лонд. 1856-1857) для потреб Кримської війни [1]). Нарешті слід згадати серед практичних підручників османської мови XIX віку — Ad. Wahrmund: Praktisches Handbuch der osmanisch-türkischen Sprache (Ґісен 1869; без змін 1884; 1898), що автор тоді склав такі самі практичні підручники і для мови ново-арабської (1861-1866) і для перської (1875).

Найкорисніші одначе османські граматики та підручники — то ті, що повиходили вже в кінці XIX в. та в XX-ім. Їх — багато, але ми зазначимо лиш найпридатніші, чи теоретичні, чи практичні: а) В берлінській серії „Porta linguarum orientalium" — Aug. Müller: Türkische Grammatik (Берл. 1889, ст. 136 та 136; без практичних розмов); б) вид. берлін. семін. східніх мов — J. Manissadjian: Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache (Штутг. 1893; практичний елемент тут слабкий); в) L. Pekotsch: Praktisches Uebungsbuch der osm.-türk. Sprache, sammt Schlüssel (Відень 1894); г) В Гартлебеновій поліглотній серії коротких самонавчителів — K. Wied: Leichtfassliche Anleitung zur Erlernung der türkischen Sprache (1-ше вид. бл. 1888; 1895; 1903; 1912; 5-е 1915; 184 ст.); д) Дуже зручні через свою точну стислість „Elementi di grammatica turca" Л. Бонеллі (Мілан 1899; 199 ст.), а як додаток — стисло-практичний курс розмов із словничком тогож-таки Л. Бонеллі: „Il turco parlato" (Мілан 1910; 343 ст.); е-ж) З практичного погляду найвище стоять видання, складені за легкою методою Otto-Gaspey-Sauer. Одне — Г. Єглічка (H. Jehlitschka): Türkische Konversations-Grammatik (Гайдельберг 1895; 420 ст.) з ключем (1897), та з додатком A. Helmling: Umschreibung der türkischen Uebungsstücke in Lateinschrift (Гайд. 1916) [2]). А друга практична граматика за тою самою системою, для англійців — V. Hagopian: Ottoman-turkish conversation grammar (Гайд. 1907; ст. 492 та 34). Підчас світової війни в ляйпціґській універсальній серії „Sammlung Göschen" вийшов (під №№ 771, 775, 777, 778) практичний підручник J. Németh (1916-1917), а берлінська семінарія східніх мов випустила Gotth. Weil: Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache (Берл. 1917; 258 ст.) [3]). А всіх перевершив своєю великою науковою граматикою паризький професор Дені (1921), що з нього ми й почали свій огляд османських граматик.

---

[1]) Той Редгавзів словник одразу вийшов великий (1149 ст.), а в дальших виданнях він значно був збільшивсь (Лонд. 1861; 1880; Царг. 1890, 2224 ст.; без змін Лонд. 1901).

[2]) Про російську переробку з Єглічки — В. Гордлевського — див. нижче, ст. 128.

[3]) Цінну рецензію на Вайлеву граматику надіслав із Царгороду G. Bergsträsser в „Zeitschr. der D. Morg. Ges." т. 72 (1918), ст. 268—282.

В Росії потреба турецько-османських граматик доткливо відчулася в XVIII в. за Катерини II, що довго воювалася з Туреччиною. Ми згадували, що анонімну практичну турецьку граматику (П. Гольдермана), видрукувану в Царгороді 1730 року, аж двічі переклали з французької мови на російську (Спб. 1776; М. 1777)[3]). За військових часів Миколи I „сочинилъ“ практичного підручника піонер російської орієнталістики Ос. Сенковський: „Карманная книга для русскихъ воиновъ въ турецкихъ походахъ“, 2 чч. (Спб. 1828—1829). Другий тодішній російський тюрколог, сам зроду азербейджанець, мірза Ал. Казембек, — це ми згадували, — взяв за підвалину граматику француза Жобера (1833) і переробив її на російську „Грамматику турецко-татарскаго языка“ (1839; 1846), але туди ввійшла сильна домішка елементу зовсім неосманського; а як почалася Кримська війна, то Казембек видав для слухачів-офіцерів свій (літографований) теоретичний курс: „Учебныя пособія для временнаго курса турецкаго языка“ (Спб. 1854), і той курс здобув премію од Російської Академії Наук[2]). Непогано надумано було — З. Мсеріанцъ: „Начальное ученіе турецкаго языка“ (М. 1857), як додаток до його-ж таки книжки: „Новые разговоры на турецкомъ и русскомъ языкахъ“ (М. 1856; ст. 119); тільки-ж увесь турецький текст „разговоровъ“ подано буквами лиш арабськими, а з-попід них не видно справжньої вимови. Військові події другої половини 1870 рр. викликали на світ довгеньку низку підручників. Найважливіщу працю видав майор М. А. Терентьевъ, в двох частинах: „I. Грамматики турецкая, персидская, киргизская и узбекская (Спб. 1875; 209 ст.). II. Хрестоматія“ (Спб. 1876; ст. 108 та 8)[3]). За головною участю того-ж-таки М. А. Терентьєва російський Генеральний Штаб видав: „Военный переводчикъ съ русскаго языка на турецкій, болгарскій и румынскій“ (Спб. 1877; ст. 363)[4]); малі ґіди — К. П. Зубковъ: „Путеводитель для разговора на турецкомъ языкѣ, для дѣйствующей нашей арміи за Дунаемъ и въ М. Азіи“ (М. 1877; ст. 124, in 32°) та Вл. Андреевичъ (Осман-бек): „Турецкій проводникъ для русскаго солдата“ (Тіфліс 1877; ст. 63) та „Краткій переводчикъ для русскихъ въ Турціи“ (Спб. 1877; ст. 34). Чималої популярности зажив був А. Старчевський: „Переводчикъ съ русскаго языка на турецкій“

---

[1]) От заголовок того перекладу, що вийшов у Петербурзі: „Турецкая грамматика, или краткій и легкій способъ къ изученію турецкаго языка, съ собраніемъ имянъ, глаголовъ, нужнѣйшихъ къ познанію рѣчей и многихъ дружескихъ разговоровъ. Въ типографіи Академіи Наукъ. Спб. 1776. Цѣна 10 рублей“. Заголовок московського видання 1777 р. (переклав Рейнг. Габлицль) кінчається трохи архаічніш: „...и нужнѣйшихъ къ свѣдѣнію рѣчей, такожъ нѣкоторыхъ дружескихъ разговоровъ“ (По французьки: „...et des matières de parler les plus nécessaires à sçavoir, avec plusieurs dialogues familiers“).

[2]) Див. Бернг. Дорнъ: „Разборъ сочиненія проф. Александра Каземъ-Бека“ і т. д. — в „XXIV присужденіи Демидовскихъ наградъ“, Спб. 1855, ст. 93—98.

[3]) Працю М. Терентьєва навіть недавно вшанувала берлінська семінарія східніх мов, переклавши з неї в своїх „Mitteilungen“ (1917) частину киргизьку та узбецьку.

[4]) З деякими змінами („въ связи съ развитіемъ техники военнаго дѣла“) цей самий „Военный переводчикъ“ передрукований був і за світової війни 1914—1918 рр.

(Спб. 1886; ст. 174). До того-ж типу коротких ґідів, тільки спеціяльно для перебування в Царгороді, належить і „Русскій въ Турціи“ (Спб. 1908, ст. 49, = № 10 в серії „Русскіе за границей“)[1]). Звичайно, що все таке наукової ваги не має, та й практично здебільша пособляє не гурт. Зле переробив Wied'а Терлецький: „Самоучитель турецкаго языка“ (Тифл. 1908; 352 ст.). Для студентів „Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ“ В. Гордлевський видав літографічно переклад з першої половини Єглічки: „Практическое руководство для изученія турецкаго языка“ (М. 1908; ст. 172 рос. та 52 тур.). Далі він опублікував: „Руководство для изученія османскаго языка, съ ключемъ. По матеріалу Г. Еглички переработалъ по-русски В. А. Гордлевскій“ (М. 1916; ст. 1-128 та 1-16); дав він і свою теорет. граматику (1928). Лектор практики османської мови в Лазаревському Інституті С. Дзерунян видав склографічно „Курс османских разговоров“ (М. 1924), — труд „почтенный“, як його захарактеризував ленінградський тюрколог А. Самойлович у передмові до своєї, дуже добре й стисло складеної „Краткой учебной грамматики современного османско-турецкого языка“ (Лнгр. 1925; 154); тільки-ж практичної частини („уроков“, „разговоров“) в граматиці А. Самойловича нема.

Словників османських опубліковано багацько. Мають турки і свої власні тлумачні словники, тоб-то турецько-турецькі, що їх складали османські лексикологи і в XVIII-му і в XIX в. (прим. Ахмед-Вефік-паша: „Лехдже-йи Османі“, 1-ше вид. 1876, 2-ге вид. 1888; Самі-бей: „Камус-и тюркі“ 1899, дуже путяща праця). Що-ж до словників османсько-европейських, то їх легко налічити понад сотню, почавши з італійсько-турецьких словників XVII в. (як, от, драгомана Дж. Моліно, Рим 1641) та вже згадуваного волюмінозного, ще й досі цінного турецько-латинського „Thesaurus“ Фр. Менінського (Відень 1660; 2-ге вид. 1780) і кінчаючи великими лексиконами й кешеньковими словничками XX-го століття в усяких мовах: Головну, після латинщика Менінського XVII в., роботу зробили — французькою мовою — в XIX віці дипломати французького правительства T. Bianchi et J. Kieffer: Dictionnaire turc-français à l'usage des agents diplomatiques, des commerçants, des navigateurs, 2 тт. (Пар. 1835-1837; сильно збільшене 2-ге вид. Пар. 1850; т. I — ст. XXX і 1097; т. II — ст. 1320). Трохи передше випустив Біянкі у світ великого словника французько-турецького (1-ше вид., „Vocabulaire fr.-t“. однотомове, Пар. 1831; 2-ге вид. „Dictionnaire fr.-t.“, двохтомове, Пар. 1843-1846) і, як сам зазначає в передмові, зачерпнув для 2-го видання обох своїх словників чимало матеріялу з виданої в Москві величенної трохтомової праці князя Ол. Ханджері (Al. Handjeri): Dictionnaire français-arabe-persan et turc (M. 1840-1841). Незабаром араб-маро-

[1]) По плагіяторському, не подбавши навіть переробити царгородську обстанову на иншу, Д. А. Казаров в Тіфлісі підчас світової війни передрукував цю брошюру і надав їй такого заголовка: „Необходимая книга для живущихъ на Кавказѣ [! sic]. Самоучитель турецкаго языка“ (Тіфліс 1916; ст. 46). Мова залишилася чисто османська, стамбульська.

ніт з Лівану, викладач східніх мов в „Колегії пропаганди“ в Смирні, Насиф Ма'люф (писав він себе Mallouf) випустив свій, зручний для швидкого користування, словник-ґід, виходячи з мови французької: Dictionnaire de poche franç is-turc (Смирна 1849), що потім, без титулу „de poche“, вийшов з великими додатками авторовими-таки (Пар. 1856; ст. 912); 3-те, посмертне видання Dictionnaire fr.-turc par N. Mallouf (Пар. 1881; ст. 1026) переглянуто в паризькій Ecole des langues orientales vivantes [1]), а в передмові зазначено „la faveur toujours croissante qui s'attache aux productions sorties de la plume du laborieux levantin: les ouvrages de M. Mallouf se trouvent dans toutes les mains“. Серед тих Малюфових дуже спопуляризованих „ouvrages“ (окрім турецької практичної граматики та діялогів) [2]) найважливіще — N. Mallouf: Dictionnaire turc-français, 2 тт. (Пар. 1863-1867; ст. 1489). Про англійсько-турецький і турецько-англійський словники Redhouse'a (Лонд. 1856-1857), що первісно повстали для потреб Кримської війни 1854-1856 р., була згадка вище у звязку з Редгавзовою „Grammaire raisonnée“. Позбавлені дуже потрібної для не-турків „prononciation figurée“ (латинськими буквами), Редгавзові словники хоч і витримали декільки виданнів (5-е 1901), не змогли затінити ані давнього Біянки з Кіффером та вигідного підручного Ма'люфа, ані новіщого J. Th. Zenker'a Dictionnaire turc-arabe-persan, 2 тт. in 4-to (Ляйпц. 1866-1876) [3]) та Barbier de Meynard: Dictionnaire turc-français 2 тт. in 4-to (Пар. 1881-1890). Найкращого за всіх і найзручніщого для користування дав словника турецький письменник, албанець зроду, Samy-bey Frachery: Dictionnaire turc-français (1-ше вид. Царг. 1885); двацятьмаП'ятьма роками пізніш, того Самі-беєвого словника видрукувано наново, але, замість імення справжнього автора, безцеремонно надписано чуже: Kélékian (Царг. 1910-1911, 2 тт.; разом буде 1373 ст.); Самі-бей опублікував і „Dictionnaire français-turc“ (Царг. 1882, 1898; 3-є переробл. вид. Царг. 1901; ст. 2240). Здебільша вже на підвалині Самі-беєвих праць оброблялися всякі дрібніщі словники, в тім числі мовою німецькою. Корисніший од инших — Omer Fa'ik: Deutsch-türkisches Wörterbuch (Царг. 1314=1896; 731 ст.); а значно гірший для пересічного орієнталіста (бо не містить в собі слів звичайних, а переважно спеціяльні) Türkisch-deutsches Wörterbuch von Hacki Tewfik (Galandjizade), Beamter der Deutschen Bank (Ляйпц. 1907; 388 ст.; 3-є вид. 1921).

В російській мові скільки-небудь добрих османських словників не виходило. Дипломати російські користувалися турецько-французькими або французько-турецькими працями, часом і сами казали їх

---

[1]) Доповнював Малюфа царгородський вірменин О. Сагирян, лектор турецької мови.

[2]) Ані Малюфової „Grammaire turque, suivie de dialogues familiers“ (Пар. 1862; 204 ст.; 1889), ані його „Guide de la conversation“ (3-те вид. Пар. 1880) або „New guide“ (2-ге вид. Пар. 1880) ми не згадували вище, в огляді підручників для вивчення османської мови. Тільки-ж безперечно, вони в XIX в. були справді „в руках у всіх“, так само як і Гюі-бей.

[3]) Окрім французького перекладу турецьких слів подає Цепкер і німецькі їх значіння.

друкувати „дипломатичною“ мовою французькою [1]). А для військових потреб на поході, вважалися за зовсім достатні „военные переводчики“, що видавав Главный Штаб, або Міністерство закордонних справ, як от М. Гамазовъ: „Краткій военно-техническій русско-французско-турецко-персид. словарь“ (Спб. 1887; 1889) [2]). Невеличкий „Турецко-татарско-русскій словарь нарѣчій османскаго, крымскаго и кавказскаго“ Л. Лазарева (М. 1864; 120 ст. граматики, 336 ст. словника) — то швидше для наріччя азербейджанського, ніж для османського. У XX столітті працьовита військова людина П. Цвѣтковъ, взявши за підставу Самі-бея, скомпонував два величенькі словники — і турецько-російський, і російсько-турецький; та їх видано лиш літографічним способом (Спб. 1902), і на них не раз-у-раз можна покладатися. Про загально-тюркські словники Будагова (1868-1871) та Радлова (1893-1911), куди втягнуто й османські знадоби, згадка буде нижче, на прикінці.

Османська мова вважається, своєю лексикою з її добре виробленими відтінками, за найбагатшу серед инших тюркських мов. Тільки-ж вона куди-більше, ніж инші, пересякнута **чужими елементами.** Найпередше — арабськими та перськими. Всі хоч-трохи абстрактні розуміння у османів звичайно віддаються арабськими та перськими словами (часто цілими-готовими реченнями), дарма що в простонародній мові не раз можна було б те саме висловити чисто по турецьки. Про вплив таких елементів на турецьку мову — М. Біттнер: Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf das Türkische (1900, в 142 томі „Sitzungsberichte“ Віденської Академії Наук) та L. Bouvat: Les emprunts arabes et persans en turc osmanli — в „Keleti Szemle“ т. IV (1903), ст. 316-334.

Чимало слів позичила османська мова і од повойованих греків, слов'ян, румунів, мадярів, та й од своїх давніх торгових сусід — італійців (переважно з вимовою венецькою). Од повойованих народів, найбільше од греків, бралися слова місцевої матеріяльної культури та побуту, прим.: „аґыл“ — хлів (ἀγέλη), „демет“ — сніп, букет (δεμάτιον), „анахтар“ — ключ (*ἀνοικτήριον), „керемід“ — черепиця (κεραμίς), „панайыр“ — ярмарок (πανηγύριον), „йорту“ — свято, празник (ἑορτή), „фідан“ — парость, молодий кущ (φυτάνιον) і т. ин. [3]). Од італійців-венеціянів охоче бралися терміни мореплавні, фінансово-комерційні, назви краму (от, матерій, меблів), то що. Вичерпної, збірної розвідки про всі такі чужі в османській мові елементи ми ще не маємо, а частково їх повисвітлювали в своїх працях філологи австрійські, як от Ф. Міклошич (1889) [4]) та Ґ. Майєр

[1]) Сюди належить Razis: Dict. français-turc, Спб. 1829 (ст. 327 in 4-to) та й вищезгадуваний prince Al. Handjeri (M. 1840-1841).

[2]) Дуже прихильну оцінку для „Военно-техническаго словаря“ Гамазова дав бар. В. Розен в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“, т. IV (Спб. 1889), ст. 123-124.

[3]) Звичайна річ, слова позичалися так, як вони чулися в буденній грецькій вимові, а не в літературній формі (прим., по простонародньому: „φυτάνι“, а не „φυτάνιον“, „κεραμίδα“, а не „κεραμίς“).

[4]) Fr. Miklosich: Die slavischen, magyarischen und rumunischen Elemente im türkischen Sprachschatze — в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук, т. 118 (1889).

(1893) [1]), почасти — екскурсами — й инші [2]), а італійсько-османські взаїмопозики — Л. Бонеллі (1894) [3]). Бонеллі налічує безмаль чотирі сотні (388) італійських слів, що попереходили до османської мови.

В XIX столітті, та й у XX-ім, у звязку з величенним увпливом французької літератури на новоосманську, османська мова присвоїла собі багацько слів з мови французької, чи то слів чисто-французьких, чи то спільно-европейських (латинських), що перейшли через французьке посередництво. Позичення з французької мови і чинилися і досі чиняться нераз без усякої потреби. Приміром, якась французька театральна пієска, перероблена на турецькі норови, зветься „адаптасійун“ (тобто adaptation, пристосування).

V.

Літературно-інтеліґентна османська мова столиці Стамбула — і провінціяльні наріччя Малої Азії (Анатолії) та Балканського півострова. Дві слові про „татарське“ південноберегове наріччя в Криму.

Вважають, що поміж иншими тюркськими мовами османська — найлюбіща для вуха (надто в своїй столичній стамбульській говірці) і найелеґантніш оброблена в синтаксі й фразеології.

На жаль, фразеологія османська в писаному-літературному вживанні має тую ваду, що зрозуміти написане бува не так-то й легко, бо тая літературна фразеологія повна поплутаних періодів (це, мабуть, спадщина од візантинізму) [4]); інтеліґент — той привчається її розуміти, а простому людові — важко. Та не тільки писана, ба й жива розмова турецьких інтеліґентів — вона дуже одрізняється своєю фразеологією од простої, неприневоленої, природньої мови народніх мас. Знов же, можна сконстатувати, що й фонетика стамбульського інтеліґентного вимовляння — не така, як у простолюддя, навіть стамбульського таки. А коли ми подивимся на провінцію, де інтеліґенція силується говорити по-стамбульськи, а народ говорить по місцевому, по своєму, то одмінність поміж мовою освічених османських клас та неосвічених османських мас стає ще виразніша. Цьому відомому фактові европейська орієнталістика не забула приділити свою увагу. От, прим., Ґ. Якоб (1898) [5]) позначив таку несхожість звукову й граматичну, взявши для ілюстрації, як основу, фольклорні видання

---

[1]) Gust. Meyer: Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen — в віденських „Sitzungsberichte“, т. 128 (1893).

[2]) От, М. Фасмер: Османскія этимологіи — в „Живой Старинѣ“ 1909, вып. II-III.

[3]) Luigi Bonelli: Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell' italiano — в органі неаполітанського сходознавчого Інституту „L'Oriente“, т. I, № 3 (Рим 1894), ст. 178-196. — Прихильна коротка рецензія Н. Катанова — в казанських „Извѣстіяхъ Общества Археологіи, Исторіи и Этнографіи“ 1894, т. XII, ст. 531-532.

[4]) В инших тюркських мовах такої крученої синтакси нема, і приміром мова азербейджанців визначається легкістю й природністю свого синтактично-фразеологічного будування.

[5]) G. Jacob: Zur Grammatik des Vulgär-Türkischen — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“, т. 52 (1898), ст. 695-729.

мадярського тюрколога Гн. Куноша, а саме османські казки, що позаписував Кунош у Царгороді серед простого люду, та царгородські-ж-таки простонародні театральні пієси т. зв. Караґьöзівського репертуара, де дійові особи комічно виступають із особливостями своїх говірок [1]), „комічно“ — для присутньої простої царгородської публіки [2]). Потім над цим питанням, про специфічні одміни простонародньої османської мови од інтеліґентної, широко спинивсь італієць Л. Бонеллі [3]), і стисло, та дуже змістовно, захарактеризував інтеліґентну стамбульську мову Берґштресер (G. Bergsträsser): „Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache“ (1918) [4]). Аналізу, дану у Берґштресера, далі розвивали инші, і в їх гурті А. Фішер (1920) у своїй розвідці про фонетичний вигляд чужих слів в османській мові [5]).

Зазначаючи факт несхожости стамбульської літературно-інтеліґентної мови і нелітературної народньої балачки різних місцевостей османської держави, ми тим самим підносимо питання про **османську діялектологію** (що в статті Ґ. Якоба 1898 і зроблено) і про потребу територіяльного розмежування османських говірок (чого, як раз, Ґ. Якоб і не зробив, бо в нього діялектичні одміни розглядаються мішма). Поле для дослідів тут дуже широке-просторе. Адже певні діялектичні одміни проти царгородської, столичної говірки ми часом бачимо навіть на близькій території Румелії, навіть там де Царгород — головне місто. А далі-далі од Царгорода, чи то буде в Европі на тому самому Балканському-таки півострові, де й Царгород, чи то буде в Азії, в Малій Азії (Анатолії), по тім боці Мармурового моря, — усе значнішають та й значнішають діялектологічні особливості.

Про османські говірки **Малої Азії** вже й найдавніщий дослідник-діялектолог, росіянин В. Максимов (Спб. 1867) зазначав у своїй дисертації (ст. 97), що вони дуже численні. З того часу минуло півстоліття; малоазійських (чи, як побільше кажуть, „анатолійських“) фонетично записаних діялектичних матеріялів призбиралося чималенько, до того ж не раз укупі з лінґві-

---

[1]) Ign. Kunos: a) Oszmán török népköltési gyüjtemény, 2 тт. (Будап. 1887-1889), б) Három Karagöz játék (Будап. 1886), і ин. А 8-го тома „Образцовъ народной литературы турецкихъ племенъ“ Радлова (Спб. 1899), де в російсько-академічній транскрипції містяться османські записи Гн. Куноша і царгородські і малоазійські (почасти, правда, це лиш передрук того, що вже давніш було опубліковано), Ґ. Якоб іще не мав у руках. Таксамо, натурально, не зміг він користуватися іще пізніщим виданням — I. Kunos: Türkische Volksmärchen aus Stambul, gesammelt, übersetzt und eingeleitet (Ляйден 1905; ст. XXII і 410).

[2]) Звичайно, що в мові персон караґьöзівських пієс є багато пересади, бо, щоб викликати сміх у публіці, навмисне перекручують мову дійових осіб у комічному напрямі сильніше, ніж вона звучить у живій дійсності.

[3]) L. Bonelli: Appunti grammaticali e lessicali di Turco volgare — в Actes du XXII. Congrès International des Orientalistes, т. II (Флоренція 1902), ст. 285-401.

[4]) Стаття Г. Берґштресера — в „Zeitschr. der D. Morg. Gesellsch.“, т. 72 (1918), ст. 233 262 (нескінч.).

[5]) A. Fischer: Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen — в „Morgenländische Texte und Forschungen, hsg. von A. Fischer“, т. I, зошит 2 (Ляйпц. 1920); 26 ст. — Важливий додаток до Фішера дав у своїй рецензії J. Németh в „Zeitschr. d. D. Morg. Ges.“, т. 75 (1921), ст. 275-278.

стично-граматичними увагами до тих матеріялів, — і тії матеріяли навіч кожному показують, що справді мова анатолійсько-османська сильно не однобірна. Часом повстає навіть питання, чи скрізь її можна звати „османською“. В грубих загальних рисах можна про малоазійські османські говірки сказати, що в західній половині півострова вони ближчі до стамбульської, яка лягла в основу літературної османсько-турецької мови. В східній половині Анатолії відчувається діялектичний вплив азербейджанський, і що ближче до Азербейджана, то сильніші азербейджанські елементи. В південній Анатолії і на межах північної Сирії ми в турецькій мові постерігаємо такі особливості, які ріднять тую мову з туркменською; та не раз дослідники так і звуть південно-анатолійські й північно-сирійські говірки туркменськими, не османськими. Зовсім точная, або хоч більше-менше точная, діялектологічна класифікація малоазійської мови можлива буде аж тоді, як обслідувані будуть з діялектологічного погляду геть-усі кутки Анатолії. Підвалини для цього покладено вже солідні, хоч здебільшого допіру в XX столітті. Бо в XIX столітті ми мали лиш дисертацію В. Максимова (1867, про Худавендґяр і Караманію) та Йос. Турі (1885, про Кастамуні) та ще численні (але переважно навіть без претенсій на діялектологічність) фольклорні записи Куноша, який окрім Царгорода звернув деяку увагу й на Малу Азію (Бруса, Айдин 1890-1892; Ангора та Конія 1896). А більший рух у цім напрямі почавсь допіру з заснуванням (1900) орієнталістичного журналу в Будапешті „Keleti Szemle“ = „Revue Orientale“, що на вивчення османської діялектології поклав особливу увагу. Працювали в XX в. у цій царині М. Гартман (туркмени північної Сирії 1900), Фой (Айдин 1900), Гюар (туркомовні греки Ангори 1900; Кастамуні 1921), Літтман (Чорох; Ангора 1899; північна Сирія 1901; Смирна 1915), Писарев (Трапезунт 1901), Бонеллі (Трапезунт 1902), [Неджіб-Асим] під псевдонімом Балкан-оглу (або так само й Балхасан-оглу; Кіліс у північній Сирії 1902, Бегесні 1903, Ерзерум 1904), Люшан (північна Сирія 1904, фонографічно), Ґізе (Конія 1907), Мартинович (Єні-шегір бруськ. вилаєту 1907), Вінце (переважно Конія 1908), Гордлевський (Ангора, Ізмід, Конія, Сівас і ин., 1916), Ковальський (Бруса, Смирна, Ангора, Конія і ин., 1917-1925,— записи од поранених вояків, що гоїлися в австрійських шпиталях), Шпіс (про турецьку мову в анатолійських вірмен, 1925), Räsänen (північно-східній кут півострова: Трапезунт, Різе, Ерзерум, 1926). І роботи в цій царині не припиняються.

Подамо точні заголовки згаданих публікацій; порядок — більш-менше хронологічний:

1) В. Максимовъ: Опытъ изслѣдованія тюркскихъ діалектовъ въ Худавендгярѣ и Караманіи, Спб. 1867 (маґістерська дисертація; 98 ст.) [1]).

2) J. Thury: A kasztamuni-i török nyelvjárás: Ertekezések a nyely és széptudományok köréböl. XII kötet, VII szám. Будапешт 1885. Це граматичний нарис, словник і тексти.

[1]) До Худавендґярської країни належить і Бруса.

3) Про фольклорні видання Ign. Kunos'a була згадка вище; це пісни Караґьозового репертуара, казки, пісні, друковані почасти в Будапешті 1886-1889, почасти в Петербурзі 1899 в VIII томі „Образцовъ“ Радлова. Саме найбільше в останньому виданні, поруч царгородських, містяться й малоазійські Куношеві записи. Тільки ж про це Кунош згадує лиш у передмові (каже, що збирав матеріяли і в Стамбулі, і в околицях Смирни й Айдина, та в містах Коніі, Кютахії й Ангорі); але в виданні самих текстів нераз дуже важко розпізнати, що звідки взято. Для діялектолога значно лекше орієнтуватися в попередніх публікаціях Гн. Куноша: а) Kisázsiai török nyelv — в Nyelvtudományi közlemények, т. XXII (Будапешт 1890-1892), де виразно одрізняються бруські та айдинські пісні або бруські прислів'я; — б) діялектичні зразки з Ангори та Коніі: Kizászia török dialektusairól = Értekezések a nyelv és széptudományok köreböl, XVI kötet, IX szám (Будапешт 1896).

4) За статтю Ґ. Якоба: Zur Grammatik des Vulgärtürkischen (ZDMG 1898), що широко користувався саме Куношевими текстами, була згадка на припочатку цього розділа.

5) Mart. Hartmann: Zur türkischen Dialektkunde — в будапештському орієнталістичному журналі „Keleti Szemle“, т. I (1900), ст. 154-156. Про туркменську мову в північній Сирії.

6) Karl Foy: Das Aidinisch-Türkische — в „Keleti Szemle“, т. I (1900), ст. 177-194, ст. 286-307. Це аналіза мови в анекдотах за Ходжу Насреддіна, що їх, айдинською говіркою, записав і видав Кунош (Будапешт 1899) [1]).

7) Cl. Huart: Notices sur trois ouvrages en turc d'Angora imprimés [1806-1816] en caractères grecs — в „Journal Asiat.“ 1900, nov.-déc., ст. 459-477. Пор. нижче ст. 140 № 8.

8) Enno Littmann: а) Türkische Volkslieder aus Kleinasien (первісно записані вірменськими буквами од вірмен на р. Чорох коло Кавказа та на заході піво-ва в Ангорі) — в „Zeitschrift der Deutsch. Morg. Ges.“, т. 53 (1899), ст. 351-363 [2]); — б) він-таки: Ein türkisches Märchen aus Nordsyrien — в „Keleti Szemle“, т. II (1901), ст. 144-150; — в) він-таки: Tschaqydschy, ein türkischer Räuberhauptmann der Gegenwart (коло Смирни), Берлін 1915 (53 стор. + тур. 20 стор.) [3]).

9) В. Писаревъ: Нѣсколько словъ о требизондскомъ діалектѣ — в спб. „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ.“, т. XIII (1901) ст. 173-201.

10) L. Bonelli: Voci del dialetto turco di Trebizonda — в „Keleti Szemle“, т. III (1902), ст. 55-72 [4]).

11-12) Balkanoglu (= Неджіб Асим): а) Dialecte turc de Kilis — в „Keleti Szemle“, т. III (1902), ст. 261-273; це говірка сирійських туркменів; б) він-таки: Dialecte de Behesni — „Keleti Szemle“, т. IV (1903), ст. 125-127; — в) Balhassanoglu: Dialecte turc d'Erzerum — „Keleti Szemle“, т. V (1904), ст. 126-130 [5]).

---

[1]) Ті-ж самі „Насреддінові жарти“ увійшли і в VIII том Радловських „Образцовъ“.

[2]) Багато є у Літтмана дуже непевних місць і безперечних помилок. Див. мою передмову до „Турецкихъ народныхъ пѣсенъ“ Бор. Міллера (М. 1903), ст. IX-X.

[3]) Дуже лиху оцінку цій статті Е. Літтмана дав Т. Ковальський у своїй, нижче вказаній, роботі про Чакиджи (1919).

[4]) Доповідь Л. Бонеллі на ширшу тему, про турецьку простонародню мову взагалі (1902) — зазначено вище (ст. 132). При нагоді згадаємо ще L. Bonelli: Locuzioni proverbiali del turco volgare — „Keleti Szemle“, т. I (1900), ст. 308 і д.

[5]) Року 1852 тюрколог Bélin у статейці про своє перебування в Ерзерумі (Journ. As. 1852, avril, ст. 365-378) навів зразки того, як говорить простий люд в Ерзерумі (ст. 370-373), і явно вагавсь назвати тую говірку османською. Барбіє де Мейнар (1886), на підставі тих Беленових записів, захарактеризував ерзерумську говірку як чисто-азербейджанську (Jour. Asiat. 1886, janv., ст. 7, в передмові до „L' Alchimiste“ азербейджанця Фетх-Алі Ахундова). Та й К. Фой у своїх „Azerbajganische Studien“ 1903-1904 (в „Mittheilungen“ берлінської сходознавчої семінарії), хоч і визнає османську основу ерзерумської говірки, але вказівки для своїх азербейджанських студій широко черпає і з ерзерумських записів.

13) Felix von Luschan: Einige türkische Volkslieder aus Nordsyrien (а саме із Зенджірлі) und die Bedeutung phonographischer Aufnahmen für die Völkerkunde — в Zeitschrift für Ethnologie, т. XXXVI (1904), ст. 178-202. На ст. 203-221 — музикально-акустична аналіза фонографічних тих записів [1]).

14) F. Giese: Materialien zur Kenntniss des Anatolischen Türkisch. I. Erzählungen und Lieder aus dem Vilajet Qonjah, Галле 1907; ст. VII+126 [2]). На цю важливу Ґізеву працю дано скількись рецензій, переважно одначе фольклористичних [3]).

15) Н. Мартиновичъ [4]): Турецкая сказка объ „угадчикѣ поневолѣ“ — в юбилейнім „Сборникѣ въ честь Потанина“ (= Записки Русск. Географич. Общества по отдѣлу этнографіи, т. 34, Спб. 1909), ст. 87-98. Казку тую записав Н. Мартинович в Ескі-шегірі Бруського вилаєту. Дано текст (російською транскрипцією) і переклад, без граматичних і фонетичних пояснінь.

16) F. Vincze: Beiträge zur Kenntniss des Anatolischen Türkisch — в „Keleti Szemle“, т. IX (1908), ст. 141-179; й окроме 1909 (ст. 1-41). Матеріял переважно з Конії. Багато посутніх помилок. Дуже неґативна (але доводлива) — рецензія В. Гордлевського в московськім „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1909, кн. 81, ст. 209-211.

17) Вл. Гордлевскій: Образцы османскаго народнаго творчества, 1, М. 1916 (= „Труды по востоковѣдѣнію“ Лазар. Інституту, вип. 34). Тексти прози і пісень (без російського перекладу) подано тут з Бруси, Ангори, Ізміда, Конії, Ніґде, Сіваса і ин.

18) Tad. Kowalski (записував у лазаретах Відня та Кракова од поранених турків): а) Piosenki ludowe anatolskie o rozbójniku Czakydżym — в „Rocznik Oryentalistyczny“ т. I, вип. 2, і окремою відбиткою (Краків 1919; 24 ст.). Це почасти рецензія (неґативна) на однойменну німецьку роботу Е. Літтмана (1915), почасти — записи самого Т. Ковальського од жовніра з Кютахії бруського вилаєту; — б) Він-таки: Zagadki ludowe tureckie. Краків 1919 (= Pracy Komisji Orjentalistycznej Akademji umiejętności, № 1; 77 ст.). Частина загадок — з Балканського півострова, частина — з Малої Азії (Смирна, Бруса, Ізмід, Ангора, Конія і ин.). Текст кожної загадки має при собі переклад польський і французький і багацько фонетичних та лексичних пояснінь уже тільки по-польськи; — в) Він-таки: Cinq récits de Günei (vilayet de Smyrne) — „Rocznik Orjentalistyczny“, т. II (Львів 1925), ст. 204-212. Це турецький текст п'ятьох невеличких оповідань (фонетично записаний у лазареті ще 1917 р.), французький переклад і рясні примітки.

19) Otto Spies: Esman und Seidschan (Esman-ile Zeiğan). Ein türkischer Volksroman aus Kleinasien, nach einem armenisch-türkischen Druck (Вступ, текст і переклад) — відбитка з „Anthropos“, т. 20 (1925) [5]).

---

[1]) Рец. на ті північно-сирійські записи фон-Люшана — Ф. Ґізе в Zentralblatt für Anthropologie IX (1904) ст. 289 і д.

[2]) Ця збірка конійських казок та пісень Ф. Ґізе становить собою 1-й том серії: Beiträge zum Studium der türkischen Sprache und Literatur, за редакцією Ґізе та Куноша. Том 2-ий — то румелійські записи Гн. Куноша.

[3]) J. Germanus в „Keleti Szemle“, т. VIII (1907), ст. 328-330; L. Bouvat в „Revue du monde musulman“, т. II (1907), ст. 595 і д. Цілу розвідку про Ґізеву збірку — дав В. Гордлевскій: Изъ наблюденій надъ турецкой пѣсенью — „Этнографическое Обозрѣніе“ 1908, кн. 79, ст. 60-126. Гордлевський подав багацько поправок на німецький переклад, що долучив Ґізе до своїх конійських текстів; окремий розділ у Гордлевського на ст. 64-68 — „Языкъ туркменскихъ пѣсенъ“ (тієї Ґізевої збірки).

[4]) Пор. Отчетъ по командировкѣ въ Малую Азію въ 1906 г. студента Н. Мартиновича — в петербурґських „Извѣстіяхъ Русскаго Комитета для изученія Средней и Восточной Азіи“ 1907, № 7 (декабрь), ст. 53-54.

[5]) До цього треба згадати давнішу працю ширшого характера про турецьку мову у вірмен — F. von Kraelitz-Greifenhorst: Studien zum Armenisch-Türkischen, в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук, phil.-hist. Klasse, т. 168, III (1912); 46 ст.

20) Martti Räsänen: Eine Sammlung von „māni"-Liedern aus Anatolien, Гельсингфорс 1926 = Journal de la Société Finno-ougrienne 41, 2 (60 ст.). Записи з Трапезунта, Різе, Ерзерума, — ближче до Кавказу.

Коли ми аж ніяк не бачимо повної діялектологічної одности в Анатолії, то так само не можемо її сконстатувати і на **Балканському півострові** навіть у близьких частинах провінції Румелії, де лежить столиця-Царгород, з її говіркою, що лягла в основу турецької літературної мови: бо навіть на румелійській території констатуються вже і діялектологічні одміни. А що до инших балканських провінцій давнішої Туреччини (тепер уже незалежних), на території людности босно-сербської, болгарської, румунської — то там турецькі говірки чуються з іще сильнішими одмінами. Путящої діялектичної класифікації для них, одначе, немає ще. От, В. А. Мошков, дослідник християн-гагаузів, що живуть у Басарабії, Румунії та Болгарії, зробив подорож 1903 р. на Балканський півострів і висліди своїх діялектологічних постережень списав був у статті: „Турецкія племена на Балканскомъ полуостровѣ" [1]). І як же їх класифікує Мошков? Він кладе в підвалину принцип релігійний і розбиває тюркомовних балканців на дві категорії: турків-мусулман і турків-християн. Серед балканських тюркомовних мусулман він одрізняє на найпершому місці властивих османів, далі зазначає ще деяких, з особливою увагою спиняючися на гаджялах (Мошков гадає, що гаджяли — це мішанина половців з узами). Серед балканських тюрків-християн у Мошкова названо: „гагаузи" (тобто, на Мошкова думку, давні огузи, наші літописні торки-узи, такі самі як ті, що він їх дослідив на Басарабщині), „карама(н)лійці" (це, думає він, потурчені греки, а вийшли, як і назва показує, з малоазійської Караманії) та „сургучі" в Адріянопольському вилайеті. Ясно, що така класифікація В. Мошкова не має справжньої наукової ваги для османської діялектології і лиш здалека, хіба, накреслює деякі діялектологічні перспективи для лінґвістів-дослідників, які мають іще дуже й дуже багацько попрацювати над збиранням турецько-балканських діялектологічних матеріялів та над студіюванням їх. Досі ж — по-за Царгородом — досліджено турецько-балканську мову лиш де-не-де. Найкраще відомо — як говорять у Царгороді [2]) З найближчої Румелії зібрано або розглянуто матеріялів не гурт, значно більше — з Македонії (Ковальський 1919, Чилингиров 1922, Дмитрієв 1928 про солунських „карамалійців" на підставі давньої брошури). Знайшов собі доброго дослідника далекий од моря дунайський острів Ада-кале на Дунаї вище Виддина, з його одірваною турецькою колонією, що на ню наклала руку Австрія (матеріяли Куноша 1907). Планово обслідувалися говірки північно-східньої Болгарії (Гаджанов 1911, Младенов 1914-1927, Чилингиров 1922) і, здавна вже, турецька мова босняків (Бляу 1868, Трухелка 1914, почасти — взагалі про сербів — Дмитрієв 1928). Оце, по суті, трохи чи не

---

[1]) в „Извѣстіяхъ Русск. Географ. О-ва" т. 40 (1904), вип. 3, ст. 399-436.

[2]) Пор. вищеназвані роботи Ґ. Якоба 1898, Бонеллі 1902, Берґштрессера 1918, Фішера 1920.

все (головне, принаймні), що досі зроблено для османської діялектології на европейській території, коли тут-таки не згадувати ще й за мову християн-„гагаузів“, що для неї дав чималі матеріяли В. Мошков (найбільше 1904). Мошков одначе мав собі за підвалину не балканську царину гагаузів; він досліджував ті гагаузькі говірки, що чуються уже по-за Балканським півостровом, на Басарабщині.

Подамо заголовки тих видань, у порядкові більше-менше хронологічному:

1) Otto Blau: Bosnisch-Türkische Sprachdenkmäler, Ляйпц. 1868 (316 ст.) = Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, т. V, № 2, вид. Німецького Східнього Товариства. Опубліковано тут і деякий давній матеріял, за сараєвськими рукописами (за наших часів це робить Трухелка), та здебільша — матеріял сучасний: діялоги, пісні, приказки, і чималий (ст. 195-312) словник.

2) В. А. Мошковъ: а) Матеріалы къ изученію гагаузскаго нарѣчія тюркскаго языка. Текстъ и переводъ, Казань 1895, брошюра-відб. з „Извѣстій Общ-ва Археол., Исторіи и Этн.“, т. 13 (ст. 70-83); — б) Він-таки: Гагаузы Бендерскаго уѣзда. Этнографическіе очерки и матеріалы — моск. „Этнографическое Обозрѣніе“ 1900-1902 (кн. 44, ст. 1-89; кн. 48, ст. 98-160; кн. 49, ст. 1-49; кн. 51, ст. 1-80; кн. 54, ст. 1-66; кн. 55, ст. 1-91); — в) Він-таки: Нарѣчія бессарабскихъ гагаузовъ — в Радловській серії: Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ, т. X, Спб. 1904 (2 чч. понад 800 ст.); — г) Гагаузів Балканського півострова Мошков торкнувсь у своїй вище згаданій статті: „Турецкія племена на Балканскомъ полуостровѣ“ 1904 (в 40-ій кн. „Извѣстій“ Географ. Т-ва) [1]).

3) Ign. Kunos, після опублікування своїх рясних матеріялів з Царгороду, дав: а) Rumelisch-türkische Sprichwörter — „Keleti Szemle“ т. VII (1906), ст. 66-83; — б) Він-таки: Materialien zur Kenntniss des rumelischen. Türkische Volksmärchen aus Adakale [2]), Ляйпц. 1907, ч. I вступ і тексти (ст. XXVIII+265), ч. II нім. переклад (ст. VI+373) [3]); а рівночасно або недовго перед тим Кунош опублікував і пісенні тексти з Ада-кале в працях Мадярської Академії Наук 1906 (Értekezések і т. д., т. XIX, № 7; 119 ст.).

4) D. G. Gadžanow: а) Vorläufiger Bericht über seine zum Zwecke von türkischen Dialektstudien durch Nordost-Bulgarien unternommenen Reisen — в Anzeiger віденської Академії Наук, філос.-істор. класа, т. 48 (1911), ст. 28-42; — б) Він-таки: Zweiter Bericht — там само, т. 49, ст. 13-20.

5) Ć. Truhelka: Bosanicom pisani turski tekstovi — в річникові „Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini“, т. XXVI (Сараєво 1914). Тут Трухелка видав місцевого рукописа кінця XVI в. (1590 р.), писаного мовою турецькою, але особливим боснійським (чи „бо́санським“) письмом (bosanicom) [4]).

6) St. Mladenov: Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörterschatz — в Zeitschr. der D. Morg. Ges., т. 68 (1914), ст. 687-694. Прислів'я записані од болгар з півн.-схід. Болгарії, з округи Делі-орман; рідна мова тих болгар — болгарська, але вони говорять і місцевою говіркою. Потім Ст. Младенов дав про це статтю по болгарськи

---

[1]) На цю статтю Мошкова — рец. В. Гордлевського в „Этнографич. Обозр.“ кн. 66 (1906), ст. 259-260.

[2]) Ада-калé, інакше „Нова Орсова“ — геть одірваний од меж Туреччини в бік Австро-Угорщини острів на Дунаї, вище болгарського Виддина.

[3]) Рец. В. Гордлевського на матеріяли з Ада-кале — „Этногр. Обозрѣніе“, кн. 81 (1910), ст. 211-213.

[4]) Узагалі немало цікавих, хоч і розкиданих, звісток для турецько-бо́санської мови можна знайти в цьому „Гласникові“ сараївського краєвого музея. Почав він виходити з 1889 р. Пор. Н. Дмитриев: „Проблемы и достиженія боснійской туркологіи“ в „Запискахъ Коллегіи Востоковедов“, т. II (Лигр. 1926), ст. 97-108.

(„Турско-български успоредници въ область-та на гатанки-тѣ“) в софійських „Известиях“ Народнього Етнографічного Музея 1927.

7) Tad. Kowalski: a) Zagadki ludowe tureckie, Краків 1919 = „Prace Komisji Orjentalistycznej Akademji umiejętności“ № 1. Серед записів, пороблених од недужих турецьких жовнірів у Кракові та Відні, є дещо з Македонії (ст. 26-34); — в) Вінтаки: Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien — в „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“, т. 33 (1926). Ці записи пісень, теж у шпиталі. робив Т. Ковальський за допомогою спеціялістів-музикантів.

8) С. Чилингиров: Турски пословици, поговорки и характерни изрази — в науковому органі „Известия на Народния Етнографски Музей в София“, 1922 (кн. 3 і 4), 1923 (кн. 1 і 2). Збирач позаписував болгарською транскрипцією [1]) з півтисячі приказок із уст людей, що вийшли з Македонії та північної Болгарії (Тирнова, то що) [2].

9) Н. Дмитриев: а) Материалы по османской диалектологии. Фонетика „карамалицкого“ языка — в „Записках Коллегии Востоковедов“, т. III (Лнгр. 1928), ст. 417-458 (буде й далі). За підвалину сталася Н. Дмитрієву давня невеличка салонікська брошура 1841 р.: „Книга за наученіе трихъ язиковъ“ (24 ст.), яку видобув на світ А. М. Селищев у своїй праці „Очерки по македонской діалектологіи“, т. I (Казань 1918); один з „трихъ язиковъ“ — то болгарський, другий — грецький, третій — „карамалицький“, тобто турецький. Тісніш — це мова турків не-мусулман, християн, а в даному разі — солунської (або салонікської) округи. Дехто вважає цих „караманлійців“ за потурчених греків [3]), дехто — за корінних тюрків, тільки православних, як і гагаузи [4]); — Він-таки: Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию — в „Докладах“ Всесоюзної Академії Наук, В. 1928 (ст. 17-22, ст. 268-275) і 1929 (ст. 89-95 і ст. 103-108). Тут Н. Дмитрієв, взявши за основу сербські народні матеріяли Вука Караджича, спиняється на звуковій формі тих турецьких слів, що попереходили в сербську мову. Частина звукових несхожостей з літературною османською мовою має причину в особливостях вимови слов'янської, сербської, а частина свідчить про діялектологічні особливості тих простонародніх османських говірок, котрі мали безпосередній вплив на живу сербську мову.

Дуже близька до османських говірок ще й говірка південно-берегових татар у Криму, що різко одрізняється од кримсько-татарської мови внутрішніх, степових частин півострова. Та про ню сказано буде в огляді наріччів Крима.

VI.

Праці, що аналізують османську мову в її історичному минулому.

Османи (чи, як вони себе тепер звуть, „анатолійці“) разом з туркменами й азербейджанцями — то нащадки давніх огузів, а тому шукати вказівок на початки історії їхньої мови можна дуже здавна. Можна притягати сюди й старо-тюркські огузькі написи VII-IX вв., знайдені на р. Орхоні, і словник тюркських мов Махмуда Кашгарського XI в. з його

---

[1]) тобто прим. широке „ы“ він транскрибує юсом (ѫ), як от „вакѫтсѫз“ = „вакытсыз“.

[2]) Аналізу Чілінґірівської збірки дав Н. Дмитриев: „Заметки по болгарско-турецким говорам“ — в Докладах Всесоюзной Академии Наук, В, 1927 (№ 10, ст. 210-215).

[3]) прим. В. Мошков: „Нарѣчія бессарабскихъ гагаузовъ“ (в X томі „Образцовъ“ Радлова, Спб. 1904) ст. III.

[4]) Див. Черновѣждъ: „Нѣколко думи за Караманци-тѣ“ — в „Периодическо Списание“, кн. 39 (Срѣдецъ 1892).

характеристикою, між иншим, і огузьких особливостей, — це пам'ятки, за які ще говоритиметься далі широко. Тільки ж, найближча стара історія „анатолійської“ мови виразно прозирає перед нами допіру з того часу, відколи огузи (спершу в XI в. сельджуки, потім у XIII в. османи) опинилися таки в „Анатолії“, тобто на Малоазійськім півострові, і залишили нам свої писані тут пам'ятки, сельджуки — обмаль, османи — багатенько. Декотрі з них европейська орієнталістика вже з'аналізувала й лінґвістично.

1) Важко пристати до думки, що сюди має належати віршована поема про Юсофа та Зюлейху: „Qыссa-йи Юсуф“ 1233 (= 630) р. якогось Алія. Вже її давніший її дослідник Т. Гутсма (1889)[1]) одкидав гадку про будь-який можливий її звязок з Малою Азією (ст. 73) і вважав цюю поему про Юсуфа за писання середньоазійське, прим. бухарське. Тільки ж, для інформації, доводиться зазначити, що тепер знаходить собі певну групу прихильників инша гіпотеза К. Брокельмана (1917), ніби мова цієї поеми — предтеча теперешньої османської; цю свою ідею підкреслив Брокельман навіть і в заголовку своєї діялектологічно-лінґвістичної праці: „Ali's Qissa-i Jûsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur“ в „Abhandlungen“ пруської Академії Наук (Берл. 1916-1917, № 5 філос.-історичної класи).

2) „Сельджуцькі вірші“ поета-містика Султана-Веледа, що жив у Конії (1226-1312) — їх попереду спробував був затранскрибувати фонетично латинськими буквами М. Вікергавзер 1866 (у 20 томі „Z. D. M. G.“, ст. 574-589). До цього — корективи В. Бернауера та Фляйшера (там само, т. 23=1869, ст. 201-211). Цінна транскрипція й толкування акад. К. Залемана 1892 (в Bulletin петерб. Акад. Наук 34, ст. 293-365, або Mélanges Asiatiques т. X, ст. 173-245); — стаття Залемана є ніби завершення статті В. Радлова (Mél. As. X, ст. 17-77). Скількись корисних філологічних уваг — у статті Н. Мартиновича: „Новый сборникъ стиховъ Джелаль-ед-дина Руми и Султана Веледа“ в 24-ім томі „Записокъ Восточнаго Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ 1917 (ст. 209-210).

3) Ашик-паша ангорець (1271-1332) та Ахмедій ґерміянець (пом. 1413) укупі сталися темою для лінґвістичної розвідки К. Брокельмана: „Die Sprache Âšyq-pâšâs und Ahmedîs“ (1919) у 73-ім томі „Z. D. M. G.“ (ст. 1-29).

4) Зроблений у північній Сирії року 1332 (=731) віршований турецький переклад „Несефієвого віршування про спірні [правничі] питання“ лінґвістично з'аналізовано у В. Смирнова: „Древнѣйшая датированная турецкая рукопись XIV вѣка“ в XXII-ому томі „Записокъ Восточнаго Отдѣленія“ (1914, ст. 107-125).

5) Пл. Меліоранський у своїй статті (1895) про діван Бурганеддіна Сіваського (бл. 1345-1397) дав аналізу і його мови; див. факультетський збірник „Восточныя замѣтки“ (Спб. 1895), ст. 131-152. Скількись критичних уваг подав у своїй рецензії Хв. Корш у московських „Древностяхъ Восточныхъ“ (1901, т. II, вип. 2, ст. 110-111).

6) Османський переклад (мабуть іще XIV в.) белетристичної збірки „Радощі після лиха“, скопійований 1451 р., ліг в основу книжки Г. Вамбері: „Alt-osmanische Sprachstudien (Ляйден 1901; ст. X і 232). Транскрипцію староосманського тексту дав Вамбері небездоганну, але дуже він прислуживсь тюркологам тією частиною своєї книги, де в нього подано старо-османський словник (ст. 141-215)— на підставі розглянутої збірки. Через лад сувору рецензію написав П. Меліоранський у „Запискахъ Вост. Отдѣл.“ т. XIV (1902), ст. 0136-0138. Пор. іще рец. в Literarisches Centralblatt 1902, ст. 1336.

7) В. Гордлевський у своїй статті: „Изъ комментаріевъ къ старо-осман. переводу хроники малоазійскихъ сельджукидовъ, т. наз. хроники ибнъ-Биби“ (переклада

[1]) Th. Houtsma — в Zeischr. der D. Morg. Ges., т. 43 (1889), ст. 69-98: „Ein alttürkisches Gedicht“.

того зроблено за султана Мюрада II, 1421-1451) — в „Древностяхъ Восточныхъ“, т. IV (М. 1913) — дає і граматичний розгляд староосманського тексту тієї хроніки (ст. 6-11).

8) Турецький коментарій на Коран, в рукописі 1499 (= 905) р., писаний наріччям кастамунійським, граматично з'аналізував Cl. Huart: „Un commentaire du Qorân, en dialecte turc de Qastamouni (XV siècle)“ — в Journal Asiatique 1921 (oct.-nov., ст. 161-216). Найбільшу увагу Гюар присвятив тут аналізі лексичній.

Иноді европейські тюркологи, намагаючися вияснити собі як-найточніш фонетику османської мови XIV-XV вв., звертали увагу ще й на ті, нечисленні, записи турецьких текстів або хоч поодиноких слів, що їх можна було знайти в транскрипції латинськими буквами у спомнах европейських бранців або подорожніх того часу. Відомінці такі бранці — малоінтеліґентий баварець Шільтберґер (полон. 1396 р.) та дуже інтеліґентний т. зв. „Мюльбахський студент“ із Семигородщини (полон. 1438 р.), а не-бранець — німецький лицар Гарф, що їздив на прощу до Єрусалиму 1496-1499 рр.

З-поміж них Шільтберґер XIV-XV в. — джерело зовсім непевне [1]); ба й на велику точність транскрипції лицаря Гарфа 1496-1499 рр. теж ніяк покладатися не можна [2]).

Навпаки „Мюльбахський студент“, що після свого полону 1438-1458 рр. написав цінного трактата: „De ritu et moribus Turcarum“, є дуже важливе лінґвістичне джерело, бо він вільно володів турецькою мовою. Він записав, — латинськими (ґотицькими) буквами, — і дервішські простонародні поезії Юниса Емре (бл. 1308 р.). Тії записи „Мюльбахського студента“ докладно з'аналізував К. Фой у своїй розвідці: Die ältesten osmanischen Transscriptions texte in gothischen Lettern“ 1901-1902 [3]); окрім граматики долучив К. Фой і словника до з'аналізованих текстів.

В додаток до цього, варто тут згадати ще й із XVI віку двох освічених европейців, що транскрибували турецькі речення латинськими літерами: один — піонер европейського наукового сходознавства француз Ґільйом Постель (1510-1581), другий — хорват Б. Джюрджевич (бл. 1510-1560) [4]).

З них перший, Ґ. Постель, що їздив до Царгороду й узагалі до Туреччини в 1530-их-1540-их рр. і видав „De la republique des Turcs“ (Пуатье 1560), залишається в своїх турецьких цитатах ще досі необслідуваний [5]). А зразкам турецької (як на мою думку, то малоазійської) мови в Джюрджевичевій книжечці „De Tur-

---

[1]) Ті турецькі слова, що трапляються в записках Шільтберґера, в нових його виданнях мають при собі, здебільша, потрібні пояснення (Рос. переклад Ф. Бруна — в „Запискахъ Новоросс. У-та“, кн. I, Одеса 1867).

[2]) Див. Hans Stumme: Das Arabische und das Türkische bei Ritter Arnold von Harff — в юбілейній Festschrift Е. Віндіша (Лпц. 1914), ст. 127-137. Додатки — в „Zeitschr. d. D. Morg. Ges.“, т. 69 (1915), ст. 208.

[3]) Тая розвідка К. Фоя — в „Mittheilungen“ берлінського семінара східніх мов, т. IV (1901), ст. 230-274, та т. V (1902), ст. 233-293.

[4]) І про Постеля і про Джюрджевича (Georgieuiz) широко див. у моїм „Вступі до історії Туреччини“, вип. 3 (К. 1926), ст. 85-96.

[5]) коли не брати до рахуби дві мої побіжні уваги з прикладом („Вступ“ ст. 91 і 92) про те, що в османських цитатах у Постеля ми не бачимо додержання т. зв. „гармонії голосівок“.

carum moribus“ (Антверп. 1544, Пар. 1545), де на п'ятьох маленьких сторінках подано діялог турецькою мовою поміж християнином та мусулманином, присвятив замітку Н. Дмитрієв у „Докладах“ Всесоюзної Академії Наук (1926, В, ст. 100-102).

Студіювання лінґвістичних особливостей у старих османських пам'ятках XIV-XVI в. (ба навіть у перших наукових европейських граматиках османської мови XVII в., як от у наївного Меґісера 1612, справді вченого Менінського 1680) наочно ілюструє перед дослідником ті довгі й складні шляхи еволюції, що їх мусіла перейти османська мова, доки дійшла до до теперішньої своєї (літературної) однобірности й послідовности в формах і звуках, не кажучи вже про лексичний репертуар. Разом з тим стає видко, що давніщеє угрупування османських говірок у Малій Азії було не зовсім таке, як тепер. Коли й тепер османська діялектологія нам свідчить, що східня частина османської Малої Азії має чимало рис не загально-османських, а спільних з мовою Азербейджана, то з документальних, писаних, даних видко, що давня область азербейджанських говірок або азербейджанського діялектичного впливу розтягалася на захід півострова значно далі, ніж це можна сконстатувати теперечки.

VII-VIII.

Дві инші — окрім османської — південно-західні (або „огузькі“) тюркські мовні парості: б) азербейджанська („азері“) і в) туркменська. Їх записи, граматики та словники.

Азербейджанську мову звуть коротше **„азері“**. В російському Закавказзі встановилася для неї аж надто неточна назва: „татарська“ (а османську мову звуть „турецька“). Чується „азері“ на великій території, „од Тебріза до Тіфліса і од границь Вірменщини до Каспійського моря“ [1]), тобто геть-далеко по-за межами Азербейджана. Найбільшої культурно-літературної ваги надбало „азері“ в б. російському, тепер радянському, Закавказзі, там де Ґянджа та Баку; і тая країна, давній Арран-Шірван, зветься тепер „радянський (або кавказький) Азербейджан“.

До недавнього часу були вважали, що одна з найстаріших філологічних праць про азербейджанську мову — то тюрко-арабський словник, чи глосарій, монгольського періода (так, віку XIII-XIV-го, з гулаґідських часів), якого склав ибн-Мюганна. Надруковано вперше під заголовком: „Арабъ-филологъ о турецкомъ языкѣ, арабскій текстъ издалъ и снабдилъ переводомъ и введеніемъ П. М. Меліоранскій“ Спб. 1900 [2]). Висновок у цій дисертації П. Меліоранського був такий, що ибн-Мюганца [3]) складав свого словника у північно-західній Персії (інакше сказати, в Азер-

---

[1]) Це слова Барбіє де Мейнара в передмові (ст. 7) до його видання й перекладу азербейджанської комедії Фетх-Алі Ахундова: „Алхімік“ — Journ. Asiat. 1887, janv.

[2]) ст. LXXXIV і 0122 і 85. Ця Меліоранського дисертація — в серії: „Изданія факультета Восточныхъ языковъ Спб. у-та“, № 3.

[3]) Авторове ім'я „ибн-Мюганна“ тоді ще не було відоме. Словник уважався за анонімний.

бейджані) і що найближчою авторовою мовою була старо-азербейджанська, хоч він не забував вносити до свого глосарія і слова туркестанські. Але за десять літ після того одкрито в Царгороді кращого і старіщого рукописа (що має за собою 400-літню давність) [1]), і нарешті (1921) вийшло в світ у Царгороді повне видання [2]). Обслідував нове видання С. Малов у статті: „Ибн-Муханна о турецком языке“ 1928 [3]) і прийшов до протилежної думки — що мова ибн-Мюганни була „східньо-туркестанська, кашгарська, уйгурська“, а сильний азербейджанський елемент, який яскраво висвічує в рукописах, котрими користувавсь для свого видання П. Меліоранський — то той елемент повносили вже переписувачі [4]).

Мова азербейджанського письменства, що розвилося в XV-ім, а більше в XVI-ім в., залишається необслідувана. Необслідувано й ті азербейджанські слова або вислови, що їх, латинськими літерами, иноді наводять европейські подорожні (венеціянці й ин.), котрі їздили в XV в. в Азербейджан до Узун-Хасана, шаха західньої Персії (1467-1478), з династії Білобаранних туркменів, а після XV віку — до сефевідів, шахів цілої Персії, що теж говорили мовою тюркською і мали по-первах резиденцію в Азербейджані. Найцікавіші серед цього подорожнього матеріялу — тюркські речення в „Хожденіи за три моря“ тверського подорожнього Афанасія Нікітіна 1466-1472 рр.: він і свої власні інтимні враження иноді писав мовою тюркською, тільки буквами руськими [5]); у одночасних з ним італійців ми стільки тюркського студіювання не знайдемо. То вже в XVII в. ми маємо од італійця Ф. Маддже ніби-азербейджанську — або мішану — граматику, складену „для тих мов, що чуються в країнах Грузії“, і видрукувану в римській колегії „de propaganda fide“ (Рим 1643; 2-ге вид. 1670) [6]).

Все лінґвістично найважнішеє про азербейджанську мову з'явилося по-російськи: більше-менше з середини XIX століття — після того як

---

[1]) Див. в царгородськім журналі „Тюрк дернейі“ 1910 і замітку Ж. Дені в Journal Asiat. 1910, mars-avril, ст. 362-364.

[2]) Ас-сейийд Джамâледдін ибн-аль-Мюhаннâ: „ζильйет аль-инсâн wa ζольбет аль-инсâн, йаход лоγет-и фарсі, тюркче, моγольче“ (видав Ахм. Риф'ат), Царг. 1340=1921. Ст. 1-69 перська частина, ст. 71-191 тюркська, ст. 191-230 монгольська.

[3]) Стаття С. Малова — в „Записках Коллегии Востоковедов“ т. III, вип. 2, ст. 221-248.

[4]) При нагоді зазначім, що ибн-Мюганна міг би (хронологічно) бути прапрадідом одного з тих шіїтських істориків, котрі належали до літературного кола середньоазійського володаря-войовника Тімура. Див. F. Wüstenfeld: Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke (Ґöттінґен 1882), ст. 205, № 470; або, з хронологічною помилкою, K. Brockelmann: Gesch. der arab. Litteratur т. II (Берлін 1902), ст. 199, № 2.

[5]) Обертавсь Аф. Нікітін, зрештою, не тільки серед тюрків-азербейджанців, ба й серед тюрків-джагатайців: в Індії. — Його „Хожденіе за три моря“ внесено, з чорнових його записів, до Софійського Временника під 1475 р. В VI томі „Полнаго собранія русскихъ лѣтописей“ (Спб. 1853) Нікітінове „Хожденіе“ видрукувано (ст. 330-358) з орієнталістичними примітками проф. Казембека; тільки ж примітки тії і невичерпні і недостатні.

[6]) Syntagma linguarum orientalium, quae in Georgiae regionibus audiuntur, auctore D. F. M. Maggio. В першій частині — граматика грузинська, а далі — liber secundus, complectens Arabum et Turcarum orthographiam et turcicae linguae institutiones.

Закавказзя з його азербейджанською людністю підпало не тільки під владу, ба і під адміністрацію російської імперії, і для російських адміністраторів Кавказа неодмінно стало треба знати мови місцевих людей, „туземцевъ“.

Здавалося б, що найпередше ми мали б шукати докладні закони азербейджанської граматики в праці природнього азербейджанця професора-мірзи А. Казембека: „Общая грамматика турецко-татарскаго языка“ (Казань 1846; по нім. переклав Ценкер, Ляйпц. 1848); тільки ж в основі Казембекової праці лежить усе ж мова османська (граматика француза Jaubert'a), а з инших тюркських наріччів особливу увагу приділив Казембек казансько-татарському і значно меншу — своєму „азері“. Інакше (але не надто вдало) зробив Т. Макаров: „Татарская грамматика кавказскаго нарѣчія“ (Тіфліс 1848) [1]). Великого практичного підручника випустив драгоман канцелярії кавказького намісника майор І. Л. Цилоссани: „Новые разговоры на россійскомъ, французскомъ, турецкомъ и татарскомъ [= азербайджанськім] языкахъ, съ русскимъ произношеніемъ [= транскрипцією] двухъ послѣднихъ“ (Тіфліс 1856; ст. ст. VII+607 in 4-to); Цілоссані бажав якось одрізняти-таки „турецкій языкъ“ (тобто османський) од „татарскаго“ (= азері), але фактично він і „турецкому языку“ надав щиро-азербейджанську вимову. Путяща граматична праця — вірменина Лаз. Будагова: „Практическое руководство турецко-татарскаго адербиджанскаго нарѣчія“ (Москва 1857); Будагов — автор і дуже зручного „Сравнительнаго словаря турецко-татарскихъ нарѣчій“ (2 тт., Спб. 1868-1871), де азербейджанський елемент зарепрезентовано гаразд. Зовсім мало одрізняв азербейджанське наріччя од османського вірменин Л. Лазаревъ: а) „Турецко-татарско-русскій словарь [краще — словарець: 336 ст. in 16-o] съ приложеніемъ краткой грамматики“ (М. 1864); б) „Сравнительная хрестоматія турецкаго языка нарѣчій османлы и Адербиджана съ приложеніемъ тюркскихъ разговоровъ и пословицъ“ (М. 1866); в кінці „Хрестоматіи“ — словничок тих слів, яких нема в попереду виданому його „Словарѣ“ 1864. Цілком маловартна компіляційка — А. Старчевскій: „Кавказскій толмачъ, заключающій въ себѣ 27 языковъ“ (Спб. 1883). По французьки (1886 у Journ. Asiat., janv.) захарактеризував кавказько-азербейджанську говірку в комедіях Фетх-Алі Ахундова Barbier de Meynard у передмові (ст. 1-12) до свого перевидання й перекладу Ахундової комедії „Алхімік“ 1851 р.; на-жаль, Барбіє де Мейнар оперував не живими фонетичними записами, а мертвими друкованими арабськими буквами, і через те допустивсь деяких яскравих помилок [2]). Літ за двацятеро після

---

[1]) У тіфліській офіціозній газеті „Кавказъ“ 1846 (№ 9) Т. Макаров надрукував: „Объ открытіи отдѣленія восточныхъ языковъ при Новочеркасской гимназіи“; там він дає огляд тих мов і наріччів, що чуються на Кавказі. Багато пізніш, у тіфліській ліберальній газеті „Обзоръ“ 1879 (№ 363 і № 369) Т. Макаров умістив статтю: „Турецко-татарскій языкъ и его нарѣчія“.

[2]) Приклади наведено у Г. Якоба: Zur Grammatik des Vulgär-Türkischen — Z. D. M. G. 1898, ст. 697.

Барбіє де Мейнара, теж в Journal Asiatique, таксамо спинив свою увагу на Ахундова писаннях Luc. Bouyat [1]).

Новий етап студіювання азербейджанської мови Закавказзя починається в кінці XIX поч. XX в. працями бакинця-белетриста Султана-Меджіда Ганієва. Його практичний курс „Полнѣйшій самоучитель татарскаго языка кавказско-адербеджанскаго нарѣчія", 4 чч. (Баку 1890-1895) видержав скількись видань, то у Тіфлісі (як, от, 3-те, 1907), то знов у Баку (6-те, 1922); скрізь Ганієв, при ортографії в буквах арабських, зазначає вимову буквами російськими. В його „Самоучителѣ" найширша частина — 3-тя: „Русско-татарскій словарь", і вона з кожним новим виданням розросталася: коли в 3-ім виданні „Русско-татарскій словарь" Ганієва мав 206 ст. (Баку 1902), то в 5-ім він побільшав два рази стільки (Баку 1909; 416 ст.). Ганієв склав і „Татарско-русскій словарь" (Баку 1901; ст. III і 164; 6-е вид. Баку 1922). Менше успіху мав Н. Нариманов: „Самоучитель татарскаго языка для русскихъ" (Тіфл. 1900) [2]). Зовсім мало-чого зачерпнути може діялектолог з „Арабско-персидско-турецко-русскихъ разговоровъ" І. Ахвердова (Спб. 1900). Корисніший — підручник, що склав „преподаватель татарскаго языка эриванской учительской семинаріи М. Мамедов: „Самоучитель татарскаго языка адербейджанскаго нарѣчія" (Эривань 1911), з викладом одначе дуже ненауковим.

За радянських часів не тільки передруковувавсь давній „Самоучитель" Ганієва, ба складаються або по новому переробляються й инші „самоучителі" такі, що транскрипція в них уже не російська, а своєрідна латинська, офіційно вживана в радянськім Азербейджані [3]). Хоч пристосовано там латиницю й дуже протинауково, та звуки кавказько-азербейджанської мови віддає вона кінець-кінцем порядно. Тому, для дослідника-діялектолога, зовсім придатними можуть бути, в характері сирового лінґвістичного матеріялу, навіть теперішні щоденні газети (як, от, бакинський „Йені йол" = „Новий шлях"), друковані латинським отим правописом. Робляться тепер і спеціяльні діялектологічні досліди; прим. Н. Ашмарин про говірку Нухи (Баку 1926) та Идріс Гасанов про говірку Ґянджі (теж 1926) вмістили розвідки в „Трудах" бакинського „Общ-ва обследования и изучения Азербайджана".

Всі вищезазначені азербейджанські студії торкаються, як ми бачили, виключно тієї мови, що чується в Закавказзі. Для вивчення мови справжнього, корінного персько-підданого Азербейджана, де столиця—Тебріз, зроблено мало. Те, що подав Г. Вамбері в своїй книжці „Alt-osmanische Sprachstudien mit einem azerbaižanishen Texte als Appendix" (Ляй-

---

[1]) Л. Бува в Journ. Asiat. 1903 (май, ст. 393-489) видав, з перекладом, текст повісти Ахундова „Histoire de Yoûsouf Chah" і додав словничка (ст. 483-489); а р. 1904 (март, ст. 259-331, ст. 365-465) він таксамо обробив Ахундова комедію „L'avare" (на ст. 448-456 словничок).

[2]) Рік перед тим Нариманов видав коротку азербейджанську граматику, рідною мовою (Баку 1899; 47 ст.).

[3]) Сюди стосується латинізований „Самоучитель тюркскаго языка" Мамедова (Баку), бл. 1926), друкований як „издание 3-е" (112 ст.).

ден 1901) має невисоку вагу: то (ст. 114-137) текст одного азербейджанського оповідання, як видко — з-під Тебріза, вкупі з зовсім непевною латинською транскрипцією. Справді ж наукова праця — то К. Foy: Azerbajğanische Studien mit einer Charakteristik des Sudtürkischen, 1903-1904 р (в „Mitthelungen" берлінської семінарії східніх мов [1])).

Чується в Персії азербейджанська мова ще й по инших провінціях, як от у Хорасані або й далеченько на півдні — аж у Фарсі. Тільки ж там вона зовсім не досліджена, ба навіть і голих записів ізвідти є лиш обмаль. Слід зазначити невеличку, фонетично записану збірочку з Фарса, коло Шіраза: „Пѣсни кашкайцевъ" А. Ромаскевича (1925) [2]).

VIII.

Третя з південно-західніх тюркських мов — **туркменська**. Своєю головною масою туркмени залюднюють тую „закаспійську область", що тепер перетворено в радянську республіку „Туркменистан" (із столицею Ашхабадом); політично од тієї радянської Туркменії одірвані — сусідні туркменські частини північного Афганистана та Персії. Та поза цією, для всіх відомою, середньоазійською Туркменією тюркологи одкривають відокремлені туркменські сліди і на заході, навіть дуже далеко, близько Середземного моря. В б. Османській державі, на просторoні між північною Сирією та південною Малою Азією записано діялектологічні матеріяли такі, що збирачі характеризують їх як туркменські; правда, там мовні ознаки сильно мішаються з суто-османськими, і тому діялектологи звичайно розглядають їх укупі з діялектами османськими (ст. 135-136). Але вже до геть-безперечної царини туркменських наріччів належить мова „трухменів" (виселенців найбільше з Мангишлака) на північному Кавказі, в Ставропільщині на межі з Астраханщиною; тая „трухменщина" в деякій мірі і друком занотована, коли не можна сказати, що досліджена [3]). Справжніх дослідів над туркменською мовою, навіть над тією, що чується на території Туркменистана, пороблено ще не гурт; ба й путящих фонетичних записів із уст простого туркменського люду ще опубліковано обмаль.

Певну увагу почали приділяти філологи туркменській мові більше-менше незадовго до середини XIX в., ще перед тим, як прилучено Туркменію до Росії. Російський тюрколог І. Березин у другій половині 1840-их рр. робив спостереження над наріччям туркменів перського Прикаспія (в Астрабаді) [4]), а далі над напів-літературними (з джагатайською

---

[1]) в відділі Westasiatische Studien, т. VI (1903), ст. 126-193 та т. VII (1904), ст. 197-265.

[2]) „Пѣсни кашкайцевъ" — в „Сборникѣ Музея Антропологіи и Этнографіи имени Петра Перваго", т. V, вып. 2 (Ленингр. 1925), ст. 573-610.

[3]) Див. А. Володинъ: „Изъ трухменской народной поэзіи" (текст — на жаль арабськими буквами — і переклад), в тіфліському „Сборникѣ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа", т. 38 (1908), відд. 2, ст. 49-57. Тут три пісні, 17 загадок і 15 приказок. В тім самім томі „Сборника" дав Володін і побутову передмову: „Трухменская степь и трухмены", відд. I, ст. 1-98; про трухменську мову — коротко на ст. 31-32. Де що у Самойловича в „Запискахъ Вост. Отдѣл." т. 21 (Спб. 1912), ст. LXXIII-LXXIV (в протоколах).

[4]) Про це див. в „Годичномъ отчетѣ" Березина (Журн. Мин. Нар. Просв. 1845) та в його ж таки „Recherches sur les dialectes musulmans" I (Казань 1848).

домішкою) піснями декотрих туркменських поетів (потім він дещо з тих поезій умістив у своїй „Турецкой хрестоматіи“ т. II, що почала друкуватися ще з 1857 року). Другий російський тюрколог місіонер Н. Ільмінський торкнувсь туркменської мови (наріччя йомудів та есен-ілі) в своїм листі (з Оренбурга) до акад. Шіфнера: „Ueber die Sprache der Turkmenen“ 1860[1]). І з цього листа, і з місіонерського перекладу святого письма на туркменське, західня орієнталістика могла здобути про туркменську мову ширші відомості. Та авторитетний мадярський тюрколог Г. Вамбері, проголошуючи (1879), що „die turkomanische Bibelübersetzung, von Russen veranstaltet, daher gleich allen ähnlichen Arbeiten des eigentlichen nationalen Sprachinstinctes entbehrt ist“, вважав за потрібне одшукати кращеє джерело, і отими вищенаведеними словами почав він свою власну статтю: „Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's“ (у 33-ім томі „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Gesellsch.“, ст. 387-444); в ній Вамбері опублікував 41 поезію популярного, суто-національного туркменського поета Махтум-кулі XVIII в. Але зробив це Вамбері літерами самісінькими арабськими, себто без точної вимови; до того ж він не підозрівав тоді, що Махтум-кулі, таксамо як инші улюблені туркменські поети, складав свої вірші не чистою рідною мовою, ба мішаною літературщиною, з сильним увпливом елементів джагатайських. Через те Вамберієва стаття сталася причинком лиш для знаття туркменської літератури, але зовсім не діялектології.

Значно більше освітлили справу ті російські підручники, що пізніш повиходили в світ без особливих наукових претенсій, здебільша попросту для практичних потреб російських урядовців у прилученій Закаспійській області: 1) И. Шимкевичъ: „Краткое практическое руководство для ознакомленія съ нарѣчіемъ туркменъ Закаспійской области“ (Асхабад 1899; ст. IV+168+2); — 2) С. Агабековъ: „Учебникъ тюркменскаго [а саме ахал-текинського] нарѣчія съ приложеніемъ сборника пословицъ и поговорокъ тюркменъ Закаспійской области“ (Асхабад 1904; ст. IV+100+25)[2]); — 3) И. Бѣляевъ: „Русско-туркменскій словарь“ (Асхабад 1913, ст. VII і 176; трапляються непевні місця) та „Туркменская грамматика“ (Асхабад 1915); — 4-5) За радянських часів видано коротку граматику туркменської мови М. Ґельдієва та Г. Алпарова і „Руководство для изучения туркменского языка“ А. Поцелуєвського; — 6) „Краткий русско-туркменский словарь применительно к нуждам государственной статистики“ (Асхабад 1926; литограф., ст. 110 in 4-to), з транскрипцією; — 7) К. Борієв і А. Алієв: „Русско-туркменский словарь“ (Ашхабад 1929), до 20.000 слів; — 8) Туркменсько-російського словника готує Державне видавництво Туркменистана.

---

[1]) Цей Ільмінського лист — в Bulletin петербурської Академії Наук 1860, т. I, ст. 563-571 (або Mélanges Asiatiques, т. IV, ст. 63-74).

[2]) На „Учебникъ“ Агабекова (а заодно і на Шимкевича) див. змістовну рецензію А. Самойловича в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“, т. XVII (1907), ст. 0184-0188. Рецензія ж А. Семенова в московськім „Этнографическомъ Обозрѣніи“ 1904 (кн. 63, ст. 169-172) сама не витримує критики.

Рівночасно з авторами отаких практичних підручників, науково заспеціялізувавсь на туркменській літературі і мові петербурський тюрколог А. Н. Самойлович. Він чимало призбирав і поопубліковував відповідного матеріялу в своїх статтях у „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ (починаючи з 1904 р.), найбільше ж прислуживсь туркменським студіям у своїй дисертації про Абдассаттарову „Книгу разсказовъ о битвахъ [персовъ] съ текинцами“ (Спб. 1914). Туркмен Абдассаттар не був винятком з гурту инших туркменських поетів і склав свою поему не чистою рідною мовою, а літературною мішаниною; але в дисертації А. Самойловича чимало місця одведено лінґвістичній аналізі саме-іменно того туркменського елементу, який висвічує з-під джагатайської літературщини, і взагалі характеристиці туркменської мови.

Чималу надію на добрий розвиток туркменських студій навіває нам той симпатичний факт, що в Ашхабаді заснувавсь „Інститут туркменської культури“ і що взагалі тепер там пожвавішало наукове життя, яке виявляє себе і опублікуванням народньо-туркменських текстів. Ашхабадський журнал „Туркменоведение“ пропаґує й фольклористику [1]), і в світ виходять такі прим. праці, як М. Ґельдієв: „Сборник туркменских народных поговорок, пословиц и загадок“ (Ашхабад 1925) [2]) або В. Успенський и В. Бєляєв: „Туркменская музыка“ (т. I, Москва 1928) — велика збірка, придатна й лінґвістові (т. II вийде 1930). І „комиссия экспедиционных исследований“ ленінградської Академії Наук теж звернула увагу на всебічне вивчення Туркменистану та й почала вже друкувати збірку „Туркмения“ (Ленінгр. 1929), де живовидячки повинна знайти собі місце й лінґвістика.

IX.

Неоднакові групи татарських наріччів у Криму — на надбережному й гірському півдні та на степовій півночі. Стан дослідів над ними.

Кримські татари мають по різних місцях Крима різні наріччя чи говірки. У південній частині півострова татари говорять так, що їх зовсім легко зрозуміє османський турок або туркмен або азербейджанець; а мову північного, степового, татарина-кримчака легше вже розбере татарин з Волги або ще дальший — киргиз-казак, ніж царгородець чи анатолієць. Акад. В. Радлов, що присвятив зразкам усяких кримських діялектів VII-ий том своєї серії: „Образцы народной литературы сѣверныхъ тюркскихъ племенъ. Нарѣчія Крымскаго полуострова“ (Спб. 1896; ст. XVIII і 408 і 527), поясняв у передмові цю діялектичну несхожість тим, що південні татари (берегові й гірські) — то залишки дуже давнього,

---

[1]) Див. прим. статтю А. Поцелуєвського: „Собирание туркменского фольклора“ — в „Туркменоведении“ 1927, № 2-3 (ст. 10-12), де дається інструкція для збирачів. Сам Поцелуєвський призбирав „Сборник туркменских женских песен“ (вийде в світ 1930).

[2]) Дещо із Ґельдієвої збірки переклав на російське С. Овезбаєв в „Туркменоведении“ 1929, № 4, ст. 18-19.

безперечно ще передмонгольського, місцевого тюркського елементу (уйгурського, команського, тобто „половецького“), який расово тут сильно помішавсь із греками, ґотами та иншими тубільцями, „а впродолженіи послѣднихъ вѣковъ состоялся не малый приливъ малоазіатскихъ и балканскихъ турокъ“ (ст. XIV). А степові татари (тепер вони вже не кочовики, всі землю обробляють) — то, на думку Радлова (ст. XIII), елемент переважно нахожий, який насунув на кримську територію допіро з часів Золотої орди, „турецкіе номады различнѣйшихъ родовъ, переселившіеся [до Криму] уже съ XIII вѣка и поселившіеся по племенамъ въ широкихъ, превосходныхъ для скотоводства степяхъ“ [1]). Та ще нема історичної розвідки, яка точно показала б, коли-саме і яким-саме процесом утворилися теперешні наріччеві угрупування на території Кримського півострова. Не досліджено історію не тільки діялектів кримських, ба й попросту історію і склад письменської, літературної мови давнішого Криму, часів хоч би вже Ґіреївських XV-XVIII вв. [2]).

Точніш розмежовуючи теперішні кримські діялекти, Радлов усі розбив на п'ять груп: три — південні, дві — північні. Тільки ж, детальніш ідучи за Радлівською-таки класифікацією, доведеться в північних (степових) діялектах одрізняти груп не дві, а вже ж не менш як три; знов же, південних кримських діялектів зручніш буде добачати не три, ба лиш два (береговий і небереговий), після чого матимем таку географічно-діялектологічну класифікацію:

1) Південний беріг Кримського півострова, од Байдарської брами до Ускюта (тобто трохи чи не до Судака) — тут мова зовсім такого типу, як османсько-турецька, азербейджанська, туркменська, тобто належить до південно-західньої галузі тюркських мов [3]). Ще недавно був такий час (1880-1900-ті рр.), коли кримчаки, щоб не одбігати в літературі од осман-

---

[1]) Що ті „превосходныя для скотоводства степи“ не були безлюдною пустелею (комани-половці повинні ж були кочувати і в них), цього Радлов виразно не зазначає.

[2]) Найпридатнішим для філолога тут буде матеріял не суто-літературний, а діловий-актовий, де жива місцева мова повинна пробиватися крізь кору умовної письменщини лекше, ніж у якомусь писанні літературному. Такі акти (грамоти то що) потроху видано. Див. прим. у великій (мало не 1000 стор.) збірці В. Вельяминова-Зернова (за участю вченого казанця Х. Фейзханова): „Матеріялы для исторіи Крымскаго ханства, извлеченные по распоряженію Академіи Наукъ изъ московскаго Главнаго архива Мин. Иностр. Дѣлъ“ (Спб. 1864). Але в тім Вельяминова виданні є багато неточностей, і на це вказав В. Д. Смирнов у своїй збірці: „Сборникъ нѣкоторыхъ важныхъ извѣстій и оффиціальныхъ документовъ касательно Турціи, Россіи и Крыма“ (Спб. 1881). Лінґвістичну аналізу однієї з грамот XVII в., вміщеної в „Матеріалахъ“ Вельяминова-Зернова, дав А. Н. Самойлович: „К истории крымско-татарского литературного языка“ — в казанськім „Вестнике Научного Общества татароведения“, № 7 (1927), ст. 27-33.

[3]) Мабуть найбільше про південноберегові тексти каже польський тюрколог Тад. Ковальський, що зразки мови, подані в VII томі В. Радлова, „czyta się miejscami tak, jakgdyby wyszły z pod pióra Turka z Konstantynopola“ (див. його „Język karaimski“, Вильно 1926, ст. 2, — відб. з часопису „Myśl Karaimska“, t. I, zesz. 3). Та в таких словах — сильна пересада. Що південноберегова кримська мова аж ніяк не є царгородська говірка, читач (як і слухач) пізнає одразу.

ських турків, вважали за потрібне класти південно-береговий діялект в основу свого кримсько-татарського письменства.

2) В гірській частині Кримського півострова, разом з містами Бахчесараєм, Симферополем (Ак-месджид), Карасу-базаром, Теодосією та Керчем, татари говорять мовою перехідною, мішаною. Перевагу одначе в тій мішанині має елемент не північний, не степовий, ба все ще південний, все ще близький до османської мови, в м стах — більше, серед гірняків — менше [1]). Тепер кримсько-татарські письменники й інтеліґенти звуть цюю мішану лінґвістичну царину „орта йолаq“ чи „орта йолаγ“= „середня смуга“, чи, там, „посередня“ — між морським надбережжям півдня і внутрішніми степами півночи. Останніми роками за літературну норму для Крима береться саме-іменно мова „орта йолаq“. Ця літературна тенденція тим нормальніша, що числово „орта йолаq“ виходить найсильнішою групою: це — більша половина всієї кримської мусулманської людности, та й культурно вона стоїть найвище.

3-4) Діялекти степових татар (тепер уже хліборобів, не номадів) зве Радлов par excellence „крымское нарѣчіе“ (ст. XV), — мовляв, у південній частині Крима „нарѣчіе“ ніби не є „крымское“. Одности в степових діялектах нема; татари властивого Крима (з містом Евпаторією, де багато караїмів) говорять не таксамо, як татари Керченського півострова. Південний увплив тут є, лексичний, а „въ звуковомъ отношеніи этотъ языкъ долженъ быть причисленъ къ сѣверно-татарскимъ“. Що до морфології, то в степових діялектах „вездѣ въ употребленіи грамматическія формы сѣвера, а отдѣльныя южныя формы еще только начинаютъ прививаться“ (ст. XV). Учень В. Радлова А. Самойлович коментує його слова так: „Эти татары родственны племенамъ, обитающимъ съ XIII вѣка въ сѣв.-кавказскихъ степяхъ (ногайцы), и племенамъ возникшимъ послѣ XIII вѣка въ Средней Азіи (казакъ-киргизы, узбеки)“ [2]).

5) Коло Перекопа в Криму є й чисті ногайці. Вони, знов, говорять не так, як властиві кримчаки-степовики, а більше-менше так, як ногайці степів північного Кавказа. Це — каже Радлов — „чистый сѣверно-татарскій языкъ, весьма близко подходящій къ киргизскому“ (ст. XVI), тобто киргиз-казацькому. В живій обихідці ногайське наріччя тут у Криму вимирає і витісняється місцевим кримсько-татарським степовим; але з свого боку воно впливає на мову татар-степовиків через свої ногайські „пѣсни и героическія поэмы, которыя поются до сихъ поръ пѣвцами степныхъ жителей“ (ст. XVI).

У VII томі „Образцовъ“ (1896) подав Радлов зразки всіх отих діялектичних відтінків Крима, що позаписував він їх із живих уст, своєю академічною транскрипцією. В тім самім томі видрукував він і простонародню збірку оповідань, пісень, загадок за караїмським рукописом кінця

---

[1]) Радлов мову міст вирізняв в окрему діялектологічну групу, трохи одмінну од гірської. Та по суті можна такої диференціяції і не робити.

[2]) А. Самойловичъ: Опытъ краткой крымско-татарской грамматики, Петр. 1916, ст. 6-7.

XVIII в. — літерами гебрейськими, вкупі з транскрипцією в живій сучасній вимові, як йому подиктував освічений караїм-поет Ерак; додав Радлов і власні віршування того самого Ерака.

Геть-усі кримські тексти того VII-го тома „Образцовъ“ опублікував Радлов тільки по татарськи, без будь-якого перекладу, чи то російського, чи німецького, таксамо як і без будь-якого граматичного чи фонетичного нарису. Через те дуже корисною помогою для діялектологів була фонетико-фізіологічна розвідка казанського професора В. А. Богородицького: „Діалектологическія замѣтки. V. О крымско-татарскомъ нарѣчіи“ (1903) [1]) — на підставі матеріялу, записаного за вимовою вчителя-татарина з Судака. А число фольклорно-діялектологічних кримських текстів, після Радлова (1896), збагатили О. Олесницький (1910, 1913, цей найбільше) [2]), А. Самойлович (1913-1918) [3]), П. Фалев (1915) [4]), В. Филоненко (1926) [5]), О. Шацкая (1926) [6]). В рукописних архівах можна знайти чимало фольклорно-лінґвістичного матеріялу, який ще чекає опублікування [7]).

Граматики і **словнички** для кримсько-татарської мови трохи чи не всі дуже мало наукові, носять лиш практичний характер. Приміром В. Х. Кондаракі (1875) у своїм відомім „Универсальномъ описаніи Крыма“ подав у II частині дуже плутаний „Самоучитель турко-татарскаго и ново-греческаго языковъ“ (Спб. 1875; 132 ст.); наріччя тут південне, переважно берегове; транскрипція російськими буквами — приблизна. Науковіще складав підручники караїм І. Казаз (чи, як він сам себе писав, Казас—1869-

---

[1]) Розвідка Богородицького — в „Ученыхъ Запискахъ Казанскаго У-та“, т. 70 (1903). кн. 12, отдѣлъ наукъ, ст. 1-23.

[2]) Алексѣй Олесницкій: а) Пѣсни крымскихъ турокъ. Текстъ, переводъ и музыка. Подъ редакціей В. А. Гордлевскаго. Москва 1910 (ст. XII і 147 і 10 ст. нот). Всі записи — з південного берега; — б) Він-таки: Матеріалы по изученію крымской народной поэзіи — стаття в „Восточномъ Сборникѣ Общества русскихъ оріенталистовъ“ т. I (Спб. 1913).

[3]) А. Самойловичъ: а) Крымская пѣсня про Портъ-Артуръ — „Живая Старина“ 1910 (т. XIX, ст. 129); — б) Пѣсни крымскихъ татаръ про вторую отечественную войну — в „Живой Старинѣ“ 1914 (т. XXXIII, ст. 409-420); мова — бахчесарайського типу; — в) Скороговорки — в „Сборн. Муз. Антроп. и Этногр.“ т. V, вип. 1 (Спб. 1918), ст. 197-200.

[4]) А. Н. Самойловичъ и П. А. Фалевъ: Пословицы, поговорки и примѣты крымскихъ татаръ, собранныя гг. А. А. Боданинскимъ, Мартино и О. Мурасовымъ — в „Извѣстіяхъ Таврической ученой архивной коммиссіи“, вип. 52 (Симф. 1915), ст. 1-67. Докладна оцінка („Замѣчанія“) — В. Гордлевського в спб. „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“, т. XXV (1921), ст. 89-132.

[5]) В. И. Филоненко: Загадки крымских татар. Симферополь 1926 (59 ст.) Почасти з ялтинського повіту, почасти з теодосійського. Транскрипція лиш приблизная; лінґвістичний вступ залишає багато-чого бажати.

[6]) Chansons tatares de Crimée, recueillies et traduites par O. Chatskaya, avec introduction de N. Dmitriev — в „Journal Asiatique“ 1926, avril-juin, ст. 341-368. Тут 11 пісень з с. Туак під Алуштою, а три з Бахчесарая. В передмові скількись діялектологічних уваг.

[7]) От, наш студент Лазаревського Інституту східніх мов у Москві А. Н. Марисов іще перед світовою війною обробив свої південно-берегові і степові записи і подав в Інститут як „дипломну роботу“. Другий наш учень Якуб Кемаль (що тепер завідує Східнім музеєм у Ялті) має дуже рясні, звідусіль призбирані фольклорно-діялектологічні матеріяли, де прислів'я особливо визначаються. Таксамо — Х. Одабаш (він до останнього часу жив у Симферополі).

1875), але й вони для дослідника-лінґвіста не більше як сирове надіб'я[1]). Деякої популярности зажив своїм підручником і, ніби-то „повним", словником Осм. Заатов: „Полный русско-татарскій словарь" (Симфер. 1906; 120 стор.). Допіро за світової війни вийшла в світ наукова праця, на основі літературної мови — А. Самойлович: „Опытъ краткой крымско-татарской грамматики" (Петрогр. 1916; 104 ст.); практична її вартість обнижується тим, що татарські слова, форми і речення подано малоточним арабським альфабетом, а не фонетично-точною транскрипцією. За радянської влади, відколи (1923) заведено по середніх і професійних школах Крима обов'язкове навчання татарської мови, Державне видавництво протягом двох літ тричі видало: А. Одабаш и И. С. Кая, „Руководство для обучения крымско-татарскому языку" (1-ше вид. Симфер. 1924, ст. 108; 3-е вид. „переработанное и значительно дополненное" Симфер. 1926, ст. 215; найпрактичнішим було вид. 2-ге); а як запроваджено в Криму замість арабського альфабету латинський, І. С. Кая переробив цього самого практичного підручника під заголовком: „Руководство для обучения крымско-татарскому языку по новому алфавиту" (Симф. 1928; ст. 125). В основі всіх видань цього „Руководства" лежить мова „орта йолаq", хоч у передмові автори й кажуть, що хочуть бути зрозумілими і для степовиків.

Окремі лінґвістичні питання бувають порушені і в наукових журналах Крима, чи то по російськи, як от часом у симферопільських „Известиях Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии", чи то по татарськи, як от в органі кримського Комісаріяту Народної Освіти: „Оqу ішлері" = „Справи освіти"; найповажніше буває те, що зрідка надсилає з Азербейджану до Криму проф. Чобан-заде́. Він 1924 р. подав свої міркування над фонетикою, морфологією тюрко-татарських мов, і т. и.[2]); та навіть і в своїй „Методиці викладання тюркської мови та письменства" (2 чч., Баку 1926-1927) він иноді дає звістки, придатні й для діялектолога. Друкується дещо з кримської діялектології і в далекому казанському „Вестнике Научного Общества Татароведения", і в столичних орієнталістичних органах. Така — стаття В. А. Гордлевського у ленінградських „Докладах Академии Наук СССР" (1928, В, ст. 87-91): „Лексика караимского перевода Библии", рукописного, архаїчнішого ніж той (теж дуже архаїчний) караїмський переклад, що видруковано в Евпаторії 1841 р.

X.

Лінґвістичні досліди над тюркськими зостанками по території степової України, Литви-Білорусі та Галичини з Поділлям: маріупільські тюркомовні греки, басарабські гагаузи, литовські татари, литовські і волинсько-галицькі караїми, тюркомовні подільсько-галицькі вірмени. Питання про мову давніх половців та татар Золотої Орди.

На північ од Криму чорноморські степи, де тепер розкинулася т. зв. степова Україна, здавна були місцем, кудою на захід пересувалися або

[1]) И. Казасъ: а) Учебникъ древне-еврейскаго языка для караимскихъ школъ, Одеса 1869 (294 ст.); — б) Краткій практическій учебникъ русскаго языка для татарскихъ начальныхъ школъ, Одеса 1873-1875.

[2]) Чобан-заде: Тюрк-татар лисанийнатына медхаль, Баку 1924 (213 ст.). Багато фантазії.

де довше й перебували всякі чисто-тюркські або мішано-тюркські кочові орди, що часом через Перекіп переходили й до Кримського (по давньому Таврійського) півострова. Ще перед заснуванням київської руської держави тут були, так у IV-V вв., гуни, — навряд щоб не тюрки [1]). Сюдою в VI в. сунули на захід авари-обри, що теж у своїй масі могли бути тюрками. Та коли гунів та аварів залишимо під сумнівом (особливо аварів, що в них дехто з дослідників куди-охітніш добачає монголів, ніж тюрків) [2]), то вже безперечно тюркською була велика кочова держава VI в. того народу, що китайці звали його „тукю" і що його володіння розтяглися од кордонів Китаю й середньої Азії до моря Озівського чи то Чорного. Держава розпалася, але всякі тюрки між Уралом, Волгою та Доном залишилися і ненастанно насувалися на захід. Більше-менше разом із первопочатками київської Русі, чи трохи передше, ми тут у степах, переважно у східній частині, бачимо й хазар (що і Кримом володіли), і печенігів („баджнаків"), і узів, — тюрків, що всі вони одні на одних напирали й одні одних тіснили. Кінець-кінцем в XI віці печенігів та й їх давніших ворогів-узів одтіснено аж за Дніпро в бік Дунаю, і Русь XI в. мала діло в чорноморських степах і в Криму з новим тюркським народом „половцями" (куманами, кипчаками). У XIII в. сюди в „Команію", в ці кипчацькі степи та в Крим, як і на Русь, найшла татарська Золота орда [3]); а з XV віку тії степи перебували під владою кримського ханства Ґіреїв, і тут вільнесенько поралися ногайці, — аж доки в кінці XVIII в. звоювала ціле кримське ханство Росія. Вона позаселяла степи своїми підданцями, здебільша українцями, і тюркський характер „дикого поля" протягом якогось століття затерсь.

Тепер тюркських слідів доводиться тут уже навмисне дошукуватися, бо одразу в вічі вони не кидаються і про себе мало нагадують, коли не брати на увагу, прим., топографічну номенклатуру, яка довго ще нагадуватиме собою про півторитисячолітнє перебування тюрків на степах Чорноморщини. Варто було б тую виразно-тюркську географічну номенклатуру (назви річок, ярів, гір, сіл) зарегіструвати в певній системі та й дослідити її звуковий характер з історично-діялектологічного погляду) [4]).

---

[1]) Див. К. Иностранцев: „Хунну" (Ленінгр. 1926, 2-ге вид.), де дано огляд усіх поглядів на племінну приналежність гунів.

[2]) „Il est possible que les Avar eux-mêmes aient été de langue mogole", каже Pelliot (Journ. Asiat. 1920, avril-juin, ст. 147), спорячися проти Маркварта.

[3]) Од подорожніх, що їздили з Европи до монголів-татар (Плано Карпіні 1246, Рубрук 1253), ми знаємо, що аж чотирі ріки: Neper (Дніпро), Дон, Волга і Jaec (Урал) текли через територію „Команії", де solebant pascere (кочували) Commani, qui dicuntur Capthat (Кипчак).

[4]) Звертає на себе увагу, прим., чергування початкового „й" та „дж" (чи „ж"). Відповідно до того факту, що тюркське слово, яке значить „гадюка", в одних тюркських наріччях чується "йылан", а в других „(д)жылан" чи „(д)жулан", ми на території степової України стрічаємо села, що звуться „Єлань", „Ялань", і другі села, що мають на початку своєї близькозвучної назви вимову „Джу...", „Жу..." Стрічаємо ми в одних виразно-тюркських топографічних назвах звук „к", а в других, підхожих до них, звук „х" або „г" (сюди може належати й ім'я "Гумань", у якому мабуть небезпідставно підловлюють згадку про „куманів"-половців).

Що ж до живої мови давніщих тюркських населенців степової України, то тепер знаходимо там тюркомовну людність лиш відокремленими гніздами, иноді навіть уже і не в степовій смузі, а далеченько на одшибі поза нею — в литово-білоруських та західно-українських країнах давнішої Польсько-Литовської держави.

1) Найновіщі тюркомовні населенці Чорноморщини, давнішого „дикого поля", то потатарені християни-греки на Маріупільщині, понад Озівським морем. Їх виселено сюди з міст Криму у XVIII в. за наказом Катерини II (1779), і вони ще й досі задержали в своїй обихідці тую кримську мову, що говорили вони нею в XVIII віці в містах південного Крима. Принесли вони з собою і деяку свою літературу, писану по-тюркськи, альфабетом не арабським, а грецьким, пристосованим до тюркських звуків. Двоє таких рукописів, релігійного і белетристичного змісту, один — датований 1778-1779 рр., другий — одночасний з ним, описав і звідти деякі тексти опублікував O. Blau: „Griechisch-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften" 1874 [1]); Бляв справедливо завважив (ст. 571), що обидва манускрипти то лиш копії з давніших; вони можуть відзеркалювати в собі простонародній діялект кримських міст іще XVI-XVII вв., але не без домішки мабуть турецької мови греків Анатолії або й Царгороду, справжніх творців такої грекоальфабетної турецької літератури [2]). Про теперішню мову й становище тих маріупільських греків див., між иншим, дещо у Ф. А. Брауна в „Живой Старинѣ" 1890 (ст. 78-92), чимало — в ґіді „Маріуполь" 1892 [3]). Останніми часами їх, як одну з „національних меншостей" на Вкраїні, взяв під свою опіку Народній Комісаріят освіти УССР, і ми мабуть матимем незабаром освітні книжки, друковані точною маріупільською говіркою, та якийсь граматичний її нарис.

2) Про басарабських християн-гагаузів з мовою близькою до османської — говорилося вже в тій рубриці, де оглянуто османські говірки Балканського півострова (ст. 136-137).

3) Ногайці, що колись верховодили в „дикім полі" од Дуная до надкаспійських степів і завдавали багацько клопоту нашому козацтву, тепер лиш невеликим острівцем держаться ще в північному Кримі, небагато їх є і на гирлах Дуная в Добруджі („читахи"), а найбільша частина (не така й велика) з'осередилася в надкаспійських степах північного Кавказу [4]). Кажучи далі про мови инших тюрків північного Кавказу (кумиків, балкарів, карачаївців), ми дамо бібліографію й для мови сусідніх з ними ногайців.

4) Литовські татари, числом до 10.000 душ (на Виленщині, Мінщині, Ковенщині, Городенщині, трохи на Волині, навіть на Поділлі) — інакше їх звуть „Липки", „Лубки". Мовою вони тепер не надто й можуть

---

[1]) Стаття О. Блява — в „Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Ges", т. 28 (1874), ст. 562-583.

[2]) Безперечно, приміром, що одною з таких, явно не в Криму складених, статей маріупільського збірника XVIII в. являється переклад з Планудового „Життя Езопа".

[3]) На „Маріуполь и его окрестности" (Маріуп. 1892) рец. Н. Катанова в казанських „Извѣстіяхъ Общества Исторіи, Археологіи и Этнографіи" 1894, ст. 526-527.

[4]) В Малій Азії еміґранти-ногайці живуть в Ескі-шегрі, Конії, Карамані.

увіходити в царину лінґвістично-тюркологічних дослідів. Гостинно оселена була татарська людність у литово-руській державі здебільша за великого кн. Витовта XIV-XV в., що приятелював із золотоординським ханом Тохтамишем і давав йому у себе притулок, а потім (близько 1420 р.) допоміг і Хаджі-Ґіреєві зробитися кримським ханом, васальним для литовсько-руської держави; ця первісна татарська людність Литви потроху далі поповнювалася ще й пізнішим припливом татар з кримського ханства. Мову свою одначе вона не зберегла. Через шлюби з місцевим жіноцтвом ті литовські татари зрущилися (побілорусилися, почасти поукраїнилися) або попольщилися — а в XIX віці ще й поросіянилися — і лиш мусулманська релігія та традиційні симпатичні спомини про Крим свідчать тепер про їхнє татарство. Інтерес викликають їхні переклади з арабського Корана та з толкуваннів на цю святу книгу; все разом воно в них зветься „аль-китаб“, або, з пересадно-палятальним вимовлянням їхніх приголосівок — „ай-китяб“, „ай-кицяб“. Переклади тії зроблено літерами арабськими, а на мову — білоруську; це — запевне ще в XVI віці, в тую епоху, коли на Литві панувало повсюдне гасло — перекладати святе письмо на „вырозумѣлую мову“; тільки-ж котрі ми знаємо рукописи тих перекладів, усі вони пізніші, і ті дуже рідкі [1]). Їх головний інтерес — для історії мови західньо-руської, значно менше — для татарської. Почасти збереглися у литовських татар і тексти тюркські, змісту релігійного: молитовники, обрядники, теж писані — живовидячки — буквами арабськими. Литовські татари їх тепер проказують машинально, не второпуючи їхнього змісту. Тексти тії через свою незрозумілість для писарів усі сильно перекручені; але все-ж знати, що одні з них складено в наріччі старокримськім, другі — в староосманськім. З цим фактом, ніби-то, збігається свідчення одного литовського татарина-прочанина XVI в. в його „Рисале-йи Татар-и Леh“ 1558 р. = „Трактат про ляшських татар“, доповідь писана по османськи для Сулеймана Пишного [2]). Той прочанин каже, що в Литві звуть його одновірців-земляків — татарами, а отже ж „найбільша частина нас то не ті грубі татари („qаба татардан олмайыб“), що їх не поважають мусулмани, ба ні, ми нащадки чистокровних сельджуків, благородних предків і для осман-

---

[1]) А. Мухлінський познайомив учений світ з чотирма такими рукописами — див. „Изслѣдованіе о происхожденіи и состояніи литовскихъ татаръ“ (Актъ въ С.-Петербургскомъ у-тѣ по истеченіи 1856 г.), стор. 115-186; є перевидання „Изслѣдованія“ Мухлінського — Одеса 1902. Ал. Шлюбський зафіксував таких рукописів семеро, див. „Беларуская мова арабскай транскрыпцыяй“ в місячнику „Наш Край“ 1926 (ч. 6-7, червень-липень, стор. 51-53) і подав зразки тексту. А. Н. Самойлович описав рукопис Я. Шинкевича в статті „Литовские татары и арабский алфавит“ — в „Известиях о-ва обследования и изучения Азербайджана“ № 3 (Баку 1926) стор. 3-7. Додати можу, що я в 1915 році зробив доповідь у московській „Восточной Комиссіи Археологическаго Общества“ ще про один рукопис такого коранського перекладу на білоруське; манускрипта того того був дав мені для досліду студент Лазаревського Інституту східніх мов Рейхель (поляк з Литви). Запис моєї доповіді залишився в Москві в паперах „Восточной Комиссии“.

[2]) Видав „Рисале“ Мухлінський літографським способом у Петербурзі, як один з матеріялів для свого „Изслѣдованія о происхожденіи и состоянии литовскихъ татаръ“ 1857.

ського народу“ [1]). Бібліографію про литовських татар зібрав на початку революції Л. К. Кричинський: „Библіографическіе матеріалы о татарахъ Польши, Литвы, Бѣлоруссіи и Украйны“ (Спб. 1917; ст. II + 84) [2]). Доповнити Кричинського книжку треба тими публікаціями, котрі у нас вище зацитовано. Та пор. ще дві статті Джеміля Александрóвича 1926-1927 [3]) і трохи чи не рівночасну монографію польського антрополога Ю. Талько-Гринцевича (1924) [4]).

5) **Караїмів литовських**, точніш литово-українських, що в Литву переселилися, десь, із Чорноморського побережжя за вел. кн. Витовта в XIV-XV в. [5]), тепер налічується менше, ніж тисяча душ (перед світовою війною було їх понад 1500). І топографічно і лінґвістично являють вони собою дві групі: одна — властиво-литовська, друга — українська. Караїми першої групи живуть побільше в тій Литві, що дісталася тепер під владу Польщі: їх є цілий квартал, душ понад 300, в Ґедиміновій столиці Троках (а звідти інтеліґентна частина перейшла в XIX в. і до недалекого Вильна, де їх тепер до 250 люду); є вони і в Литві самостійній — у Понєвєжі на Ковенщині. Південна ж група піддано-польських караїмів — то колонії на Волині в м. Луцьку (80 душ) та в Галичині (у Галичу і в сусідньому селі Залукві, душ 130). Головна одміна поміж наріччям північним (троцько-виленсько-понєвєзьким) та південним (луцько-галицьким) полягає в тім, що луцько-галицькі караїми у своїй тюркській мові не надають приголосним звукам перед вузькими голосівками таку сильну палятальність, як караїми троцькі і, очевидячки, понєвєзькі (пор. гал.-луц. „сенден“ = од тебе, троц. „сєньдянь“). А в тім не менше важлива фонетична несхожість, безперечно дуже стародавня — що троцьким звукам шиплячим (ш, ж, ч, дж) відповідають у караїмів луцько-галицьких звуки свистові (с, з, ц, дз); прим. троц. „ӱчь“ = троє, луц.-гал. „*їц*“; троц. „ачы-джанлы“ = засмучений, луц.-гал. „*ацы-дзанлы*“. Окрім того українські караїми загубили в усіх позиціях голосні звуки „ӧ“ та „ӱ“ (от, луц.-гал. „*езїме*“ = мені самому, тр. „ӧзюмя“; луц.-гал. „*елїм*“ = моя смерть, тр. „ӧлюм“). В словарному своєму запасі караїми Литви мають менше чужої домішки, ніж караїми Волиню та Галичини [6]). Заразом обидва

---

[1]) Див. „Рисале“ стор. 9. Процитовано не тільки в Мухлінського, ба й у В. Д. Смирнова: „Крымское ханство“ (Спб. 1887), стор. 153—156.

[2]) Готується нове видання „Материалов“ Кричинського, в два рази збільшене.

[3]) Дж. Александрович (Насыфи): а) „Литовские татары“ — в „Известиях об-ва обследования и изучения Азербайджана“ № 2 (Баку 1926; ст. 77-95); — б) він-таки: „Литовские татары, как часть тюркского востока“ теж в „Известиях“ № 4 (Баку 1927, ст. 147-164).

[4]) J. Talko-Hryncewicz: „Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy“, Kraków 1924.

[5]) Гадають, близько 1388 р. В першій половині XV в. вже є про них тут документальні згадки. Див. M. Bałaban: „Karaici w Polsce“ в його збірці „Studja historyczne“ (Варш. 1927), стор. 56 і д.

[6]) В матеріялах з Галича, що записав Я. Ґжеґожевський 1903, стрічаємо приміром таке речення (69): „*а* ол *затысатті колок та забіт*ті аны анда“ = „а він затесав кілок та забив його там“.

наріччя, литовсько-північне і українсько-північне, таки добре одрізняються од мови тих одновірних караїмів, котрі не покинули Крима (і сидять тепер в Евпаторії найбільше), бо караїми-кримчаки балакають такою самою татарською мовою, як і мусулмани-татари, серед яких вони живуть; Радлов, як ми це вже бачили, у VII томі своїх „Образцовъ народной литературы сѣверныхъ тюркскихъ племенъ“ (1896) любісінько подавав плоди белетристичної творчости кримського караїмського поета Ерака для загального ілюстрування „нарѣчій Крымскаго полуострова“. Тільки-ж, особливе становище наріччя караїмів литовських — теж було не втекло од уваги Радлова. Він їздив і до Трок і до Луцька (1887) [1]), і хоч якихсь троцьких, або луцьких текстів він у своїх багатотомових „Образцахъ“ так і не надрукував, але все ж матер'яли лексичні, до 3000 слів, зібрані од литовських караїмів, він використав для іншої великої праці: „Опытъ словаря тюркскихъ нарѣчій“ (4 т.т., Спб. 1893-1911). На жаль, як видко з транкрипції караїмських прикладів наведених у Радлівському словнику, Радлов не надто добре постеріг характеристичну фонетику литовсько-караїмської мови; і, наприклад, надзвичайна палятальність приголосних її звуків якось у Радлова затерлася, — може, й тому, що вона ж не обом тим караїмським наріччям однаково спільна: в Луцьку бо нема такої палятальности, як у Троках. Після Радлова перші лінґвістичні статті про мову литовських караїмів торкнулися не тісно-литовського або троцького наріччя, ба того наріччя, яким говорять караїми в Галичині. Почалося з дуже плутаної і помилкової статті К. Фоя (1898) [2]). Кращі вийшли публікації Ґжеґожевського (1903, 1916) [3]), теж для наріччя галицького. Так само до документів волинсько-галицького наріччя караїмів треба застосувати й тії три караїмські гимни, що оголосив друком Б. Мункачі (1909) [4]). А північних, або троцьких тюркомовних караїмів найкраще обслідував уже недавніми часами краківський професор Тад. Ковальський попереду в дрібніших або менших статтях (1925-1926) [5]), потім у великій монографії "Karaimische Texte im Dialekt von Troki"

---

[1]) W. Radloff: Eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements — в „Bulletin“ петерб. Академії Наук т. XXXII (1888) стор. 173-182 = „Mélanges Asiatiques“ IX (1888, 403-416).

[2]) K. Foy: Karaimisch-türkische Sprachproben aus Kalič — в „Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin“ (1898, I 172-184).

[3]) J. Grzegorzewski: a) Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien. Vokalharmonie in den entlehnten Wörtern der karaitichen Sprache in Halicz. Mit Einleitung, Texten und Erklärungen zu den Texten — в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук, філос.-істор. класа, т. 146 (1903), № 1 (80 ст.); б) Він-таки: Caraimica (чотирі тексти) — в „Rocznik Oryentalistyczny“, т. I. ч. 2 (Краків 1916).

[4]) B. Munkácsi: Karäisch-tatarische Hymnen aus Polen — в будапештському „Keleti Szemle“, т. X (1909) ст. 185-210. Записувач був безперечно караїм південний, хоч автори гимнів були караїми троцькі.

[5]) Tadeusz Kowalski: а) Звідомлення (дуже змістовне) про своє наукове командирування до Трок і Вильна — в „Sprawozdaniach“ краківської Академії Наук, червень 1925 (ст. 25-29); — б) Він-таки: Język karaimski (Вильно 1926; 5 ст.) — відбитка з часопису „Myśl Karaimska“, т. I (1926), № 3; — в) Він-таки: Pieśni obrzędowe w narzeczu Karaimów z Trok — „Rocznik Orjentalistyczny“, т. III (Львів 1927), ст. 216-254.

(1929) [1]). Зразків мови тих караїмів, що у Понєвєжі, ніхто друком не опублікував; відомо лиш, що понєвєзька говірка близька до троцької. В праці Т. Ковальського подано й бібліографічний перегляд усього того, що досі друкували своєю тюркською мовою литовські караїми (ст. XIX-XXIV та LXXVI-LXXIX). Здебільша то книжечки змісту релігійного, рідше — світського. У світських друках доводиться часом побачити букви не гебрейські, а російські; така — віршована збірочка „Ирларъ" (= пісні) полковника С. А. Кобецького (Київ 1904; її Т. Ковальський у своїх „Texte" перевидав). Записи караїмського фольклора або якісь інші тюрко-караїмські тексти можна вряди-годи надибати і на сторінках тих караїмських органів преси, що друкуються мовою російською чи, як тепер, польською: „Караимская Жизнь" у Москві (1911-1912), „Караимское Слово" у Вильні (1913-1914), „Myśl Karaimska" в Вильні (з 1921 р.).

6) Тюркомовні **вірменські колонії** в галицько-подільській Україні вперше з'явилися мабуть іще за монгольської епохи за часів Золотої орди, десь бл. XIV в., себто більше-менше рівночасно з колоніями караїмів або й „литовських татар". Далі сюди долучивсь великий колонізаційний потік на прикінці XV в., відколи турки-османи здобули надморське місто Кафу-Теодосію в Криму (1475): тамошні вірмени масово Кафу покинули та й попереселялися до своїх одновірців на українське Поділля (осередок — Кам'янець), та в Галичину (осередок — Львів). За нашого часу ці вірменські колоністи уже перестали бути тюркомовними: говорять вони тепер так, як і всенька інша місцева людність — по українськи, по російські, по польськи. Але як саме говорили вони давніш, про це нам виразно свідчать ті їхні немалочисленні документи XVI та XVII вв., що їх писано мовою тюркською, а буквами вірменськими. Література цяя — то побільше протоколи вірменського суда; але трапляються й писання релігійні, є й літописи; і ін. Аж 32 книги кам'янець-подільського вірменського суда, котрі з XVI в. збереглися до XIX в., перевезено було з Кам'янця до Київа, до київського Центрального Архіва давніх актів, що міститься в будинку університета. Влітку 1894 р. московське Археологічне Товариство вирядило до Київа свого члена Х. І. Кучук-Іоаннесова оглянути ті судові книги кам'янець-подільських вірмен. Він — для проби — повиписував звідти якийсь десяток таких тюркомовних актів XVI—XVII в., привіз до Москви, і Археологічне Товариство доручило окремій комісії в складі Хв. Корша, С. Сакова та А. Кримського з'аналізувати привезені документи [2]). Результатом спільної нашої роботи була лінґвістична доповідь Хв. Корша 1896 р. [3]); од себе Корш наводив чимало паралелів, узя-

---

[1]) Те краківське видання „Karaimische Texte" 1929 містить на ст. I-LXXIX вступну розвідку Т. Ковальського, на ст. 1-147 троцькі тексти, на ст. 149-280 словник, на ст. 281-311 примітки.

[2]) Див. протокол „Восточной Коммиссіи" № 44, надрукований у „Древностяхъ Восточныхъ" т. II, вип. 1 (М. 1896), ст. 124.

[3]) Див. прот. № 51, видрукований теж у „Древностяхъ Восточныхъ" т. II, вип. 2 (М. 1901), ст. 136.

тих з мови північно-кавказьких степовиків-кумиків, що її він саме тоді студіював. Ані з'аналізовані од нас тії тексти київського архіва, ані Коршева доповідь не були тоді надруковані [1]). Найперше видрукував такого тюрко-вірменського зразка в Австрії Kraelitz-Greifenhorst: Sprachproben eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen 1912 [2]); тут він подав тюрко-вірменський переклад 50-го псалма. У Парижі в Bibliothèque Nationale теж є тюрко-вірменські документи правничого характеру кінця XVI в. та уривки з літопису за роки 1610-1612 вірменської колонії в Кам'янці-Подільському. Про ці документи подав звістку Ж. Дені у своїм коротенькім огляді пам'яток кипчако-команської (половецької) мови (1921) [3]).

Свою побіжну замітку закінчив Ж. Дені такою характеристикою тих вірмено-тюркських пам'яток XVI-XVII в.: „Основа мови залишилася в них дуже чиста тюркська і має перед иншими тую перевагу, що зовсім утікла од османського впливу. В словниковому запасі вона збігається не тільки з Codex Cumanicus, ба й з мовою луцьких караїмів, дуже скидається лексично і на мову кумиків (західньо-каспійське побережжя на північному Кавказі) і виявляє на собі безперечний вплив уйгурський. Наши тексти дозволяють установити точну вимову слів, що містить у собі Codex Cumanicus". І в дослідника мови литовських караїмів Т. Ковальського знаходимо аналогічний висновок: „Західньо-караїмська мова наближається до старої куманської [половецької] ближче, ніж будь-яка инша з-поміж теперішніх живих тюркських мов. В ній ми маємо важливий ключ для зрозуміння як лексики, так і фонетики в Codex Cumanicus. І вірмени, що в XIV столітті виселилися в наші краї, говорили таким кипчакським наріччям, яке дуже близьке було і до мови куманської і до давнішої караїмської" [4]).

Це нам каже спинити увагу на тих джерелах, звідки ми пізнаємо мову куманів-кипчаків, і на студіях над тими джерелами.

XI.

Джерела для знайомости з половецькою (куманською, кипчацькою) мовою: а) староруські, б) арабські, в) Codex Cumanicus. Яке з теперішніх тюркських наріччів найбільше в собі заховало слідів половецьких? чи не найвиразніший такий нащадок мова караїмів Литви та Галичини?

Наша літописна назва для куманів-кипчаків „половці" йде од слова „половий" (= сивий) і вказує мабуть на сиві шапки тих степовиків; пор. аналогічні назви инших тюркських племін, дані їм за їхні шапки: „чорні клобуки", „кара-калпаки", „кара-папахи", „кизил-баші" і т. и. В старій Русі тюрки „чорні клобуки", або, скажемо, „чорні шапки", несли постійну сторожову службу на Пороссі проти степових тюрків-„половців",

[1]) Тепер над київ. документами працює моя „Тюркологічна комісія" Укр. Акад. Наук.

[2]) Стаття Креліца — в „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", т. 26 (1912), ст. 307-324.

[3]) J. Deny: Les indications sur des textes inédits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman — в „Journal Asiatique" 1921, juillet-sept., відділ протоколів, ст. 134—135.

[4]) T. Kowalski: Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Крак. 1929, ст. LIX і LXVII.

тих, скажемо, „сивих шапок“, що сильно давалися в знаки старій Русі [1]). Звістки про половецьку мову можна зачерпнути почасти з джерел староруських, куди-більше — з арабських, а чи не найбільше — із записів західньо-европейських місіонерів, що їздили через половецьку країну.

а) Староруські лінґвістичні звістки про половців, не вважаючи на тісні взаємовідносини половецького степу з Руссю, зовсім скупі. Маємо в літописах або в „Слові о Полку Ігореві“ XII в. записані імення половецьких ханів у тій звуковій формі, яка причувалася нашим прапрадідам (Кончакъ, Гъзакъ або Къза, Котянъ, Бунякъ, то що), або й окремі засвідчені половецькі слова, як ото „євшанъ“ (= чорнобиль, чи полин) [2]). Можна окрім того гадати, що, коли ми зустрічаємо в руських пам'ятках передмонгольського періода якесь позичене тюркське слово, то воно найчастіше сміє вважатися за половецьке (як от „харалугъ“ = криця, сталь), хоч не можна заперечити, що в передмонгольських наших пам'ятках трапляються й такі тюркські слова, які повинні були прийти до нас не од половців, а давніш, іще перед XI віком. За найважливіще староруське лінґвістичне джерело, в копії одначе пізній, XVI віку, дехто вважає коротесенький половецький словничок: „Толкованіе языка Половецкого, первіе — половецки, а опослѣ — рускы“. Це невеличка таблиця, де подано з два десятки тюркських слів із староруським перекладом (прим. „тягри — богъ, куяшь — солнце, амгуръ — дождь, етмякъ — хлѣбъ“, то що); внесено теє „Толкованіе“ в Великі Четьї-мінеї московського митрополита Макарія XVI в. (за місяць август), як додаток до мінейного оповідання про спірку митрополита Алексія XIV в. в Золотій орді з мусулманським муллою. Попереду видав „Толкованіе“ в світ, неточно, кн. М. А. Оболенський у „Москвитянинѣ“ 1850 [3]), звідти частково передрукував П. Голубовський у своїй монографії: „Печенѣги, торки и половцы до нашествія татаръ“ (Київ 1884) [4]), а критично, з примітками Хв. Корша, видрукував П. Сімоні у своїй статті про староруську лексикографію (1908) [5]). Ясно, що митрополит московський Макарій XVI в. повинен був

---

[1]) Застерегаю, що таке моє поясніння іде в розріз з доволі популярною у російських тюркологів гіпотезою акад. Соболевського. На його думку, „половый“ треба б розуміти як „синій“, і мабуть чи не існувала у половців „Синя орда“.

[2]) А в тім, як-раз слово „євшан“ (з початковим „й“, а не „дж“) могло в степах існувати іще перед приходом туди половців, напр. в наріччі огузів, а половці могли попросту засвоїти його в огузькій звуковій формі.

[3]) Половецкія слова. Письмо кн. М. А. Оболенскаго къ М. П. Погодину — „Москвитянинъ“ 1850, кн. II, № 5, відд. III (Науки и художества), ст. 7-9. В 11-ім (майськім) нумері „Москвитянина“ 1850, теж у відділі „Науки и художества“ (ст. 31), хтось за підписом „Z“ умістив свій лист до редактора: „О половецкихъ словахъ“, де до половецьких слів, опублікованих з Макаріївських Четьїх міней, подав паралелі з мови закавказьких татар, тобто азербейджанської.

[4]) на ст. 64. Монографія П. Голубовського — то відбитка з київських „Университетскихъ Извѣстій“.

[5]) П. Симони: Памятники старинной русской лексикографіи по рукописямъ XV-XVII столѣтій — в „Извѣстіяхъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ“, т. XIII (1908), кн 1, ст. 175 і д. „Толкованіе языка половецкого“ — на ст. 185-187.

списати свій половецький словничок із якогось давнішого рукопису. Сімоні в вищезгаданій своїй статті, за рукописом мабуть іще з кінця XV в. новгородського Софійського собора, подав ще одну староруську лексикографічну таблицю: „Се татарскы[й] язык[ъ]“ [1]). Слів „татарскихъ“ дано в цій таблиці понад сотню, і ми бачимо, що короткеє „Толкованіе языка половецкого“ в Макаріївських мінеях здебільша зовсім збігається з тим довшим „Татарскимъ языкомъ“. Хв. Корш, що пододавав свої орієнталістичні уваги до публікації П. К. Сімоні, зробив такого висновка про „Толкованіе половецкого языка“: „Половецкія слова, приведенныя въ настоящей рукописи (Четьїх мінеях) — не половецкія, а татарскія, именно судя по суммѣ признаковъ — крымскія изъ мѣстностей около Бахчисарая или Симферополя, вообще не изъ степей и не съ южнаго берега [Крыма]“ [2]). Тільки ж навряд, щоб Коршів висновок був уже геть-остаточним словом науки [3]).

б) Значно точніш і повніш обмальовують перед нами половецьку (кумано-кипчацьку) мову ті праці, що писано їх мовою арабською, дарма що арабська транскрипція куманської чи иншої тюркської вимови дуже хитка. Починаються арабські писання, як геть-певне джерело, з XIII віку. Правда, характеристику для мови кипчаків накреслює вже й Махмуд Кашгарець (XI в.) в передмові до свого словника тюркських мов (1074 р.) [4]); на жаль одначе, Махмуд Кашгарець розглядає кипчаків і сусідніх з ними гузів як єдине наріччя і надає кипчакам такі діялектологічні особливості, що властиві безперечно не їм, а лиш гузам, і навпаки — надає гузам кипчацькі особливості [5]), і тому він для кипчацької (половецької) мови виходить джерело зовсім непевне. Доводиться через те найбільше покладатися на три кипчако-арабські словники з XIII в. [6]). Перший з них — складений близько середини XIII в. в Єгипті, критично видав M. Th. Houtsma: Ein türkisch-arabisches Glossar (Ляйден 1894; ст. 114 і 57). Друга праця — граматика видатного арабського філолога Абу-Хайяна Гранадця, родом бербера, що писав у Каїрі 1313 р.: „Китâб аль-идрâк ли лисâн аль-Атрâк“ = „Підручник для доброго вивчення мови тюрків“ (некритично вид. у Царгороді 1309=1891) [7]). Абу-Хайян характе-

---

[1]) Там само, ст. 180-181. До неї теж примітки Хв. Корша.

[2]) Там само, ст. 189.

[3]) Пор. W. Bang: Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste — в „Bulletin“ бельгійської Академії Наук, classe de lettres, 1911, ст. 91-103.

[4]) „Діwâн логâт ат-тюрк“, царгор. видання 1333-1335 = 1915-1917, т. I, стор. 31-36. Є німецький переклад цілої передмови — К. Брокельмана в будапештському „Körösi Csoma-Archivum“ 1921, № 1, стор. 26-40.

[5]) Окрім кінця передмови, т. I, 31-36 (= по нім. Брокельман, стор. 38-40) див. у Махмуда Кашгарського ще т. II, 253 та т. III, 23, де початкове „дж“ замість „й“ („джинджу“ зам. „йинджу“ = перлина) однаково приписується і кипчакам і гузам.

[6]) Були й давніші, тільки до нас не дійшли.

[7]) За нього стаття Cl. Huart'а в „Journal Asiatique“ 1892, nov.-déc., ст. 326-335, та L. Bouvat: Une grammaire turque du huitième siècle de l'Hégire „La pénétration dans la langue des Turcs“ d'Aboû Hayyân al-Gharnatî — в „Actes“ 14-го міжнародного конгресу орієнталістів в Алжирі, т. III (Пар. 1907), ст. 44-78.

ризує мову „кипчацьку“ поруч „туркменської“, але не плутає їх. Третя праця — ще не видана: „Больγет аль-мошта̂q фі лоγет ат-Тюрк wa ль-Qифджа̂q“ = „Найкращий підручник для того, хто прагне вивчити мову тюрків і кипчаків“ Абу-Мохаммеда Тюрка з першої полов. XV в.[1]).

в) Найважливіще джерело для половецьких лінґвістичних студій — то т. зв. „Codex Cumanicus“ 1303 р., що колись належав Петрарці і тепер переховується в Венеціянській бібліотеці. В цім „Codex'і“ є латинсько-куманський словник, де й куманські слова писано буквами латинськими, є там трохи граматики, а мабуть чи не найцікавіша частина — куманські переклади (напевне, з місіонерською метою) уривків з Нового заповіту та релігійних гимнів чи молитов. Одні з місіонерів були італійці, другі — німці. Висловлювалися були скептичні думки, що „куманська“ мова цієї збірки зовсім не є стара половецька, бо, мовляв, у 1303 р. в наших степах уже не було давніх половців, і „Куманія“ чи „Кипчак“ це мала б бути лиш архаїчна географічна назва, а говорили там іншою тюркською мовою — новоприбулих татарських орд[2]). Але ця скептична думка успіху не здобула (через надто виразні свідоцтва історії), і для всіх ясно, що в „Codex Cumanicus“ ми маємо мову справді половецьку[3]). Вперше видав цього пам'ятника Кляпрот (1828)[4]) дуже неточно і не зовсім повно, а значно старанніш — Ґейза Кун (Kuun Géza) під заголовком: „Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum“ (Будапешт 1880, ст. CXXXIV і 395, академ. видання). Кунову публікацію дуже похвалили авторитетні тодішні тюркологи, як от Г. Вамбері[5]) та В. Радлов. „Издатель далъ ученому міру возможность проштудировать какъ бы самый оригиналъ“, писав Радлов у своїй розвідці: „О языкѣ кумановъ, по поводу изданія куманскаго словаря“ (Спб. 1884, ст. 2)[6]). Незабаром (1887) Радлов опублікував і словника до „Codex Cumanicus“ за Куновим виданням[7]); тут, у своїй транскрипції, він надав куманським словам таку вимову, яку вважав за правдиву половецьку. Але незабаром Ем. Теза

---

[1]) Рукопис переховується в паризькій Національній бібліотеці.

[2]) Див. статтю А. Куніка в збірці Б. Дорна „Каспій“ Спб. 1875, стор. 387; це додаток до 26 т. „Записокъ Академіи Наукъ“. На Кунікову думку „такъ называемое Vocabularium cumanicum [= Codex Cumanicus] собственно слѣдовало бы называть „nogaicum“ или „tataricum“, такъ какъ во время его составленія (1303) въ сѣверномъ Черноморіи уже не было болѣе комановъ или половцевъ“.

[3]) Хоч правда: деякі тексти одрізняються од щиро-куманських, і живовидячки відбивають у собі або якесь инше степове місцеве наріччя, або наріччя тих орд, що вдерлися в наші чорноморські степи разом з монголами.

[4]) Mémoires relatifs à l'Asie par J. Klaproth, t. III, Paris, 1828.

[5]) Рец. Г. Вамбері на Кунове видання Codex Cumanicus — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“, t. XXXV (1881), ст. 767-772. Пор. і Pavet de Courteille в „Journ. Asiat.“ 1882, fevr.-mars, ст. 270-279.

[6]) В. Радлов: „О языкѣ кумановъ“ — друковано в додатку до 48 тома „Записокъ Академіи Наукъ“ 1884, № 4.

[7]) W. Radloff: Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, nach der Ausgabe des Grafen Kuun — в „Mémoires“ Російської Академії Наук, т. XXXV (1887), VII серія, № 6 (132 ст.).

1891 р. показав, що Кунове видання не таке вже й точне[1]). Потім узявсь перевіряти пам'ятник В. Банґ. Він з 1910 до 1916 р. заходивсь фотографічно або з великою критикою видавати окремі частини з „Codex Cumanicus", не перестаючи при тім гостро знущатися з Радлова, особливо за його спробу реставрувати вимову в „Codex Cumanicus" по своєму. Банґові напади на заслуженого тюрколога Радлова справляли на об'єктивних орієнталістів прикре враження[2]); а втім, коли почалася світова війна, то в німецькій і австрійській науковій пресі почулися русофобські голоси, які навіть сильно похваляли Банґа за його тон[3]). Будь що будь, Банґових заслуг для критики „Codex Cumanicus" ніхто не може заперечити.

Належать В. Банґові ось які статті та видання:

1) Zur Kritik des Codex Cumanicus, Лувен 1910 (16 ст.; вид. Librairie universitaire des trois rois).

2) Beiträge zur Erklärung des komanischen Marienhymnus — в „Nachrichten" ґеттінґенського Наукового Т-ва, філос.-істор. класа, 1910, ст. 61-78. Тут особливо сильні напади на Радлова. (Пор. ще напади в Turkologische Epikrisen, Гайдельб. 1910).

3) Ueber einen komanischen Kommunionshymnus — в „Bulletin de la classe de lettres" бельгійської Академії Наук, 1910, ст. 230-239.

4) Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus — теж у „Bulletin" бельгійської Академії Наук, 1911, ст. 13-40.

5) Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste — теж у бельг. „Bulletin" 1911, ст. 91-103.

6) Komanische Texte — теж у бельг. „Bulletin", 1911, ст. 459-473 (Тут про команський переклад гімнів „Jesu, nostra redemptio" та „Verbum caro factum est").

7) Die komanische Bearbeitung des Hymnus „A solis ortus cardine" — в юбілейній Festschrift на честь Вільг. Томсена (Ляйпц. 1912), ст. 39-43.

8) Ueber die Rätsel des Codex Cumanicus — в „Sitzungsberichte" пруської Академії Наук, т. 21 (1912), ст. 334-353. Критичного додатка до цієї Банґової роботи про половецькі загадки дав Jul. Németh: Die Rätsel des Cod. Cum. — в „Zeitschr. der D. Morg. Gesellsch." т. 67 (1913), ст. 577-608.

9) W. Bang und J. Marquart: Osttürkische Dialektstudien, Берл. 1914 (= 13-й том „Abhandlungen" ґоттинґ. Наук. Т-ва). Тут три розвідки, і для Codex Cumanicus присвятив В. Банґ властиво лиш третю (ст. 241-276): Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben (з фототип. знімками); початкова ж його стаття (ст. 1-24) трактує про особливості наріччів східнього (китайського) Туркестана,

---

[1]) Em. Teza: а) Un' altra occhiata al Codex Cumanicus — в „Rendiconti della Accad. dei Lincei", cl. di sc. mor. VII (1891), ст. 320-321; — б) Gli inni e le preghiere in lingua cumanica — там само, ст. 589 і д.

[2]) Див. K. Salemann: Zur Kritik des Codex Cumanicus в „Извѣстіяхъ Академіи Наукъ" 1910, 943-957. Або див. у P. Pelliot неприховану догану проти Банґових „vivacités à l'égard de Radlov" — в Journ. Asiat. 1920, avr.-juin, ст. 127.

[3]) Пор. слова J. Németh'a (1916) в рецензії на одну з робіт В. Банґа: „Seine (= W. Bangs) manchmal vielleicht allzu heftigen, aber nie ungerechten Angriffe gegen Radloff haben weiten Kreisen die Augen geöffnet". „Das kann nicht scharf genug getadelt werden, dass Radloff in seinem Werk „Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus" durch seine willkürlichen Lesarten die kumanische Sprache „reformiert" hat. Див. „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges", т. 70 (1916), ст. 447.

що саме з ними й хоче Банґ зблизити куманську мову всупереч Радлову [1]). Середина книжки — то велика Марквартова розвідка: Ueber das Volkstum der Komanen (ст. 25-238) [2]).

Одночасно з виданням тексту „Codex Cumanicus“ 1303 та з гіпотезами про найможливішу азіятську батьківщину половців раз-у-раз почали виринати питання про те, чи залишилися якісь живі рештки куманської мови серед теперішніх тюрко-татарських наріччів.

Ще спираючися на неточне видання Кляпротове, написав Otto Blau (1875) свою студію: „Volksthum und Sprache der Kumanen“ [3]), де заявив, що нащадки половців-куманів то теперішні таврійські татари (ст. 556; 568). А як видав критичніше „Codex Cumanicus“ Ґ. Кун, то над питанням про теперішні половецькі нащадки уважно спинився не хто, як В. Радлов. І приходив він не кожного разу до однакових думок.

Здавалося б, що й Радлов, разом з Блявом, міг би подумати найперше про Крим; адже половці держалися були і в його степах і на побережжі, не тільки на східньому, де Судак був головним торговим пунктом для цілої їх території [4]), ба й на кримському побережжі західньому, там де Ялта [5]); подорожній Рубрук 1253 р. каже, що як насунули на чорноморський степ татари, то комани звідти несчисленними масами кинулися через Перекіп до Криму [6]). Тільки ж Радлов не в Криму шукав їхніх лінґвістичних нащадків. В його очах, як ми це вже й зазначали, кримські наріччя — то амальгама, мішанина всяких різнобірних елементів. В крові городян убачав він і команські зостанки, але в теперішній мові південного Криму найбільше констатував близькість із турками-османами. Що ж до кримських наріччів степових, „образовавшихся изъ смѣшенія языковъ команскаго и позднѣе иммигрировавшихъ степныхъ кочевниковъ“,

---

[1]) До цього — Jul. Németh: Zu den „Osttürkischen Dialektstudien“ — в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“, т. 70 (1916), ст. 447-448.

[2]) Помилки китаїстичних сторінок Марквартової праці показав у широкій критичній статті Paul Pelliot: A propos des Comans — в „Journal Asiatique“ 1920, avril-juin (ст. 125-185); він і взагалі уважно спинивсь на всяких инших недоречностях ерудитного та не завсіди обережного Маркварта. Див. ще рец. В. Бартольда в „Русском Историческом Журнале“, кн. 7 (1921), ст. 138.

[3]) Студія Otto Blau в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. XXIX (1875), ст. 556-587.

[4]) Ибн-аль-Асір (пом. 1232), сучасник татарського нашестя на землю половців і на Русь, у розділі: „Що татари зробили з аланами та кипчаками“ каже: „Судâq — wa hийа мадінато Qифджâq, алляті минha мâддато-hом“ = „Судак — це місто кипчаків, звідки вони мають усе своє постачання“ і перелічує, які товари для кипчаків довозяться і од кипчаків вивозяться через Судак. Див. т. XII, єгип. вид. 1290 = 1873 р., ст. 160; рос. переклад цього уривка — у В. Тізенгавзена: „Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ исторіи Золотой орды“, Спб. 1884, ст. 26.

[5]) Арабський географ Идрісій (1154) у своїй географічній праці свідчить: „Джâліта — hийа мин бильâди ле-Qомâнійійін“ = „Ялта належить до землі команів“. Див. араб. текст, медіцейського видання (Рим 1592), арк. 39, ст. 4; по франц. A. Jaubert: Géographie d'Edrisi, т. II (Пар. 1840), 395.

[6]) Вильгельмъ де Рубрукъ: Путешествіе въ восточныя страны, переводъ А. Маленна (Спб. 1911), розд. I, ст. 68.

то „эти нарѣчія“ — так казав Радлов — „не возможно строго разграничить, такъ какъ подъ вліяніемъ степи стерлись ихъ различія“ [1]); інакше сказати, степ знівелював „крымское нарѣчіе“ настільки, що зближати його з „Codex Cumanicus“ не варто. Не шукав Радлов куманського нащадку і в сусідніх степах поза Кримом — у степах північного Кавказу. Один тамошній народ „кумики“ в Дагестані своїм ім'ям аж надто нагадував би куманів; але Радлов думку про якусь-таку спеціяльнішу лінґвістичну близькість теперішньої кумицької мови з давньою половецькою рішуче одкидав. І коли він уважав за можливе добачати серед теперішніх народностей якусь тісну близькість до мови „Codex Cumanicus“, тобто літописних половців, то це на його думку могли б бути далеко в басейні Волги мещеряки, або мишарі, „т. е. татары пензенской, частью саратовской, симбирской и нижегородской губерній“ [2]). Це Радлівське вирішення справи не знайшло кінець-кінцем собі прихильників серед тюркологів, і приміром рішуче повстав проти „мещеряцької“ гіпотези Хв. Корш (1885) [3]). Та незабаром і сам Радлов (1887) нашукав лінґвістичні половецькі рештки геть ближче до половецького степу і до Крима — в мові литовсько-волинських (живовидячки й галицьких) караїмів [4]). А учень В. Радлова А. Самойлович значно поширив число кипчацьких (=половецьких) живих нащадків, притягши сюди теперішні тюркські мови сусіднього північного Кавказу. В рецензії на балкарську граматику Караулова (1912) Самойлович висловивсь: „Для меня несомнѣнно одно — діалекты кумыковъ, карачаевцевъ и балкаровъ... имѣютъ между собою нѣкоторыя общія черты, которыя указываютъ на связь этихъ трехъ діалектовъ съ нарѣчіемъ домонгольскихъ обитателей южно-русскихъ степей — кумановъ, или кипчаковъ, по-русски половцевъ“ [5]). Пізніше одначе Самойлович одібрав у терміна „кипчацький“ всякий реальний тісно-половецький зміст, бо розтягнув назву „кипчацький“ на мови геть-усіх північно-західніх тюрків од Крима та степів давнього Кипчака аж до Тобольська й Алтая в глибу Сибіру [6]). З вузчим значінням для терміна

---

[1]) Див. передмову Радлова до VII тома його „Образцовъ народной литературы сѣверныхъ тюркскихъ племенъ. Нарѣчія Крымскаго полуострова“ (Спб. 1896), ст. XIV і ст. XV.

[2]) В. Радловъ: О языкѣ кумановъ (Спб. 1884; 48 т. академічних „Записокъ“) стор. 53 і 39. Його ж таки по-німецьки: „Ueber die Sprache der Kumanen“ у ляйпцігській „Internationale Zeitschrift fur allgemeine Sprachwissenschaft“ 1884-1885 (I, 377-382; II, 13-42).

[3]) Див. вступну частину рецензії Хв. Корша в Archiv für slavische Philologie, т. VIII ст. 644, на роботу Ф. Міклошича (1884) про тюркські елементи в східньо-европейських мовах.

[4]) „Bei den im XV (ба навіть ще XIV) Jahrhundert aus der Krym nach Litthauen und Volhynien übergesiedelten Karaimen hat dieser alte komanische Dialekt unvermischt fortgelebt und sich selbständig fortentwickelt“ — точні слова В. Радлова в передмові до його книги „Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus“ (Спб. 1887). Згадати тут іще й за караїмів галицьких, близьких мовою до волинських-луцьких, Радлов забув.

[5]) Рецензія Самойловича — в „Запискахъ Восточного отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ т. 21 (1912), ст. 0155.

[6]) Див. А. Самойлович: „Некоторые дополнения к классификации турецких языков“ (Петрогр. 1922), ст. 10. Але звичайно, що й вужчого значіння для терміна „язык племени

„кипчацький“ підніс половецьке питання Ж. Дені (1921) у своїй невеличкій, уже вищецитованій, замітці: „Indications sur des textes inédits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman“ [1]). Теперішні нащадки тієї мови, „якою говорили принаймні з XI віку нашої ери в Криму і в південноруських степах“ і яку ми знаємо з арабо-половецьких словників та з Codex Cumanicus“, Дені бачить почасти й у степах північного Кавказу (у кумиків, принаймні в лексиці), почасти—в Криму [2]), найбільше одначе — у сучасних караїмів литовських та волинських, „les karaïtes de Lithuanie et de Volhinie [3]) та у галицько-подільських тюркомовних вірмен XVI-XVII в. Цю цитату з Дені ми вже наводили (ст. 138) і тоді ж зазначили, що п'ятьма роками пізніш Т. Ковальський присвятив себе довгим лінґвістичним студіям над мовою литовських караїмів і в 1929 р. виснував із своїх студій тверду думку: „Серед теперішньої «кипчацької» групи тюркських мов найближче заховавсь давній кипчацький (куманський, половецький) тип саме-іменно в мові литовських караїмів“.

XII.

Про досліди над тюркськими наріччями кавказько-астраханських степів і інших місць з північного Кавказа: ногайці, кумики, балкари та карачаївці.

На північному Кавказі в ставропільсько-астраханських степах та в сусідніх місцевостях перебувають такі тюрко-татари:

1) Ставропільські трухмени на межі з Астраханщиною. Про них бібліографію [4]) дано в розділі VIII (ст. 145) при огляді мов півд.-зах. групи.

2) **Ногайці**, близькі мовою до киргиз-казаків. Частина ногайців живе ще в придунайській країні, в Добруджі („читахи“), трохи — в Криму коло Перекопа, а найбільше — на північному Кавказі (в Ставропільщині в басейні р. Куми, та Астраханщині, в Терській області в б. караногайському приставстві Кизлярської округи, трохи в північнім Дагестані та на східній Кубанщині) [5]). Найважливіша збірка ногайських текстів вкупі з кумицькими — це ногайсько-кумицька хрестоматія (оповідання і пісні) кумика Мухаммеда-ефендія Османова (Спб. 1883), що видав В. Д. Смирнов. Ця хрестоматія здобула серед ногайців велику популярність, зафіксувала поміж ними уміщений в ній текст, і, живовидячки, чинить на дальшу народню творчість чималий вплив, не тільки фолькльорний, ба й мовний [6]).

кыпчаков (иначе: куманов, половцев)“ А. Самойлович не одкидає; див. „Известия о-ва обследования Азербайджана“ № 2 (Баку 1926), ст. 4.

[1]) J. Deny — в Journal Asiatique 1921, juillet-septembre, ст. 134-135.

[2]) „Pour la forme moderne de cette langue (= comane) fortement altérée par l'influence de l'osmanli, on a les textes recueillis par Radloff (Proben, t. VII, 1896)“. Отже „крымское нарьчіе“ — то для Дені половеччина, тільки в новітній, зміненій формі.

[3]) За караїмів галицьких Дені, як і свого часу Радлов, забув згадати.

[4]) дуже не рясну (Володін 1908, трохи Самойлович 1912).

[5]) В М. Азії еміґранти з-під Бердянська та Мелітополя — в Бруському та Конійському вилаєтах — див. „Изв. Таврич. Уч. Архивн. Ком.“ 1913 (№ 49), ст. 222 (в статті А. Сергеєва).

[6]) Пор. резюме доповіді П. А. Фалева про його „Записи произведеній народной словесности у ногайцевъ Ставропольской губ. въ связи съ ранѣе опубликованнымъ матеріаломъ“—

З'єднання ногайців з кумиками в хрестоматії Османова не виправдується лінґвістично, бо, як справедливо зауважив А. Самойлович, „несомнѣнно, что діалекты кумыковъ, карачаевцевъ и балкаровъ не состоятъ въ близкомъ родствѣ съ діалектомъ ногайцевъ, появившихся въ южно-русскихъ степяхъ послѣ монгольскаго нашествія (XIII в.)“ [1]).

3-5) Для наріччя **кумиків** (у Дагестані), **карачаївців** (на верхів'ях р. Кубані в окрузі м. Баталпашинська) та зовсім близьких до них своєю мовою **балкарів** (у сусідній окрузі Терської области), після кумицької частини в ногайсько-кумицькій хрестоматії М. Османова (1883) слід зазначити в 17-ім томі „Сборника матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа“ (Тіфліс 1883) кумицькі пісенні тексти (відд. III, ст. 3-59) з додатком двох словників — М. Г. Аѳанасьевъ: „Русско-кумыкскій словарь“ (ст. 1-45) та М. В. Мохиръ: „Кумыкско-русскій словарь“ (ст. 49-95). Для Карачая Prőhle дав словника: Karatschajisches Wörterverzeichnis (1909) і, під заголовком Karatschaische Studien, граматику та тексти [2]); пізніш він видав Balkarische Studien (1915-1916) [3]). І кумиків і балкарів рівночасно студіював другий мадярський учений Gyula Németh: Kumükisches und balkarisches Wőrterverzeichniss — в „Keleti Szemle“ 1911, де подав він і збірку кумицьких текстів [4]). Що до мови балкарів (інакше „малкарів“), то Немет її визнав за цілком схожу, „identisch“, з карачаївською (яку обслідував В. Ярöле), і знов підніс він цю саму думку про балкарсько-карачаївську ідентичність у рецензії на Н. А. Караулова: „Краткій очеркъ грамматики горскаго языка балкаръ“ (1912) [5]). Над мовою кумиків останніми часами працює Б. Чобанзаде; по російськи він дав коротку (5 сторінок) замітку: „Предварительное сообщение о кумыкском наречии“ в № 1 „Известий Общ-ва обследо-

---

в „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ.“ т. 23 (1916), ст. V-VI; „Ногайская сказка объ Ак-кöбöкѣ“ (що він записав на Ставропільщині); — в „Сборнике Музея Антропологіи и Этнографіи“ Спб. 1918 (т. V, вип. 1, ст. 189-196); „Арабская новелла въ ногайскомъ эпосѣ“ („Извѣстія Таврической ученой архивной комиссіи“ № 52). Варто згадати Вл. Мошковъ: Мелодіи астраханскихъ и оренбургскихъ ногайцевъ и киргизъ — въ „Извѣстіяхъ [казанського] Общества Исторіи, Археологіи и Этнографіи“, т. XI (1894), т. XII (1895, вступна стаття), т. XIV (1897-1898) і т. XVII (1901); є транскрипція і переклад.

[1]) Див. „Записки Вост. Отдѣленія Русск. Археол. Общ.“ т. 21 (1912), ст. 0155, у згаданій уже (ст. 164) рецензії на балкарську граматику Караулова.

[2]) Обидві роботи Прёле — в будапештському „Keleti Szemle“ т. X (1909), ст. 83-150 та 215-304.

[3]) Теж у „Keleti Szemle“, т. XVI (1915-1916).

[4]) Кумицький і балкарський словник Ю. Немета — в XII-м томі „Keleti Szemle“ (1911), ст. 91-153, а Proben der kumükischen Volksdichtung, gesammelt und übersetzt von Németh Gyula — на ст. 274-308.

[5]) Караулов — у 42-м томі „Сборника матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа“ (Тіфліс 1912). Рец. Ю. Немета — в „Zeitschr. der Deutsch. Morg.“, т. 67 (1913), ст. 548. Дуже велика рецензія А. Самойловича — в спб. „Запискахъ Вост. Отд.“ 1913, т. XXI, ст. 0152-0162; Самойловичеву думку, що і балкари і карачаївці вкупі з кумиками становлять спільну групу, лінґвістично близку до куманської-половецької, ми вже цитували (ст. 164). — Н. Караулов дав і етнографічну статтю: „Болкары на Кавказѣ“ (1908) у 38-м томі тіфліського „Сборника“.

вания Азербайджана“ (Баку 1926, ст. 36-40), а по азербейджанськи — книжку: „Qумуq ділі ве едебіййаты тадqіqлары“ (Баку 1926; 105 ст.). = коротше по російськи: „Заметки о языке и словесности кумыков“ в „Известиях вост. факульт. Азерб. у-та“, т. I (1926), ст. 95-138.

XIII-XVI.

Бібліографія мови татар поволзьких („казанських“), з „кряшенами“, „касимівцями“ та мишарями (або мещеряками). Тептярі й башкири. Киргиз-казаки. Ближньо-сибірські татари (тобольці і інші).

Найновіший дослідник волзьких діялектів Дж. Валідов у своїй роботі „О диалектах казанского татарского языка“ (1927) констатує, що термін „казансько-татарська мова“ у повсякчасній обихідці прикладається не тільки до татар Казанщини, ба й до цілого Поволжя, або й до усіх татар внутрішньої Росії. Сам він ставить справу ще ширше, захоплює ще ширшу територію і добачає близькі три групи: властиву казансько-татарську, мишарську (мещеряцьку) та уральсько-уфимську. Що до першої групи, до властивого казансько-татарського наріччя, яким говорять бл. 1 міл. люду, то воно виразно розбивається а) на говірки лівого берега Волги, або заказанські (сама Казань теж лівобережна) і б) на говірки правобережні або нагірні (там, де місто Тетюші, де басейн р. Свіяги). Архаїчніше говорять на Казанщині „кряшени“, тобто добровільно або й насильно охрещені татари, що через християнську віру добре-таки одірвалися од життя мусулманської маси і од мусулманської школи [1]). У мові татар касимівських (на Рязанщині), що належить до правобережних говірок, видко своєрідні особливості, які наближають її і до мови другої групи — мишарів чи мещеряків (чи не потатарених монголів?). Мишарів є, щось, 1 мільйон, і живуть вони найбільше в губ. симбірській, та ще в саратовській, пензенській, тамбовській, нижегородській і ін. [2]). Осібніше становище належить численній третій групі бл. $2^1/_2$ мільй. душ — наріччю урало-уфимському (в межах не тільки республіки Татарської, ба й Башкирської). Теє наріччя, — каже Дж. Валідов — можна б назвати і тептяро-башкирським, бо воно — перехідна стадія до мови башкирів. Чистою ж башкирською мовою, „языком, который имеет претензию быть самостоятельным языком, совершенно отдельным от казанско-татарского“, говорять лиш $^1/_4$ мільй. люду [3]).

---

[1]) „Кряшенів“ є два типи: старокряшени, що охрестилися ще од св. Гурія XVI в. за часів Івана Грізного, і новокряшени — після Петра I. Ця друга група тепер дуже змаліла, бо, як вийшов закон про волю віри, масово повернулася до мусулманства і перестала себе звати „кряшен“.

[2]) Тії „казанські татари“, які бродять по цілій Росії і купують „старое старьё“, то найбільше мещеряки з Симбірщини чи звідки, а зовсім не казанці.

[3]) Цяя стаття Дж. Валідова: „О диалектах казанского татарского языка“ — в казанськім „Вестнике Научного общества татароведения“ № 6 (1927, ст. 50-64). В ній Дж. Валідов дає і характеристику всім трьом мовним групам. Побутово-культурні доводи того, що нема причин одділяти башкирів од казанських татар, див. у Дж. Валідова в „Очерке истории образованности и литературы татар“ (Москва 1923), ст. 5-7.

В оцій класифікації, що її дає Дж. Валідов, ми бачимо розбіжність проти думок тих дослідників, котрі тептярів і близьких до них тюрків з'єднують не з казанцями, а тільки з башкирами [1]).

Практичних підручників для вивчення мови поволзьких („казанських") татар складено чимало, чи то для потреб місіонерських, чи для педагогічних-шкільних, чи попросту для житейської обихідки росіян, приневолених жити серед „инородцев". Ми назвемо попереду ті граматики, самовчителі та словники, що з'явилися протягом XIX в. аж до революції 1905 року, а до новіщих перейдемо вже потім.

Татарсько-російські букварі почали друкуватися ще в XVIII в., а одною з ранніх **граматик** (не найпершою одначе) [2]) була „Краткая татарская грамматика" свящ. Алекс. Троянскаго (Спб. 1814; 2-ге вид. Каз. 1824, „изд. комисс. духовныхъ училищъ"; передрук. 1860); Троянський викладав татарську мову в казанській духовній семінарії. Він видав і великий „Словарь татарскаго языка" (Каз. 1833). В Европі розголосу набрала инша казанська праця, що її автор був зрештою не казанець, а азербейджанець: „Грамматика турецко-татарскаго языка, составленная ординарнымъ профессоромъ мирзою Александромъ Каземъ-бекомъ" (Каз. 1839; 2-ге вид. 1846); її на німецьку мову переклав Ценкер 1848 [3]). Всеж Казембекова праця не була граматика спеціяльно для казанського наріччя. Ближче до діла підходила „Татарская грамматика" Март. Иванова (Каз. 1842) з його ж таки великою „Татарскою хрестоматією" (Каз. 1842) [4]), а ще корисніше було „Практическое руководство къ изученію татарскаго языка, составленное старшимъ учителемъ 1-ой казанской гимназіи Махмудовымъ" (Каз. 1857; ст. 14 і 255; є й словничок). У 1880-их рр., серед декількох инших невеличких казанських „самоучителів", модним зробивсь був М. Ш. Салиховъ: „Новый самоучитель татарскаго языка" (Каз. 1885; 2-ге вид. 1893; 53 ст.). Захтів був затьмарити і Саліхова і його попередників И. Кондратовъ, що „составилъ по Троянскому, Махмудову и Салихову" свій „Новый практическій самоучитель татарскаго языка [5]), съ приложеніемъ татарско-русскаго словаря, фразъ и разговоровъ" (Каз. 1893, 90 ст.; 3-тє вид. Каз. 1904, теж 90 ст.). Тільки ж чисто всіх поодтісняв своїм „Самоучителемъ для русскихъ по татарски и для татаръ по русски" А. А Вагапов, що первопочатками сягає очевидячки ще в 1850-

---

[1]) Див. у нас таблицю на ст. 117 : 6. Та й про мишарів і їхню приналежність може бути неоднакова думка. Приміром, Ж. Дені, в своїй „Grammaire de la langue turke" (Пар. 1921, ст. 7) іде за тією класифікацією, яка до башкирів прилучає не тільки тептярів, ба й мещеряків.

[2]) В першій казанській гімназії (засн. 1758) запроваджені були в XVIII в. виклади східніх мов: от, татарської, калмицької. Вчителі друкували свої коротенькі підручники.

[3]) Про Казембека див. ширше на ст. 127 та ст. 143.

[4]) На книжки М. Іванова звернула увагу преса. Див. „Отеч. Записки" 1842 (т. XXV), № 12, ст. 55, та „Маякъ" 1843, т. VIII, ст. 44.

[5]) Тут-таки, в заголовку, І. Кондратов реклямно додав, що його книжка є „полное руководство, какъ безъ посторонней помощи выучиться говорить и читать русскимъ по татарски, а татарамъ по русски".

1860-ті роки [1]), а в 1904-ім році було вже 15-те видання (всього 64 ст.; на ст. 61-64 татарські пісні) [2]). Під кінець зробив архаїчному Вагабову конкуренцію „учитель русскаго языка при Чистопольской медресе“ М. А. Юнусов: „Русско-татарскій языкъ. Для самостоятельнаго изученія“ (Каз. 1904; 83 ст.); він, побачимо далі, і „Татарско-русскій словарь“ видав (1906).

Що до татарсько-казанських **словників** XIX в. то й тут доводиться починати од Троянського (автора граматики). Його велика праця — „Словарь татарскаго языка и нѣкоторыхъ употребительныхъ въ немъ реченій арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тщаніемъ учителя татарскаго языка въ казанской семинаріи священника Александра Троянскаго“ (Каз. 1833). А далі, коли не братимем на увагу маленьких глосаріїв при граматичних підручниках та самовчителях, то допіро в останній четвертині XIX століття доведеться позначити дещо поважніше. З одного боку — знов місіонерські праці, обчислені переважно на „кряшенів“, як от Н. Остроумов: „Первый опытъ словаря народно-татарскаго языка по выговору крещеныхъ татаръ Казанской губерніи“ (Каз. 1876; 145 ст.); потім „Православное Миссіонерское общество“ надрукувало „Татарско-русскій словарь“ Н. Остроумова значно збільшений (Каз. 1892; 246 ст.); Л. Воскресенскій: „Русско-татарскій словарь, съ предисловіемъ о произношеніи и этимологическихъ измѣненіяхъ татарскихъ словъ“ (Казань 1894; ст. 1-110 граматика, ст. 1-374 словник; транскрипція скрізь „старо-кряшенська“). З другого боку — те, що дав казанский просвітній діяч-мусулманин А. Кайюм Насиров: а) „Татарско-русскій словарь“ (Казань 1878); б) „Русско-татарскій словарь“ (Каз. 1892; 263 ст.; 2-ге вид. 1906) [3]). Вчитель російської мови в чистопольській медресі (автор вище згадуваної граматики) М. А. Юнусов: „Татарско-русскій словарь наиболѣе употребительныхъ словъ и выраженій“ (Каз. 1906; 164 ст.).

І граматичні і словникові оті казансько-татарські праці XIX в. здебільша страждають на недостатню науковість; не одна з них придатна для лінґвіста-дослідника переважно як сировий матеріял. По інакшому підступив до казансько-татарської мови мадярський орієнталіст Ґабор Балінт: Kazáni-Tatár nyelvtanulmányok (Будапешт 1875-1877). В цій Балінтовій збірці три частині: а) фонетично записані латинкою тексти казансько-татарського фольклору, почасти й православно-релігійні од

---

[1]) Пор. рецензію в „Москвитянинѣ“ 1854, сент., № 17 (ст. 18) на „Русско-татарскую азбуку, составленную Вагабовымъ, въ которой помѣщены употребительныя слова, разговоры, краткія повѣсти и пѣсни сѣверныхъ татаръ“ (Каз. 1852).

[2]) 7-ме вид. „Самоучителя“ Вагапова — Каз. 1881 (56 ст.), 11-те Каз. 1892 (64 ст.), 12-те вид. Каз. 1899 (теж 64 ст.; на нього рецензія Н. Катанова в „Дѣятелѣ“ 1900, ст. 108).

[3]) Точний, дуже характеристичний заголовок: „Полный русско-татарскій словарь съ дополненіемъ изъ иностранныхъ словъ, употребляемыхъ въ русскомъ языкѣ какъ научные термена, составлялъ Абдулъ-Кайюмъ бинъ Абду-Н-насыри-Н-насыри-и-ль- Казани“. — Друге видання (Казань 1905-1906) має теж 263 ст.

хрещених татар (1875; 170 ст.); б) татарсько-мадярсько-німецький словник (1877; 178 ст.); в) граматичний нарис — фонетика, морфологія, синтакса (1876; 160 ст.). Не вважаючи на мадярську мову Балінтового видання, воно все ж і досі залишається в Европі головним джерелом для наукового ознайомлення з особливостями наріччя казанських татар (і навіть казанського фольклора) [1]). Але справедливість вимагає зазначити, що після Балінта чимало путящих записів опублікували сами казанці, як от Н. Катанов: „Матеріалы къ изученію казанско-татарскаго нарѣчія“ I—II (Казань 1898; ст. 178 і 113) [2]), А. К. Насиров: „Сказки казанскихъ татаръ“ (К. 1900; 112 ст.) [3]) і т. і., і т. і.

Після революції 1905 р. розвиток новотатарського казанського письменства викликав нове, ширшеє і уважнішеє ставлення до граматичної і лексичної літератури. Тут поважне місце належить відомому, тоді ще зовсім молодому, казансько-татарському письменникові ‘Алимджанові Ібрагімову, що видав у світ свою граматику (1911), два випуски: „Татар сарфы“ = „Етимологія“ і „Татар нахвы“ = „Синтакса“. Тую граматику збудовано на принципі — віддавати живу народню мову як найближче (5-те вид. 1917-1918). Потім дав він, теж по татарськи, цінну статтю: „Як вивчати татарську мову“ (1915) [4]); в ній обмальовано дотодішній процес розвитку граматичної літератури у казанських татар і захарактеризовано казансько-татарське наріччя як самостійну мовну одиницю. Другий видатний татарський письменник, філолог Дж. Валідов, теж видав граматику (2-е вид. 1920), але особливої уваги він вартий як лексиколог. Словникова праця у казанських татар за останніх літ 15—20 не стояла; вистарчить назвати Н. Катанов: „Татарско-русскій словарь“ (Оренбург 1912); С. Рахманкулов і А. Карам: „Полный русско-татарский словарь“ (624 ст.); М. Курбан‘алієв, Р. ‘Азізов та І. Кулієв: „Татарско-русский словарь“ (Каз. 1927; 219 ст.). Але значно ширші перспективи поставив Дж. Валідов: „Полный толковый словарь татарского языка“ (виходить у Казані частками з 1927 р.; толкування для татарських слів подаються мовою татарською). Узагалі татарська філологія в Казані за останніх двох десятиліттів сильно піднеслася. Тюр-

---

[1]) Недавній приклад — студії Т. Ковальського про форми тюркської поезії (Ze studjów nad formą poezji ludów tureckich, Краків 1922) спираються в казансько-татарських частинах виключно на матеріялах 1-шого відділу збірки Ґ. Балінта (див. про це у Ковальського ст. 17).

[2]) „Матеріалы“ Н. Катанова друкувалися як „приложеніе къ Ученымъ Запискамъ Каз. у-та“, 1897, кн. XII (тексты), 1899, кн. 5-6 (переклад). Ніби додаток до них — такі (численні) публікації теж Н. Катанова як „Историческія пѣсни казанскихъ татаръ. Текстъ, транскрипція и переводъ“ (Каз. 1899; 36 ст.) — відб. з XV тома казан. „Извѣстій Общества Ист., Археол. и Этногр.“, і чимало инш. Спис праць Н. Катанова вміщено в „Протоколахъ засѣданій совѣта казанской духовной академії за 1911 годъ“ Каз. 1912, ст. 114-131.

[3]) „Сказки казанскихъ татаръ“ Насирова (і Полякова) — відб. з XVI т. „Извѣстій Общ. Ист., Арх. и Этн.“ Текст, транскрипція і переклад.

[4]) Ця стаття ‘А. Ібрагімова попереду вийшла в часописі „Анґ“, а після передруковано її в цікавій для філолога збірці Ібрагімова: „Питання правопису, мови, літератури“ (Каз. 1924, 2-ге видання 1927).

кології оддав значну частину своєї енергії і старий професор-лінґвіст В. А. Богородицький; він видав „Введение в тюрко-татарское языкознание“ (част. I, Каз. 1922), куди ввійшла й його доповідь на татарській правописній конференції 1919: „Характеристика звукового состава в казанском говоре поволжско-татарского языка“ (ст. 45-53); а як заснувалося в Казані Наукове товариство для татарознавства (1923) з його органом „Вестник Научного общества татароведения“ (вих. з 1925 р.), то В. Богородицький на сторінках цього журналу друкує свої статті, цінні для вияснення татарської фонетики, прим. „О корневом вокализме и его изменениях в каз.-тат. диалекте“ (кн. VIII, 1928, ст. 112-122). В тім „Вестнике Н. общ. татароведения“ друкуються праці і його учнів-татар, з-серед яких публікує досліди над фізіологією казансько-татарських звуків ‘А. Шараф [1]). В „Вестнике Н. общ. Татароведения“ вмістив і Дж. Валідов свою статю про поволзькі діялекти (1927, № 6), що саме з неї ми й почали цей розділ.

XIV.

Одмінно од „казанських“ татар говорять касимівці і мещеряки (чи мишарі). Їх бібліографія менша.

Для касимівських татар на Рязанщині — Є. Поливанов: „Фонетические особенности касимовского диалекта“ (М. 1923) [2]).

Про мишарів („мещеряків“, найбільше правого берега Волги) загальніші відомості дає прот. Є. А. Малов: „Свѣдѣнія о мишаряхъ. Этнографическіе очерки“ (Каз. 1885; 79 ст.) [3]), а лінґвістичні ‘А. Ахмаров: „О языкѣ и народности мишарей“ в каз. „Извѣстіяхъ“ 1903 [4]). Попередню бібліографію про мишарське наріччя позначив у своїй роботі С. Є. Малов: „Изъ поѣздки къ мишарямъ. О нарѣчіи мишарей Чистопольскаго уѣзда“ (Каз. 1904; 24 ст.) [5]). Після того можна побіжно зазначити Г. Филиппова: „Крещеные мещеряки въ Цивильскомъ и Тетюшскомъ уѣздахъ Казанской губ.“ (Москва 1915), де є один розділ і про мову [6]); а великої уваги варт дослідник недосліджених доти тамбовських мишарів

---

[1]) Г. Шараф: „Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими“ в „Вест. Н. общ.. татароведения“, № 7 (1927, ст. 65-102); — Він-таки: „Сонорная длительность татарских гласных“, № 8 (1928, ст. 180-264).

[2]) Цю роботу Є. Поліванова видав склографічно „Институт Востоковедения“ в Москві, як 1-й випуск „Серии турецких языков“. Декільки стислих уваг про касимівську говірку — у Дж. Валідова: „О диалектах“, ст. 54 (у нас ст. 167).

[3]) „Свѣдѣнія о мишаряхъ“ Є. А. Малова — відбитка з казанських „Извѣстій Об-ва Ист., Археол. и Этногр.“ т. IV (1885). До цього рец. С. И. С-кова в „Историч. Вѣстникѣ“ 1886, янв. (ст. 235-236).

[4]) Г. Ахмаровъ — „Извѣстія Об-ва Ист., Археол. и Этногр.“ т. XIX (1903, вип. 2), ст. 91-160.

[5]) Цеє Малова звідомлення про чистопільських мишарів є „приложеніе“ до „Ученыхъ Записокъ Казанскаго университета“ т. 71 (1904, кн. 4).

[6]) Студія Г. Филиппова є відб. з „Православнаго Благовѣстника“, що редагував славетній реакціонер прот. Восторгов.

Rob. Pelissier: Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tjemnikov des Gouvernements Tambov" в „Abhandlungen" пруської Академії Наук 1918 (ст. XII і 47) [1]); в передмові В. Банґ дав характеристику тому мишарському наріччю [2]).

Мову **башкирів** казанські татари звичайно не одділяють од своєї, а тептярів, що ближчі до них — тим паче з'єднують із своєю. Для практичного вивчення башкирської мови ще й досі має певну вагу Мир-Салихъ Бекчуринъ: „Начальное руководство" (2-ге видання, Казань 1869); Бекчурин видавав і башкирський фольклор [3]). Словник — В. Катаринскій: „Башкирско-русскій словарь" (Оренбург 1900; 237 ст.). Наслідком спеціяльної екскурсії до Уфимської губерні був „Отчетъ" Н. Катанова (Каз. 1900-1901; 121 ст.), повний діялектологічних даних татарських, мишарських, тептярських, башкирських [4]). Чимало текстів башкирського фольклору фонетично опублікував мадяр В. Пröле (1903-1905) [5]); студіював башкирів і другий мадяр — Ю. Мессарош (1909-1910) [6]). Пожвавішали башкирські студії за найновіших часів — Н. Дмитрієв: Etude sur la phonétique bachkire (Пар. 1927; 60 ст.) [7]); Медж. Билялов: „Таблицы по фонетике башкирского языка" (1928) [8]); О. Шацкая: „Заметки по башкирскому фольклору и языку" (невеличка, але все ж цікава замітка 1928) [9]).

В Уфі існує „Наукове товариство для вивчення Башкирії (чи Башкортистана)", що почало з 1926 року друкувати, мовою башкирською таки, свої краєзнавчі збірки: „Башqорт аймаγы". В книжці 2-ій цього журналу (1926), виданій з нагоди I Тюркологічного з'їзду, маємо низку провідних статей про башкирську мову (як от Мірасєва, Вільданова). У книжці 7-ій 1929 р. — огляд того, що зроблено в Башкортистані для башкирознавства за десять літ. Приступне це, звичайно, лиш для тих, хто знає по башкирськи.

---

[1]) „Abhandlungen d. Preus. Akademie der Wissenschaften (1918), philos.-hist. Klasse", № 18.

[2]) Рец. на матеріяли Р. Пелісьє і на діялектологічну передмову В. Банґа — С. Малов в „Записках Коллегии Востоковедов" т. 2 (Леннгр. 1927), ст. 400-404.

[3]) Див. „Сборникъ башкирскихъ и татарскихъ пѣсенъ" в „Запискахъ Оренбургскаго отдѣла Русск. Геогр. Общ." (1870, вип. 1, ст. 151-229).

[4] Н. Катанов: Отчетъ о поѣздкѣ, совершенной въ Белебеевскій уѣздъ Уфимской губерніи — „Уч. Записки Каз. у-та" т. 67 (1900) кн. 7-8, ст. 1-30; т. 68 (1901), кн. 3, ст. 1-76.

[5]) V. Pröhle: Baskir nyelvtanulmányok — в „Keleti Szemle", т. IV (1903, ст. 194-214), т. V (1904, ст. 228-271), т. VI (1905, ст. 12-26).

[6]) Messáros Gyula: Magna Ungaria. A baskir-magyar kérdés (Будапешт 1910; 145 ст.). Пор. Ю. Мессарошъ: Отчетъ о поѣздкѣ къ чувашамъ и приволжскимъ татарамъ — в петерб. „Извѣстіяхъ Русск. Комитета для изученія средней и восточной Азіи" № 9 (1909, апр.), ст. 66-70.

[7]) Ця Дмитрієва розвідка про башкирський вокалізм і консонантизм — відб. з Journal Asiatique 1927, avril-juin, ст. 193-252.

[8]) „Таблицы" Билялова — в „Записках Коллегии Востоковедов", т. III (Ленінгр. 1928), ст. 367-383.

[9]) Замітка О. Шацької - в „Докладах Академии Наук СССР", 1928, В, ст. 313-317.

XV.

Коли з західнього, волзького боку лінґвістично тягнуть до себе башкирів казанські татари, то з півдня і південного сходу од Оренбурга, у своїх південно-східніх окраїнних наріччях, башкирська мова непомітно переходить в одну з найчисленніших і широко розкиданих тюркських мов — **киргиз-казацьку** [1]). Давніш були звали її коротко: „киргизька", бо плутали казаків з кара-киргизами, інакше „дикокамінними киргизами" (а в кара-киргизів балачка — своя, всеж окрема од киргиз-казацької); тепер часто кажуть навіть не „киргиз-казацька", а попросту „казацька мова", а киргиз-казацьку територію звуть „республіка Казакистан". Надійним матеріялом для її лінґвістичного студіювання [2]) явивсь III том В. Радлова: „Образцы народной литературы сѣверныхъ тюркскихъ племенъ" (Спб. 1870; ст. XXVI і 776) [3]). З того часу опубліковано киргиз-казацьких текстів чимало, і дуже в пригоді стають „киргизскія хрестоматіи", друковані в російській транскрипції — І. Алтинсарина (Оренб. 1879; 2-ге вид. 1906) та А. Алекторова (Омск 1907). До цієї ж „текстової" категорії можна віднести і „Матеріалы по казак-киргизскому языку, собранные И. Лаптевымъ" (Москва 1900) [4]), хоч правда, що затранскрибованим (і перекладеним) „образцамъ народной словесности" присвячено в книжці Лаптєва лиш першу половину, а друга половина — то вже обробка: „Краткій грамматическій очеркъ казак-киргизскаго языка" (ст. 83-106) та короткий „Киргизско-русскій словарь" (ст. 107-148). Поміж спеціяльними граматиками ще й досі не втеряла своєї ваги „Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская" майора М. Терентьєва (Спб. 1875 — 1876); німці оцінили цю працю тим, що узбецьку та киргизьку частину граматики М. Терентьєва переклали по німецькому навіть серед війни з Росією (1917) [5]). З чисто-практичною метою склав Іш-Мухаммед Букин „Русско-киргизскій и киргизско-русскій словарь" (Ташк. 1883; 363 ст.) [6]) та „Русско-киргизскіе разговоры" (Ташк. 1884). Роками десятьма після нього мав успіх на словниковому (почасти на граматичному)

---

[1]) Безперечно, що киргиз-казаків буде понад 5 мільйонів. Але свої місцеві дослідники ладні нараховувати їх аж по над 8 мільйонів, як от А. Чулошников: „Очерки по истории казак-киргизского народа" (Оренб. 1924), ст. IX.

[2]) коли проминути цінні „Матеріалы къ изученію киргизскаго нарѣчія" Н. И. Ильминскаго в „Ученыхъ Запискахъ Каз. У-та" 1860, кн. III, ст. 107-159; кн. IV, ст. 53-165; 1861, кн. I, ст. 130-162; там є й словничок. Рец. Пиралієва — в „Журн. Мин. Нар. Просв." 1862 (№ 7, ст. 40-47). Потім (1897) використав і обробив Ільмінського В. Катаринський для свого „Словаря".

[3]) А 5-ий том своїх „Образцовъ" (Спб. 1885) В. Радлов присвятив кара-киргизам, або справжнім киргизам, що їх інакше звуть іще й „бурути". Част. I ст. XXVI і 599 (тексти); част. II ст. 28 і 603 (німецький переклад).

[4]) „Матеріалы" І. Лаптева — в серії „Трудовъ по востоковѣдѣнію" Лазар. Інст. Східніх мов, вип. II (за моєю редакцією).

[5]) А саме в „Mitteilungen" берлінської орієнталістичної семінарії (1917, ст. 150-223).

[6]) „Словарь" Букина 1883 вийшов за редакцією Н. А. Воскресенського.

полі викладач російської мови для киргизів [1]), киргизький етнограф В. Катаринський, що склав попереду „Краткій русско-киргизскій словарь“ (Оренб. 1895; 66 ст.; 3-тє вид. Оренб. 1898, 72 ст.) [2]), а потім переробив його на чималий „Русско-киргизскій словарь“ (Оренб. 1899—1900; 494 ст.). Так само випустив він у світ і „Киргизско-русскій словарь“ (Оренб. 1897; 243 ст.) на підставі давніх „Матеріаловъ“ Н. Ільмінського, із своїми корисними додатками [3]). Катаринському належить і „Грамматика киргизскаго языка“ (Оренб. 1898; 196 ст.) [4]). Але найкращою вийшла праця Пл. Меліоранського: „Краткая грамматика казакъ-киргизскаго языка, ч. I. Фонетика и этимологія“ (Спб. 1894; 72 ст.), „ч. II. Синтаксисъ“ (Спб. 1897; 92 ст.). Меліоранського „Граматика“ ще надовго залишиться відправним пунктом для кожного лінґвіста-казаколога, в тім числі і для тих новітніх дослідників, що останніми роками жвавенько взялися працювати над киргиз-казацьким мовознавством, почасти після революції 1905 р. (А. Б. Байтурсунов), почасти після сформування республіки Казакистана. З нових словників зазначім „Казакско-русский словарь под редакцией Каменгерова“ (Москва 1926; 224 ст.).

XVI.

Як додаток до попередніх розділів, зазначимо деяку граматичну й словникову бібліографію для татар Тобольщини в ближньому (західному) Сибірі, що являються північними сусідами киргиз-казаків і східніми сусідами татар казанських та башкирів. Вони, як узагалі західньо-сибірські татари, що сидять понад р. Іртишем (який приймає в себе зліва р. Тобол)—найближчі діялектологічно до казанців-поволзців і мишарів. Основу для вивчення мови татар Тобольщини поклав місіонер-педагог Йос. Гіганов: а) „Грамматика татарскаго языка, сочиненная въ тобольскомъ главномъ народномъ училищѣ свящ. Іос. Гигановымъ“ (Спб. 1801); б) „Слова коренныя, нужнѣйшія къ свѣдѣнію для обученія татарскому языку, муллами юртовскими свидѣтельствованныя“ (Спб. 1801) [5]); в) „Сло-

---

[1]) Пор. В. Катаринського „Практическіе уроки русскаго языка для киргизовъ“, 2-ге вид. Оренб. 1895 (122 ст.). Потім — Каз. 1909 (130 ст.). Ще „Первоначальный учебникъ русскаго языка для киргизовъ“, Каз. 1909 (149 ст.); ці два видання — „Переводческой коммиссіи при управленіи Казан. Учебн. округа“.

[2]) Є видання „Крат. р.-к. слов.“ Каз. 1909, „Переводческой Коммиссіи уч. округа“ (91 ст.).

[3]) Дуже прихильну рецензію на цей „Киргизско-русскій словарь“ Ільмінського-Катаринського написав Пл. Меліоранський в спб. „Запискахъ Вост. Отдѣленія“, т. XI (1899), ст. 365-366.

[4]) На Катаринського „Грамматику киргизскаго языка. Фонетика, этимологія и синтаксисъ. Изданіе Православнаго Миссіонерскаго Общества“ (Оренб. 1897) симпатична рецензія Пл. Меліоранського в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“, т. XI (1899), ст. 361-364.

[5]) Згадати можна й про „Букварь татарскаго и арабскаго письма съ приложеніемъ словъ со знаками, показывающими ихъ выговоръ, сочиненный въ тобольскомъ главномъ народномъ училищѣ бухарцомъ Ніятъ Бакою Атнометевымъ, подъ руководствомъ татарскаго языка учителя, соборнаго священника Іосифа Гиганова“ (Спб. 1802).

варь россійско-татарскій, муллами юртовскими свидѣтельствованный" (Спб. 1804; 630 ст. in 4-to). Записи народніх тобольских текстів, поруч тюменських та над-іртишських, умістив В. Радлов у IV томі своїх „Образцовъ" (Спб. 1878). І граматика і словник Гіганова ще досі не втратили своєї ваги для тюркологів, і їх не змогли добре заступити нові місіонерські видання XX в., як от „Русско-татарскіе разговоры" в російській транскрипції (Тобольск 1905; 83 ст.); рік перед тим вийшов „Краткій русско-татарскій словарь" (Тобольск 1904; 68 ст.).

XVII.

Тюрки далекого (східнього) Сибіру: алтайці-„ойрати", абаканські або минусинські татари, урянхайці й ін., — наскільки їх вивчено?

Тюрко-татари східнього або далекого Сибіру одрізняються од інших тим, що релігія досі панувала у них не мусулманська, як у інших тюрків, а старо-шаманська (подекуди зреформована в монотеїстичному дусі); або, через російських місіонерів, приставали вони до православія (принаймні офіційно). Цей факт, натурально, одбивсь і на їх мовах-наріччях.

Серед східньо-сибірських тюркських наріччів найкраще обслідувані алтайські. Тепер на Алтаї своя республіка (з 1922 р.), що по псевдокласичному зветься Ойратія (столиця — Улала), а давніш це була південна частина губерні Томської. Відомий дослідник тюркських діялектів В. Радлов саме з Алтая і почав свою пам'ятну серію „Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ"; алтайським записам присвячено у Радлова том I (Спб. 1866). Незабаром з'явилася місіонерська дуже добра „Грамматика алтайскаго языка, составленная членами алтайской миссіи" (Каз. 1869; ст. 289). Головним автором, чи впорядником, був Н. Ільмінський, а матер'яли призбирав покійний архим. Макарій [Глухарев, пом. 1847], основник алтайської духовної місії, та о. В. Вербицький. Цей останній, В. Вербицький, видав „Словарь алтайскаго и аладагскаго нарѣчій тюркскаго языка" (Каз. 1884; ст. IV і 494), що збирав його більше як трицять літ [1]). Найновіші словники — С. Кумандин: „Алтайско-русский словарь" (Улала 1923) та П. П. Тындыков: „Алтайско-русский словарь" (Улала 1926) і його-таки „Русско-алтайский словарь" (Москва 1926; 100 ст.).

Під наріччям аладагським (або „черневыхъ" татар) о. Вербицький розумів і говірки татар абаканських (Абакан — доплив Єнісея), що їх іноді звуть і минусинськими, од ім'я Минусинської округи на півдні Енісейської губерні. Абаканські татари мають племінні назви: сагайці, кáчинці, бельтіри, койбали і ін. Їх говіркам присвятив В. Радлов II-й том (ст. 1-594) своїх „Образцовъ" (Спб. 1868). Пізніш робив дуже совісні записи серед абаканських татар Н. Катанов [2]). Останніми часами ми

[1]) На „Словарь" В. Вербицького дуже похвальна рецензія В. Радлова в спб. „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія" т. III (1888), ст. 13:-141.

[2]) Видав свої абаканські матеріяли Н. Катанов у середині IX тома „Образцовъ" Радлова (1907), про які див. нижче, ст. 176.

маємо статтю Ф. Фієльструпа та С. Малова: „К изучению турецких абаканских наречий“ (1928) [1]). Передше од Радлова М. А. Castrén дав монографію „Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterzeichnisse aus den tatarischen Mundarten des Minussischen Kreises“ (Спб. 1857, 210 ст.). Карагаси (їх Кастрен торкнувсь обмаль) — невеличкий народ, душ так 400 (мабуть потюрчені остяки) на північ од Саянського хребта, тобто східнього продовження алтайських гір. Кастренові матер'яли перевів на Радлівську транскрипцію Н. Катанов: "Castrén's Koibalisch-deutsches Wörterverzeichniss und Sprachproben des Koibalischen Dialectes, neu transscribirt von N. Katanoff (1888) [2]). Котрі карагаські матер'яли записав сам Катанов, він їх укупі з своїми записами абаканськими включив у IX том серії В. Радлова: „Образцы народной литературы тюркскихъ племенъ, — нарѣчія урянхайцевъ (сойотовъ), абаканскихъ татаръ и карагасовъ“ (Спб. 1907, 2 т.т., мало не півтори тисячі стор.) [3]). Територія сойотів або урянхайців (їх буде з $2^1/_2$ тисячі люду), на південь од Саянського хребта, побільше входить в політичні кордони вже Китая (Монголії). Чотирма роками раніш Н. Катанов закінчив свою колосальну дисертацію: „Опытъ изслѣдованія урянхайскаго языка, съ указаніемъ главнѣйшихъ родственныхъ отношеній его къ другимъ языкамъ тюркскаго корня“ (Каз. 1903, 2 т.т.). Ця величезна праця Н. Катанова дуже корисна, як збірка відомостей не тільки про наріччя урянхайське, ба й про всі інші тюркські, бо Катанов скрізь наводить із них рясні паралелі. Але вона незручна для користування через величезний свій обсяг (ст. XLII і 1539 і 8 і LX), magnitudine sua laborat, як сказав би Саллюстій [4]),

XVIII.

Тюркські мови Середньої Азії; дещо з бібліографії джагатайської вмерлої мови. Бібліографія дослідів над наріччями Туркестана західнього: мова узбецька, сартська. Таранчі. Вивчення мов Туркестана східнього (кашгарського, китайського) та тюркських оаз у Монголії.

Середньоазійські тюркські наріччя (інакше туркестанські) розбиваються через політичний кордон на дві галузі — західню та східню, або з одного боку наріччя Туркестана радянського, республіки Узбекистана (колись говорилося „Русскаго Туркестана“), а з другого боку наріччя Туркестана китайського (чи Кашгарського). В зв'язку з політичними обставинами, наріччя західньо-туркестанські (узбецько-сартські) вивчалися

[1]) Стаття Ф. Фієльструпа та С. Малова — в ленінгр. „Записках Коллегии Востоковедов“, т. III (1928), ст. 289-304.

[2]) Ця Кастрена-Катанова робота — в спб. „Mélanges Asiatiques“ т. IX (1888), ст. 97-205.

[3]) Частина I (де тексти) має ст. XXXII та 668 та XLVIII; на ст. 1-216 записи урянхайські; на ст. 217-612 абаканські; на ст. 614-657 карагаські. Част. II (де рос. переклад) — ст. VI і XXV і 658.

[4]) На урянхайську дисертацію Катанова дав рецензію П. Меліоранський в „Запискахъ Вост. Отд.“ т. XV (1903), ст. 0150-0160. Ще рецензія — M. Hartmann в „Orientalistische Literaturzeitung“ 1905, № 1 (ст. 18-23).

переважно через росіян, або принаймні в російській мові, а східньо-туркестанські наріччя найчастіш бували темою дослідів для тюркологів европейських, що закріпили за тими наріччями назву „turki“.

Звуть середньо-азійські наріччя, чи середньо-азійську тюркську мову, ще й ново-джагатайською. Доводиться попереду зареґіструвати роботи про давню тутешню мову — **старо-джагатайську**, що тепер вигасла, але позалишала після себе рясні літературні пам'ятки, найкращі з XV в., за тімуридських часів. Літературно ж вона, й мертвою бувши, впливала на ново-джагатайські наріччя ще в XIX в. [1]).

Герман Вамбері видав з мадярським перекладом (Будапешт 1862) джагатайсько-османський словник „Абушка“ до творів великого джагатайского письменника Мір-Алі-Шіра Неваї (пом. 1500 р.), складений у Туреччині в першій полов. XVI в. за часів Сулеймана Пишного [2]). Зветься той словник „Абушка“ через те, що найпершеє джагатайськеє слово, яке в ньому по османськи пояснено, є „абушка“ [3]). Почасти за цим словником „Абушка“, почасти за іншими пам'ятками старо-джагатайськими і, разом з тим, за текстами ново-джагатайськими, скомпонував Г. Вамбері свої Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch (Ляйпц. 1867; ст. VIII і 360 in 4-to). Вамберієве видання „Абушки“ 1862 тим було недобре, що Вамбері повикидав усі посвідкові цитати. Тому всі учені користуються іншим, критичним виданням „Абушки“: V. de Véliaminof-Zernof: „Dictionnaire djaghataï-turc“ (Спб. 1869; 422 стор. тур. та 27 стор. докладненької франц. передмови). Незабаром видав і Pavet de Courteille: „Dictionnaire turc-oriental“ (Пар. 1870; 562 ст.), де використав і „Абушка“, і всякі інші старо-джагатайські класичні літературні витвори [4]). Складалися джагатайські словники і перською мовою. Такий — джагатайсько-перський словник „Сенґлях“ XVIII в. мірзи Мохеммеда Мегді-хана [5]); граматичну частину Мегді-ханової праці видав Денісон Росс (Калькутта 1910) [6]). Так само, обробив джагатайсько-перського словника Фетх-Алі-хан (1862) [7]). В XIX

---

[1]) Точніша була б вимова „чагатайські“, а не „*дж*агатайські“.

[2]) Abuśka, Csagataj-török szógyüjtemény, török kéziratokból fordította Vámbéry Armin (Пешт 1862).

[3]) „Абушqa — 'аврет еріне дерлер, шуй ма'насына“ = „Абушка – так жінка каже на свого чоловіка, тобто мужа“ — отако починається цей словник.

[4]) Докладний заголовок — Pavet de Courteille: Dictionnaire turc-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi, et de Mir-Ali-Chir-Nevâï, Пар. 1870. Рец. Г. Вамбері — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. 24 (1870), ст. 243-245.

[5]) „Сенґлях“ докладненько описав Rieu в своїм каталозі тюркських рукописів британського музею (Лондон 1888), ст. 264-266.

[6]) The Mabâni l-lughat being a grammar of the turki language in persian, by mirza Mehdi-khan, ed. by Denison Ross, Кальк. 1910 (ст. XXIV і 142) в серії „Bibliotheca Indica“. Про це видання дав статтю А. Самойлович: „Персидский тюрколог XVIII в. мирза Мехди-хан“ у бакинських „Известиях Общества обследования и изучения Азербайджана“ 1928 (№ 5, стор. 3-15).

[7]) Про працю Фетх-Алі-хана — А. Ромаскевич: „Новый чагатайско-персидский словарь“ — у збірникові „Али-Шир“ (Ленингр. 1928), ст. 83-99.

таки столітті склав дуже хаотичного джагатайсько-османського словника Сулейман-ефенді Бохарі: „Люγет- и чаγатай ве тюркі-йи османі“ (Царгород 1298 = 1881; 320 ст.), і його, вкоротивши, обробив по німецьки I. Kunos: „Čagataj-osmanisches Wörterbuch“ (Будапешт 1902). Зазначимо тут іще розвідку про синтаксу середньоазійського легендарного писання Рабгузія з Нехшеба монгольских часів (1309-1310 р.) за рукописом Британського музея XV в. — це Jakob Schinkewitsch: Rabghuzi's Syntax (Берл. 1926; 47 ст.) [1]).

Але ця давня джагатайська мова тепер, як сказано, уже мертва. Її в живім житті заступили нові середньо-азійські мови, „ново-джагатайські“.

Мова тюрків західнього Туркестана, по теперішньому „республіки Узбекистана“, зветься **узбецька**; расово найчистіші узбеки (чи „özбеки“) — мабуть чи не в Хіві та в афганськім Туркестані. З підручників для узбецької мови ще й досі не загубила певної ціни складена незабаром після російського завоювання Туркестана „Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская“ (Спб. 1875-1876, 2 чч.) майора М. Терентьева; не що давно її переклали німці (1917) і саме частину [казак-]киргизьку та узбецьку [2]). Навпаки, нічого не варт поверховний, хоч і сильно реклямований, „Спутникъ русскаго человѣка въ Средней Азіи“ А. Старчевскаго (Спб. 1878), що потім і ще перероблявсь [3]). Улюбленим узбецьким словничком для туркестанських росіян довго був той, що склав С. Лапинъ: „Карманный русско-узбекскій словарь. Приложеніе: Краткая грамматика узбекскаго языка“ (Самарканд 1895; ст. VIII і 106 і 56); цей Лапина словник не раз потім перевидававсь (4-те вид. Сам. 1914 і без епітета „краткій“; ст. 1-114 словничок, ст. 1-63 граматика).

Засвоїли узбецьку мову і городяни-іранці (в Ташкенті, в Самарканді, в Фергані, в Бухарі і де-інде), але в їх устах вона трохи змінилася, надто у відтінках вимови. Їхне городське наріччя має (або досі мало) назву **„сартське“**. Слово „сарт“ — старе. Воно трапляється вже й у XI в., в тюркській дидактичній поемі „Кутадгу біліґ“; але тоді воно значило лиш „купець“. В XV в. воно прикладалося спеціяльно до людей іранської раси, що їх однаково звали й „таджіками“. А чим ближче до наших часів, тим силніш видко в середньоазійських писаннях неоднакове значіння для слів „таджік“ і „сарт“: котрі іранці не втратили своєї мови, звуться „таджіки“, а котрі з них потюрчилися, тих звуть „сарти“ [4]). Туркестанські росіяни найбільше цікавилися вивчати мову

---

[1]) Ця дисертація Я. Шинкевича (білоруського татарина) — відбитка з „Mitteilungen“ берлінського сходознавчого семінара, т. 29 (1926). Пор. нижче, ст. 194.

[2]) в „Mitteilungen“ берлін. сходознав. семінара 1917 (ст. 150-223). Пор. у нас ст. 127.

[3]) Див. приміром: А. Старчевскій: „Русскій средне и южно-азіатскій проводникъ-переводчикъ“ (Спб. 1896), ст. 1-344 (словнички) та ст. 1-XXVIII („Грамматическіе очерки“). Цей невеличкий Старчевського „Проводникъ-переводчикъ“ „заключаетъ въ себѣ языки: Тюркскій (Кашгарскій и Таранчи), Джагатайскій, Узбекскій, Таджикскій, Бутанскій, Невари, Нипальскій, Кашмірскій, Пенджабскій, Синдскій и Белуджи“.

[4]) Про це див. прим. роботу Н. Остроумова: „Значеніе названія сартъ“ (Ташк. 1884), яку спопуляризував на заході Н. Vámbéry в статті „Die Sarten und ihre Sprache“,

не чистих узбеків, а саме-іменно отих потюрчених городян-іранців, „сартів“. Не надто щасливо дебютував своєю книжкою З. А. Алексѣевъ: „Самоучитель сартовскаго языка“ (Ташкент 1884; 64 ст.) [1]). Не кращий — „Переводчикъ съ русскаго языка на сартовскій“ А. В. Старчевського, хоч і виданий „при пособіи военно-ученаго комитета Гл. Штаба“ (Спб. 1886; 202 ст.). Навпаки, має й досі вагу В. Наливкинъ: „Русско-сартовскій и сартовско-русскій словарь общеупотребительныхъ словъ, съ приложеніемъ краткой грамматики по нарѣчіямъ Наманганскаго уѣзда“ (Каз. 1884; ст. 294 і 161). Долучену до цього словника коротку сартську граматику переробив потім В. Наливкин в путящеє, найкращеє од усіх інших „Руководство къ практическому изученію сартовскаго языка“ (Самарк. 1898; 333 ст.) [2]). Тим часом Н. Остроумов опублікував свої записи сартськаго фольклору (прислів'я); на їх підставі трохи ознайомив західніх тюркологів із сартською мовою Н. Vámbéry: „Die Sarten und ihre Sprache“ (1890) [3]). За модною практично-лінґвістичною методою Toussaint'a почав був видавати И. А. Бѣляевъ: „Руководство къ изученію сартовскаго языка“ Ташк. 1906, вип. I-V (= стор. 1-89) [4]). Далі — рівночасно скількись слабеньких підручників, як от Левъ Аѳанасьевъ: „Словарь сартовскихъ словъ съ главнѣйшими грамматическими правилами“ (Скобелев 1908; 207 ст.), та кишеньковий „Сартовскій переводчикъ. Среднеазіатскія нарѣчія. Изданіе штаба туркестанскаго военнаго округа, подъ ред. полков. И. Ягелло“ (Ташк. 1908; ст. 27 і 37) [5]). Добра — „Этимологія сартовскаго языка, для курсовъ при ташкентскомъ отдѣленіи Общ-ва востоковѣдѣнія“ (Ташк. 1910; 112 ст.). Н. Будзинскій: „Грамматика сартскаго языка и русско-сартскіе разговоры“ (Ташк. 1910; 320 ст.).

Після революції назву „сарт“ скасовано [6]), офіційно запроваджено для „сартів“ загальне ім'я „узбек“, і тому нові студії над сартською мовою звуть її вже „языком узбекским“. Щоб якось давати собі раду з тією уніфікованою термінологією, одрізняють говірки географічно: наріччя узбецько-хівинське, говірка ташкентська, ферганська, самаркандська, бухарська, то що; або все ж таки в дужках додають: „сартский язык“. Пор. П. Кузнецов: „Некоторые диалектологические особенности средне-ази-

---

в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. 44 (1890), ст. 203 і д. Або стисло див. у В. Бартольда: „История культурной жизни Туркестана“ (Ленінгр. 1927), ст. 24-25.

[1]) На сартський „Самоучитель“ Алексѣева неґативна рецензія К. Залемана в спб. „Запискахъ Вост. Отдѣленія Археол. Общ.“, т. I (1886), ст. 37.

[2]) До сартського „Руководства“ Наливкина (1898) потім склав Е. Маджі „Ключъ“ (Скобелевъ Ферганской области, 1909; 96 стор.).

[3]) Стаття Вамбері — в „Zeitschr. der D. Morg. Ges.“ т. 44 (1890), ст. 203-255. Сартські тексти подано тут арабськими буквами без фонетичної транскрипції.

[4]) Всіх випусків мало б бути 15.

[5]) І на Афанасьєва і на вид. штаба рец. А. Самойловича в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“ т. XVIII (1908), ст. 0193-0195. На Афанасьєва ще в „Туркестанскихъ Вѣдомостяхъ“ 1908, № 190.

[6]) Придумано для цього старого слова і насмішкувату нову етимологію, ніби-то „сарт“ = „сари іт“ (жовтий собака).

атского наречия турецкого языка (так наз. узбекского, сартовского)" (1923) [1]); приклади у Кузнецова додаються з говірки ташкентської та ферганської. Багато працює над говіркою сартів ташкентських професор новозаснованого в Ташкенті „Середньо-азійського університета" Е. Д. Поливанов, автор праць: а) „Введение в изучение узбекского языка" 3 чч. (Ташк. 1925-1927); б) „Краткий русско-узбекский словарь" (Ташк. 1926); в) „Краткая грамматика узбекского языка" 2 ч.ч. (Ташк. 1927). З користю можна назвати іще цілу низку статів Е. Поливанова про той самий ташкентський діялект, вміщених почасти в ташкентських-таки виданнях (1922 і д.) [2]), почасти в „Докладах" Всесоюзної Академії Наук (1928), де він ширше одначе говорить уже про говірку самаркандську [3]), та в „Известиях" (1929 — про говірку міста Туркестана та його повіта) [4]). Дещо в тім напрямі роблять його учні, як от К. Юдахин: „Некоторые особенности кара-булакского говора" (1927) [5]) — чимкентського повіту, де слідно деякі захожі впливи од мови туркменської та киргиз-казацької. Для нововпровадженого латинського альфабету недавно видав В. Вяткин „Учебник узбекского языка для русских".

Переходячи од Туркестана західнього (радянського, русскаго) до Туркестана східнього, до китайського, ми маємо спинити свою увагу найпередше на одній середньо-азійській тюркській народності, що жила давніше в границях китайських, а потім перешла до границь російських, і російське правительство дало їй землю в Ілійськім краю Семиріченської области. Це — **таранчі**. Записи цього східньо-туркестанського діялекту, пороблені коло китайсько-підданої Кульджі та й у російсько-підданому Ілійському краї, видав В. Радлов у VI-му томі своїх „Образцовъ народной литературы тюркскихъ племенъ" (Спб. 1886), а після нього багацько опублікував таранчинських текстів Н. Пантусов 1880-1910 [6]),

---

[1]) Ця Кузнецова стаття — в юбілейнім „Сборнике Туркестанского Восточного Института, в честь проф. А. Э. Шмидта" (Ташкент 1923), ст. 67-71.

[2]) Е. Поливанов: а) „Звуковой состав ташкентского диалекта" — в ташкентськім журналі „Наука и просвещение" 1922 № 1 (ст. 17-19); б) „Образцы фонетических записей ташкентского диалекта" — в „Бюллетене Средне-азиатского ун-та" № 4 (1924. февр.), ст. 87-90.

[3]) Е. Д. Поливанов: „Образцы не-сингармонистических (иранизованных) говоров узбекского языка" I-III — в „Докладах" 1928, ст. 92 і д., 306-312, 318-323.

[4]) Про говірку м. Туркестана та повіта — Е. Д. Поливанов в „Известиях Академии Наук С.С.С.Р. 1929, Отделение гуманитарных наук" № 7 (ст. 511-537).

[5]) К. Юдахин — в юбілейнім збірнику: „В. В. Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели" (Ташк. 1927), ст. 401-425.

[6]) Див. Н. Пантусов: а) „Война мусульманъ противъ китайцевъ" вип. I (Каз. 1880), вип. II (Каз. 1881) — тут таранчинські пісні та дещо про таранчинську дієзміну; — б) Він-таки: „Таранчинскія пѣсни" — в „Запискахъ Русск. Географ. Общ., отд. Этнограф." т. 17 (1890, вип. I) та в казанських „Извѣстіяхъ Общества Исторіи, Археологіи и Этнографіи", т. XIII (1896); — в) Він-таки: „Матеріалы къ изученію нарѣчія таранчей Илійскаго округа", вип. I-IX (сторінок по 20-30 у кожному), Казань 1897-1907, або окроме, або в „приложеніи" до „Ученыхъ Записокъ Каз. у-та"; — г) Він-таки: „Образцы таранчинской народной литературы" в каз. „Извѣстіяхъ", т. 27 (= вип. II-III, 1909; ст. 1-165 тексти, арабськими буквами, ст. 1-120 рос. переклад).

на жаль переважно альфабетом арабським [1]). Як настала революція 1917 р., таранчі перейменували себе по класичному чи, там, псевдо-класичному на „уйгурів“ [2]), і тюркологи, щоб одрізняти їх од інших, звуть їх тепер „таранчі-уйгури“. Випущено в світ „Образцы народной уйгурской литературы“ (Москва 1925; 247 ст.), що їх „составили Л. Ансари, З. Башири, Худайкул и Ибрагими“. Один з них, Л. Ансарі, вкупі з Н. Хакімом, склали по уйгуро-таранчинськи і граматику своєї мови, придатну очевидячки не тільки для своїх шкіл, ба й для орієнталістів.

В межах Туркестана китайського (де найбільші міста Кашгар та Яркенд, а трохи на північ — оази Аксу та Турфан) та й аж до Китайської стіни — знати тюркські наріччя була найпередше потреба китайським урядовцям. Март. Гартман привіз і передав до бібліотеки Німецького Східнього Товариства, між іншим, китайсько-тюркський словник, друкований в Сінкяні між 1861-1874 р. [3]). Реальну одначе користь для не-китаїстів мають лиш европейські студії східньо-туркестанських наріччів. Побіжно лиш згадавши про короткі звістки у Н. Ільмінського (1861) [4]) та Г. Вамбері (1867) [5]), огляд почати треба з граматики й словника для кашгарського наріччя Rob. Shaw: A sketch of the turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand), part I, Grammar (Кальк. 1878), part II, Vocabulary (Кальк. 1880) [6]); термін „turki language“, що дав тут для східньо-туркестанського наріччя Роб. Шоу, дуже поширений у европейців; транскрипція, якої тримавсь Шоу, з англійською вимовою для латинських букв, не дуже зручна. За одну з добрих праць для кашгарського наріччя правити може Mart. Hartmann: Čaghataisches. Die Grammatik: „Ussi lisan-i turki“ des Mehemed Sadiq (Гайдельб. 1902; ст. XIX і 83); Гартман використав друкованого туркестансько-османського підручника М. Садика (Царгород 1314 = 1897) і поробив виправки за усними свідченнями одного царгородського туркестанця, родом з Аксу [7]).

---

[1]) Зрештою, часом Н. Катанов додавав до записів Н. Пантусова транскрипцію російськими буквами, як от до „Новыхъ пѣсенъ усекскихъ таранчей“ в казан. „Извѣстіяхъ“ т. 22 (1906), ст. 303-314.

[2]) Про класичних, давніх уйгурів у нас буде мова на ст. 188-190, в розділі про давніх тюрків.

[3]) Див. Zeitschr. der D. Morg. Ges., т. 81 (1927), ст. CXXIX. До цього пор. M. Hartmann: Der islamische Orient II-III (Берл. 1900): China und der Islam. Zwei islamische Kantondrucke (ст. 41-81).

[4]) Н. Ильминскій: Вступительное чтеніе въ курсъ турецко-татарскаго языка — в „Ученыхъ Запискахъ Казан. у-та“ 1861. У додатку до своєї роботи Ільмінський подає звістки про кашгарське наріччя, яке він вивчав в Оренбурзі од заїжжого кашгарця.

[5]) H. Vámbéry: Čagataische Sprachstudien (Ляйпц. 1867). У хрестоматійному відділі (на ст. 124-131) видрукувано троє кашгарських листів арабськими буквами (без латинської транскрипції), з нім. перекладом.

[6]) Книжка R. Shaw — відб. з бенгальського „Journal of the Asiatic Society“ т. 46 (1878) та т. 47 (1880). Попереду вийшла в Лагорі 1875 (ст. 174 і 32).

[7]) Про того Аксуйського туркестанця широко пише М. Гартман у своїм „Der islamische Orient“ IV (Берл. 1902), ст. 103 і д. („Zentralasiatisches aus Stambul“). Ще у Гартмана: а) Ein türkischer Text aus Kašgar — довга стаття з прекрасними фонетичними записами — в „Keleti Szemle“, т. V (1904) та VI (1905); — б) Ein türkischer Text aus Jarkend — в „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії, т. VIII (1905), ст. 25-38.

Спинявсь над яркендським наріччям Гн. Куношу (1905) [1]); дав невеличку граматику і двоє словничків для „eastern turki“ Г. Вайтекер (1909) [2]), та свої „уваги“ про мову Кашгара й Яркенда К. Шріфль (1913—1914) [3]). Найважливіші про яркендське і кашгарське наріччя — праці шведа-місіонера G. Raquette'a (1909-1927): а) The Eastern-Turkestan dialect of Yarkand and Kashgar, фонетично записані тексти (Гельсинґфорс 1909) [4]);— б) Eastern Turki grammar, practical and theoretical (практичний самовчитель), with vocabulary (Берл. 1912-1914) [5]); — в) English-turki dictionary based on the dialects of Kashgar and Yarkand (Лунд 1927; 139 ст.) [6]); — г) The accent problem in turkish (Лунд 1927; 42 ст.) — це вже не спеціяльно східньо-туркестанська студія, ба загально-тюркська [7]).

Бажаючи зблизити стару половецьку мову з теперішньою східньо-туркестанською, В. Банґ у своїх „Osttürkische Dialektstudien“ (Берл. 1914) [8]) дав порівняльну характеристику східньо-туркестанської мови. Покликавсь він на таранчинські тексти Радлова, кашгарські тексти М. Гартмана, яркендсько-кашгарські Ракета і турфанські — Ле-Кока (Alb. von Le Coq): „Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan, mit einer dort aufgenommenen Wörterliste“ (Ляйпц. 1911; 100 ст.) [9]); частину Ле-Кокових записів умістив у своїй книзі й Банґ (1914, ст. 13-24). Потім Ле-Кок випустив ще „Osttürkische Gedichte und Erzählungen“ із словничком (1925) [10]).

Що до інших місць східнього Туркестану, то хоч звідти записи й є, та вони ще не опубліковані. От, С. Малов позаписував тексти коло о. Лоб-нора, де архаїчне наріччя настільки своєрідне, що кашгарці не одразу його й розуміють. Призбирав він записи і ще далі на схід — коло Хамі; привіз він матеріяли і од тих східньо-туркестанців, що живуть у китайській провінції Гань-су в середині Великої китайської стіни: це сары-уйгури („жовті уйгури“) та салари. Вивчив С. Малов більше сары-уйгурів, а про наріччя саларів він каже, що воно „изу-

---

[1]) Ig. Kunos: Adalékok a jarkendi (keletázsiai) törökség ismeretéhez — в „Keleti Szemle“, т. VI (1905), ст. 284-351.

[2]). H. Whitaker: Eastern turki (as spoken in Turkistan), Chaubattia (в Індії); 1909 (ст. 22 і 22 і 15).

[3]) K. Schriefl: Bemerkungen zur Sprache von Kašgar und Jarkend — в „Keleti Szemle“ т. XIV (1913, ст. 178-189) та т. XV (1914, ст. 277-303).

[4]) Ці Ракетові записи (53 ст.) — в „Journal de la Société Finno-Ougrienne“, т. 16 (1909), № 5.

[5]) Ракетів самовчитель (разом понад 300 ст.) друкувавсь у „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії, т. 15 (1912), т. 16 (1913) і т. 17 (1914, тюрко-англ. словник).

[6]) Англійсько-тюркський Ракетів словник — в серії „Lunds Universitets Arsscrift“, т. 23 (1927), № 4.

[7]) І це в тій самій лундській університетській серії, в дальшому томі, 24-ому.

[8]) Osttürkische Dialektstudien von W. Bang und J. Marquart (Берл. 1914) є 13-й том „Abhandlungen“ філолог.-істор. класи ґеттінґенського Наукового т-ва. Марквартові належить середня частина — про народність команів. Див. у нас ст. 162-163.

[9]) Ці записи Ле-Кока — то Beiheft I до „Baessler-Archiv, Beiträge zur Völkerkunde“.

[10]) В „Keleti Szemle“, т. XVIII (1925), ст. 50-118.

чено им недостаточно“ [1]); все ж і тепер, навіть без опублікування всього того, що зібрано, Малов має думку, що „западный Туркестан (себто т. зв. „русскій“) далеко отстал по части изученности своих турецких наречий от китайского Туркестана и провинции Гань-су“ [2]).

Про невеличке тюркське плім'я хотонів, що кочує в північно-західній Монголії (тобто в політичних кордонах теж Китаю), одірвавшись од гурту інших тюрків уже тому літ 200, є стаття Б. Владимірцева та А. Самойловича (за матеріялами Потанина): „Турецкій народецъ хотоны“ — в „Запискахъ Вост. Отд.“ (1915) [3]); найцікавіша тут частина — хотонський словничок. Їхня мова (вона вже геть вимирає) — мішанина елементів східньо-туркестанських з кара-киргизькими.

XIX.

Бібліографія студій над мовою якутською та чувашською.

Значно одрізняються лінґвістично од усіх інших тюрків якути та чуваші.

Перші з них, **якути**, живуть тепер у басейні р. Вілюя та р. Лени, доходячи аж до Льодового океану; та мабуть жили вони колись ближче на південь, десь коло Байкалу (по якутськи „море“ зветься й досі „байаγал“). Зразки якутської мови, що записав в кінці XVII в. Ник. Вітсен, а саме переклад „Отче наш“, показують, що од того часу мова не змінилася. Про це див. Otto Böhtlingk: „Ueber die Sprache der Jakuten“ (Спб. 1851, вступ, стор. XXXVII). Бетлінґ був тим, хто поклав підвалину для наукового вивчення якутської мови. В отій своїй праці „Ueber die Sprache der Jakuten“ він дав і загально-лінґвістичний вступ, і граматику, і якутсько-німецького словника [4]). Вже аж півстоліттям пізніше, в „Трудахъ якутской экспедиціи, снаряженной на средства И. М. Сибирякова“, вийшла С. Ястремського: „Грамматика якутскаго языка“ (Иркутськ, 1900, ст. VIII і 307) [5]). Важлива наукова характеристика якутської мови — W. Radloff: „Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Türksprachen“ (Спб. 1908) [6]). Приводом для Радлівської розвідки була і тая обставина, що рік

---

[1]) Дещо про саларську мову ми маємо у Рокгілля (W. Rockhill): Diary of journey through Mongolia and Tibet, Вашингтон 1894; тут у додатку (ст. 373-376) є маленький „Salar vocabulary“.

[2]) С. Малов: Изучение живых турецких наречий Западного Китая — в „Восточных Записках“ ленінградського Інститута живих східніх мов, т. I (1927), ст. 163-172.

[3]) Ця стаття про хотонів — в „Запискахъ Восточн. Отдѣл.“ т. XXIII (1915), ст. 265-290.

[4]) Крім того див. по російськи О. Бетлингъ: „О языкѣ якутовъ. Опытъ изслѣдованія языка въ связи съ современнымъ состояніемъ всеобщаго языкознанія“ — в „Ученыхъ Запискахъ“ Акад. Наук 1853 (т. I, ст. 377-446); Він-таки: „Zur jakutischen Grammatik“, доповідь 22 квітня 1859 — в академічному „Bulletin“ іст.-філ. відд. т. XVI (ст. 269-275, 289-290) = Mélanges Asiatiques, т. III (ст. 643-652).

[5]) На Ястремського — рецензія Вс. Міллера, „Этнографическое Обозрѣніе“ кн. 49 (1901, ст. 168 і д.).

[6]) Розвідка Радлова — в „Запискахъ Акад. Наукъ“, істор.-філол., т. VIII, № 7 (86 ст. in 4-to).

перед тим російська Академія Наук почала друкувати величенний „Словарь якутскаго языка“ Ед. Пекарського (1907). Цей колосальний словник ще й досі потроху друкується, і вип. XII (1929) кінчається ст. 3467 („холјук“). Випустив Пекарський ще й „Краткій русско-якутскій словарь“ (Спб. 1916); він редагує академічну серію: „Образцы народной литературы якутов“ (з 1907 р.) і П. Хороших: „Якуты, опыт указателя“ (Іркутськ 1924)*). Нарешті — Н. Поппе: „Учебная грамматика якутского языка“ (М. 1926).

Чуваші живуть найбільше в Казанській губернії, в Поволжі, заходячи одначе своїми осадами і в Сибір [1]).

Чувашські студії розпочав у XVIII р. почасти акад. Г. Міллер своїм „Описаніемъ живущихъ въ Казанской губерніи языческихъ народовъ“ (1756) [2]), де подав і зразки чувашських слів, і чувашський переклад „Отче наш“ [3]). Так само в XVIII в. видав каз. архієп. Веніямін „Сочиненія, принадлежащія къ грамматикѣ чувашскаго языка“ (1769; 68 стор.) — без усякої наукової вартости, з інтересом для нас хіба чисто-історичним. У другій четвертині XIX в. вийшло без авторового імення (автор був прот. В. Вишневський) „Начертаніе правилъ чувашскаго языка и словарь, составленные для духовныхъ училищъ Казанской епархіи“ (Каз. 1836) [4]) — і протягом 35 літ це „Начертаніе“ було єдиним підручником, хоч і містило в собі багацько методологічних хиб. В. Сбоев у своїх „Замѣткахъ о чувашахъ“ (в „Казанскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“ 1848-1850) присвятив XIII-й розділ чувашській мові і звязку її з мовами інших тюрків. Ця праця Сбоєва разів троє передруковувалася, як окрема книжка [5]). Найбільше ж попрацював та ще й досі не загубив наукової ціни інспектор народніх шкіл Ник. Золотницький: а) „Замѣтки для ознакомленія съ чувашскимъ нарѣчіемъ“ (Каз. 1871; 64 ст.); — б) „Корневой чувашско-русскій словарь, сравненный съ языками и нарѣчіями разныхъ народовъ тюркскаго, финскаго и другихъ племенъ“ (Каз. 1875; 279 ст.) [6]); — в) „Особенности чувашскаго языка, зависящія отъ измѣненія и выпуска гортанныхъ согласныхъ звуковъ“ в „Ученыхъ Запискахъ Каз. ун-та“ 1877 (№ 2, ст. 578-590); — г) Золотницький зредагував

*) Цей од Пекарського редагований покажчик — в „Известиях“ Вост.-Сиб. отд. Русск. Геогр. Общ., т. 48.

[1]) Н. В. Никольський у передмові до свого „Русско-чувашского словаря“ (Каз. 1910, ст. 3), писав: „Чуваши живутъ въ губерніяхъ: Казанской, Симбирской, Самарской, Саратовской, Уфимской, Оренбургской, Тобольской, Томской, отчасти въ Нижегородской, Пензенской, Астраханской, Енисейской и Семипалатинской области. По послѣднимъ свѣдѣніямъ чувашъ всего около 1 милліона“. [2]) Тепер мабуть чи не всі чуваші — християни.

[3]) Довгий заголовок Міллерового „Описанія“ подано (як № 1) прим. в „Указателѣ книгъ, брошюръ, журнальныхъ и газетныхъ статей и замѣтокъ на русскомъ языкѣ о чувашахъ, 1756-1906“ о. Ант. Іванова в казанських „Извѣстіяхъ Общ-ва Археологіи, Исторіи и Этнографіи“, т. XXIII (1907, ст. 1-63).

[4]) До цього див. статтю Г. С. в „Ученыхъ Запискахъ“ казан. у-та 1837, кн. I, ст. 136-168.

[5]) Заголовки тих передруків В. Сбоєва неоднакові. Попереду — „Изслѣдованія объ инородцахъ Казанской губ.“ В. Сбоева (Казань 1851; 1856), потім „Чуваши... ихъ происхожденіе, языкъ, обряды, повѣрья и т. д.“ (Москва 1865).

[6]) Властивий словник у книзі Золотницького міститься на ст. 1-111, а ст. 113-277 — то етимологічні „Приложенія“.

і працю свого учня А. Добролюбова: „Ознакомленіе съ фонетикой и формами чувашскаго языка посредствомъ разбора и перевода оригинальныхъ чувашскихъ статей“ (Каз. 1879; 60 ст.). Сюди ж стосується Н. Лебедев: „Пособіе къ изученію чувашскаго языка, по матеріаламъ Н. И. Золотницкаго“ (Каз. 1894; 74 ст.).

Наприкінці XIX ст. розпочав свої чувашські студії найвидатніший дослідник Н. Ашмарин: „Матеріалы для изслѣдованія чувашскаго языка“ (Каз. 1898): I Фонетика (ст. 1-102), II Морфологія (103-392) [1]). Далі випустив у світ Н. Ашмарин: б) „Сборникъ чувашскихъ пѣсенъ, записанныхъ въ губерніяхъ казанской, симбирской и уфимской“ (Каз. 1900) [2]); в) лінґвістичну розвідку: „Болгары и чуваши“ (Каз. 1902) [3]) та г) велику працю: „Опытъ изслѣдованія чувашскаго синтаксиса“ (Каз. 1903; 570 ст.). Разом з тим обробляв Н. Ашмарин численні лексичні матеріяли. Заохотою міг бути для нього чувашсько-мадярський словник H. Paasonen: Csuvas szójegyzek, Vocabularium linguae čuvašicae (Будапешт 1908; ст. V і 244). Замість (розмірно невеликого) Паасоненового вокабулярія, Н. Ашмарин підготував до друку цілий „thesaurus“, що й друкуватися почав (Каз. 1910) під відповідним заголовком: „Thesaurus linguae Tschuvaschorum, variis e fontibus collegit, verborum usus cotidiani magna copia auxit, interpretatione continua illustravit Nic. Aschmarin. Словарь чувашскаго языка“. В світ вийшло лиш два випуски — I, ст. 1-160 (Каз. 1910); II, ст. 160-320 (Каз. 1912); в обох тільки буква „А“, та й тая нескінчена (до слова „Апăрт“ [4]). Через світову війну дальший вихід „Thesaurus“ припинивсь, і лиш останніми роками друк розпочато наново, в Чебоксарах.

Друкувалася Н. Ашмарина праця в серії видань „Переводческой коммиссіи при управленіи Казанскаго учебнаго округа“ під головуванням відомого професора-тюрколога Н. Катанова. Тая Комісія після революції 1905 р. чимало повидавала всяких підручників для „инородцевъ“, фонетично пристосовуючи для них російську транскрипцію і роблячи тим наукову послугу й для лінґвістів-діялектологів [5]); ще цінніші — її граматично-синтактичні видання [6]). В тій „переводческой“ серії видрукував і Н. Никольскій: „Русско-чувашскій словарь“ (Каз. 1910; тут на ст. 1-17 коротка чувашська граматика, на ст. 17-635 словник).

---

[1]) Ашмарина „Матеріялы“ (Каз. 1898) — то „приложеніе“ до „Ученыхъ Записокъ Каз. у-та“ 1897-1898, т. 44 (кн. II-IV) і т. 45 (кн. III, V-VI).

[2]) Чувашські пісні Н. Ашмарина — „приложеніе“ до казанських „Извѣстій Общ-ва Археол. Ист. и Этногр.“ т. XVI (1900); ст. 1-96.

[3]) „Болгары и чуваши“ — теж у каз. „Извѣстіяхъ Общ. Арх.“ т. XVIII (1902), ст. 1-132.

[4]) На Thesaurus Ашмарина рец. R. Gauthiot в Bulletin de la Société de linguistique de Paris, т. 17 (1911), ст. CLII-CLIV.

[5]) До таких, приміром, належить чималенька хрестоматійна „Книга для чтенія на чувашскомъ языкѣ“, вип. I (Каз. 1907) і вип. II (Каз. 1908).

[6]) Пор. „Русскія глагольныя приставки и русскіе предлоги. Пособіе для учителей при веденіи разговорныхъ уроковъ по русскому языку въ чувашскихъ школахъ“ (Каз. 1906). Тут на 133 сторінках подаються з лівого боку (на парних сторінках) всякі російські приіменникові фрази, а праворуч (на непарних сторінках) чувашський їх переклад.

Вже як настала революція 1917 р., зміг Н. Никольський в паралель до свого російсько-чувашського словника видати ще й „Краткій чувашско-русскій словарь“ (Каз. 1919; 336 ст.) [1]). Поз'являлися тоді й нові чувашські граматики, як от Т. Матвєєв: „Грамматика чувашского языка“ (Симб. 1919) і ін. А найважливіщим явищем за останніх часів були праці ленінградського професора Н. Поппе про становище чувашської мови супроти інших тюркських та монгольської [2]).

Окрім того слід зазначити статтю акад. А. А. Шахматова: „Замѣтка о языкѣ волжскихъ болгаръ“ в „Сборнике Музея Антропологии и Этнографии“, т. V, вип. 1 (Спб. 1918, ст. 197-200), де Шахматов волзько-болгарський ротацизм („ту*р*ун“ зам. „тудун“) ставить у звязок з фонетичними фактами мови теперішніх чувашів.

XX.

Найстаріші тюркські пам'ятники. Орхоно-єнісейські „руни“ VI-IX в. Пам'ятники старо-уйгурські-епіграфічні в Монголії VIII-IX в. та історико-літературні маніхейські, християнські, буддійські в східньому Туркестані.

Історія розвитку тюркських мов потроху одкривається для нас починаючи з перших віків нашої ери.

З китайських записів для словника сяньбійців (що володіли північним Китаєм у IV-V в.) ми, як зазначив Пельйо (Pelliot), — поки-що побільше в усних конференціях [3]), — бачимо, що сяньбійці були тюрки. Ці китайські записи дають деякий матеріял, щоб судити про давньотюркську мову. Так само деякі дані можна витягти з гунських слів та власних іменнів, які зберіглися у сучасних гунам китайських і европейських літописців [4]). А в тім, це матеріял дуже скупий; та ще й досі не для всіх орієнталістів являється аксіомою приналежність гунів до тюркської народности: дехто бажав би бачити в гунах монголів.

Непохитні, геть-певні найдавніші зразки старотюркської мови — то **орхоно-єнісейські** написи на скелях і каменях десь-так VI-IX в., що довго були не піддавалися дешифруванню, аж до останніх років XIX століття, і допіру наприкінці того століття сталися власністю для науки. Вирізано їх особливим письмом, що европейському оку воно нагадує ніби руни [5]), і тому орхоно-єнісейські написи звуть іще й „рунічними“. Учені схиляються тепер до думки, що треба ставити ті старотюркські „руни“ у звязок з раннім письмом согдійців. Согдійці були

---

[1]) На „Чувашско-русскій словарь“ Н. Никольського рец. С. Малова в казан. „Известиях Общ-ва Археол., Ист. и Этногр.“ т. XXXI, вип. 4 (1922), ст. 40.

[2]) Ті порівняльної праці Н. Поппе названо у нас на ст. 120.

[3]) прим. у лекції, що прочитав Пельйо в осени 1925 р. в Ленінграді.

[4]) Зібраний матеріял, або хоч бібліографію його, див. у К. Иностранцева: „Хунну и Гунны“ (2-ге вид., Ленінгр. 1926) № 13 видань "Института живых восточных языков“.

[5]) Направду ж, нічого спільного між скандинавськими рунами і орхонсько-єнісейським письмом нема.

народ іранський [1]); вони для себе використали один з альфабетів арамейських; а далі той согдійсько-арамейський альфабет мав перейти у старотюрків в їх „рунічне“ письмо [2]). З історично-китаїстичних міркуваннів звуть старо-тюркські „руни“ ще й письмом тюрків „ту-кю“, чи „ту-кюе“, бо так звали тих тюрків китайці згідно з законами своєї вимови [3]). Один з дослідників (В. Банґ) уперто намагавсь, але мабуть чи не марно, прищепити для тих тюрків, що писали ці написи, назву „кök-тюрки“ чи „ґьök-тюрки“, а для їхньої мови — назву „kök-türkisch“ [4]). Найчастіш, одначе, звуть ті написи чисто-топографічно: таки „орхонсько-єнісейські“. Тих старо-тюркських рунічних пам'ятників є дві групи. Одна група численніша і на зміст значніша — то тая, що її знайдено менше тому як півстоліття в долині р. Орхона в Монголії; як потім виявилося, це пам'ятки од стародавніх огузів, і найважливіші тут — довгі написи Більґя-хана (пом. 734, інакше його звуть „Могілян“) та його брата Кюль-теґіна (пом. 731) та їх вельмож. Друга група, що про ню давно вже знали (ще з XVIII в.) — на верхів'ях р. Єнісея, в східньо-сибірському Минусинському краї; ці, як ми тепер знаємо, залишилися од стародавніх киргизів, тобто кара-киргизів; їх — менше, і вони короткі.

В 1880-их рр. читати тії „руни“ ніхто не вмів, але всеж фінляндські археологи (з І. Аспеліном на чолі) вважали за потрібне поробити точні знімки з усіх єнісейських написів і видати їх у світ осібним атласом (1889) [5]). Тоді „Восточносибирскій Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества“ вирядив свого члена Н. М. Ядринцова до Монголії (1889) — і він саме-тоді й одкрив у долині р. Орхона написи того самого „рунічного“ типу, що й єнісейські. Негайно після того поїхали збирати й естампувати орхонський „рунічний“ матеріял члени Фінляндського Археологічного Товариства (А. Гейкель, 1890), а незабаром і члени Російської Академії Наук (Радлов 1891). Поробили естампажі й фотографії і повидавали фототипічні атласи [6]). Року 1893-го талановитий копенгаґен-

---

[1]) Країна Согд — там, де тепер Самарканд.

[2]) Див. прим. O. Donner: Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie (Гельсингф. 1896 = Journal de la Société Finno-Ougrienne, т. XIV, 1); R. Gauthiot: Grammaire de la langue sogdienne (Пар. 1924), вступ.

[3]) Див. монографію Ed. Chavannes: Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux = VI випуск „Сборника трудовъ Орхонской экспедиціи“ (Спб. 1903). Пор. ще статтю P. Pelliot: L'origine de T'ou-kiue, nom chinois des Turcs — в органі для вивчення східньої Азії „T'oung-Pao“ за 1915 р. (Ляйден).

[4]) Епітет „кök тюрк“ (тобто голубі або піднебесні тюрки) дає своїм підданцям їхній володар (от, Більґä-хан VIII в. у своїм великім написі); тільки ж навряд щоб можна було цей прихильний епітет уважати за племінну назву, як того бажає В. Банґ. Його статті „Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei“ і инші з'являлися або в „T'oung-Pao“ (1896-1898), або в віденському журналі „Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes“ (1897 — Köktürkisches“, 1898, 1909), або в „Abhandlungen“ пруської Академії Наук (1917, 1919, 1921) і ин.

[5]) Inscriptions de l'Iénissei, recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'archéologie (Гельсингфорс 1889).

[6]) Атлас Гейкелевої експедиції — „Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne (Гельсингфорс 1892). А Радлов видав

ський учений лінґвіст В. Томсен, почасти за допомогою рівнобіжних китайських написів на орхонських каменях, потрапив знайти ключ до читання того орхонського письма [1]), і орхонські написи зробилися приступні для кожного тюрколога. Негайно заходивсь перекладати їх для російської Академії і граматично поясняти В. Радлов [2]), а в гельсинґфорських „Mémoires de la Société Finno-Ougrienne“ переклав усі написи сам В. Томсен (1896) [3]). Після того виникла величезна література про ці старо-тюркські пам'ятники [4]), і видатне місце належить дисертації Пл. Меліоранського: „Памятникъ въ честь Кюль-тегина“ (1899) [5]). Знов же що до Томсена, то остаточний свій переклад усіх орхоно-єнісейських написів укупі з стислою, змістовною передмовою дав він у своїй статті: „Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung“ (1924) [6]). Не перестають знаходити ще инші „рунічні“ написи [7]).

Друга старо-тюркська мова, од якої маємо чимало пам'яток, то — **уйгурська**. Уйгури, розбивши „тукюйців“ (бл. 744 р.), становили в VIII-IX в. сильну кочову державу в Монголії. Та десь-так 840 р. тую уйгурську державу побороли [кара]-киргизи і одтіснили уйгурів у східній (кашгарський) Туркестан. Там уйгурське володіння політично все дрібнішало та й дрібнішало, додержалося одначе до XIII в. [8]). Коли в XIII в. почавсь монгольський рух завойовника Джингиз-хана, то уйгурський володар- „идикут“, одпавши од своїх сюзеренів-карахитаїв, підхиливсь

(як „Труды Орхонской экспедиціи“) Atlas der Alterthümer der Mongolei, im Auftrage der kais. Akad. der Wiss. hsg. von Dr. W. Radloff (Спб. 1892; дальші випуски 1896, 1899).

[1]) V. Thomsen: Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, notice préliminaire (відб. з „Bulletin“ данської Акад. Наук 1893, ст. 285-299); російський переклад: „Дешифровка орхонскихъ и енисейскихъ надписей“ — в спб. „Запискахъ Восточн. Отдѣленія Русск. Археол. Общ-ва“, т. VIII (1893), ст. 327-337.

[2]) W. Radloff: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Спб. 1894-1895, три випуски). Далі, під тим самим заголовком, але з додатком: „Neue Folge“ — Спб. 1897, 1899. В перших випусках головна увага звертається на встановлення правдивого перекладу; в „Neue Folge“ є виправки до попередніх перекладів, але найважніш — фонетика та граматика пам'яток.

[3]) V. Thomsen: Inscriptions déchiffrées = „Mém. de la Soc. Finno-Ougr.“ т. V (1896); 224 ст.

[4]) Огляд її дає А. Самойлович: „Матеріалы для указателя литературы по енисейско-орхонской письменности“ — в „Трудахъ Троицкосавско-Кяхтинскаго отдѣленія Пріамурскаго отдѣла Русск. Геогр. Общ-ва“, т. XV (1912).

[5]) Дисертація Пл. Меліоранського — в спб. „Запискахъ Вост. Отд. Русск. Археол. Общ-ва“ т. XII (1899), ст. 1-144. Два роки перед тим П. Меліоранський вкупі з В. Радловим у IV-му випускові „Сборника трудовъ Орхонской экспедиціи“ видали „Древнетюркскіе памятники въ Кошо-Цайдамѣ“ (Спб. 1897, текст і переклад). Сугорб Кошо-Цайдам у долині р. Орхона, — це теє місце, де знаходяться пам'ятники VIII в. на честь Більґ'я-хана та його брата Кюль-теґіна.

[6]) Друк. в нім. перекл. в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“ т. 78 (1924), ст. 121-175.

[7]) Див. прим. дешифрування одного такого пам'ятника з центральної Монголії в „Rocznik Orjentalistyczny“ т. IV, 1928, ст. 60-107 (Котвич і Самойлович).

[8]) У тому уйгурському володіннячку були міста Бішбалик та Кара-ходжа (верстов 30 од оази Турфана).

Джингиз-ханові р. 1209 [1]), — і уйгури, увіллявшися в склад монгольської імперії, зробили неабиякий культурний вплив на монголів.

Найстаріші уйгурські пам'ятки — то епіграфічні, знайдені так само, як і пам'ятки „тукюе", на р. Орхоні в Монголії; орхонські експедиції 1890-их рр. їх теж позбирали та й опублікували. Тільки ж уйгури позалишали нам і літературно-релігійні свої писання, не на каменях і скелях, а на папері, змісту маніхейського, християнського, буддійського, а заразом — немало й ділових документів — грамот, актів, то що. Писалося все те починаючи мабуть чи не з VIII в.; а до нас подоходили рукописи найчастіш у пізніших копіях. Альфабет уйгурський — особливий свій він, — так до недавна гадали вчені не вагаючися, — мав бути безпосереднім варіянтом сирсько-несторіянської азбуки, що її занесли до середньої Азії очевидячки християнські місіонери-несторіяни з перської імперії сасанідів. Не можна сказати, щоб цю думку остаточно й одразу одкинули всі вчені [2]); але звичайніш тепер панує інший погляд — що й уйгурське письмо, так само, як старо-тюркські „руни", то теж відміна письма согдійського, тільки в його дальшім розвитку [3]).

Багато уйгурського манускриптового матеріялу здобули славнозвісні европейські археологічні експедиції до східнього або китайського Туркестану, до Турфанської оази, починаючи з експедиції росіянина Д. Клеменца 1898 р. Вони поодкопували в Турфані й поблизу нього немало узагалі дорогоцінного лінґвістичного матеріялу [4]), а уйгурського — то з-осібна [5]). Найважливішим було те, що вивезли й опублікували німці Ґрюнведель (1902 — 1903), А. фон Ле-Кок (1904 — 1905), Ґрюнведель і Ле-Кок укупі (1905 — 1907), англієць Аврель Стейн (1906 — 1908), француз П. Пельйо (1906 — 1909). Публікувалися й публікуються ті відкриття в виданнях академій — російської та европейських, або в сходознавчих журналах кожної країни (прим. в „Journ. R. As. Soc."). Там само виходять у світ і студії про них, почасти з-під пера тих, хто й привіз манускрипти прим. Ле-Кок [6]), почасти ж з-під пера таких дослідників

---

[1]) Пор. V. Barthold: „Turkestan down to the Mongol invasion", Лонд. 1928, ст. 361-362.

[2]) Прим. акад. Радлов у своїй доповіді 1910 р. („Записки Восточ. Отдѣл." т. 21, 1911-1912, ст. XV) недвозначно був „присоединился къ теоріи, по которой уйгурскій алфавитъ — несторіанскаго происхожденія". Правда, в передмові до „Tišastvustik" (Спб. 1910, ст. V) Радлов згоджувавсь і на інакшу думку.

[3]) Див. прим. R. Gauthiot: Grammaire de la langue sogdienne (Париж 1924), ст. 5. Або A. von Le Coq: Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde — в „Mitteilungen" берлінської сходознавчої семінарії, 1919, ст. 93-109.

[4]) От, одкрили вони невідому доти індоевропейську мову тохарську. Див. про це прим. А. Кримський: „Розвідки, статті та замітки", I (Київ, 1928), ст. 393-405. Там узагалі про східньо-туркестанські археологічні експедиції.

[5]) Дещо з їхніх турфанських знахідок писано письмом не уйгурським, а „рунічним", — отим, що й на орхонсько-єнісейських монументах „ту-кюйців". Див. Le Coq: Köktürkisches aus Turfan в „Sitzungsberichte" берлін. Ак. Наук 1909 (ст. 1047-1061); V. Thomsen: Ein Blatt in türkischer Runenschrift aus Turfan — там само 1910 (ст. 296-306); до Томсенової статті додаток F. Andreas'a — там само 1910 (307-314); Радлов в акад. Извѣстіяхъ 1910, ст. 1025.

[6]) Найзначніше в нього — A. von Le Coq: Türkische Manichaica aus Chotscho. I (1912); II (1919); III (1922).

як Ф. Мюллер („Uigurica“ 1908—1922), В. Банґ та В. Радлов (пом. 1918), що деякі його праці вже посмертно видає його учень С. Малов.

З-посеред чималої їх бібліографії зазначимо лиш от що:

1) F. W. K. Müller: а) Uigurica I. Die Anbetung der Magier (= поклоніння волхвів), ein christliches Bruchstück. Die Reste des buddhistischen „Goldglanz-Sutra“ — в „Abhandlungen“пруської Академії Наук 1908; б) він-таки: Uigurica II — в тих „Abhandlungen“ 1910; в) він-таки: Uigurica III (1922) = Uigurische Avadâna-Bruchstücke, I-VIII. На першім випускові тих Мюллерових „Uigurica“ спинивсь В. Радлов у своїй доповіді: „Уйгурскіе фрагменты, открытые въ восточномъ Туркестанѣ (в спб. „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ-ва“, т. XIX, 1909, ст. XIX-XX) і зазначив, що титул уйгурського хана, згаданого в однім уйгурськім рукописові як авторового учасника, дає нам дату написання: VIII-IX в., — дату живовидячки лиш для оригінала, а не для копії [1]).

2) W. Radloff: а) Alttürkische Studien — в „Извѣстіяхъ“ (Bulletin) петерб. Акад. Наук, VI сер. 1909-1910; тут є багато уваг і загальнішого характеру про тюркські наріччя; б) Він-таки: Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer, hsg. und übersetzt (Спб. 1909, акад. вид.), а до цього аналогічне видання — Le Coq: Chuastuanift, ein Sündenbekenntniss der manichäischen Auditores в „Abhandlungen“ пруської Акад. Наук 1910 та H. Vámbéry: Glossen zum Chuastuanit в будапешт. „Keleti Szemle“ т. XII (1911), ст. 158-173; — в) В згадув. акад. серії „Bibliotheca Buddhica“ видав В. Радлов (як № 12): Tišastvustik, ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sutra. Transscription und Uebersetzung (Спб. 1910), а як № 14 тієї самої „Bibliotheca Buddhica“ опублікував по уйгурськи, з перекладом, під китайським заголовком „Куан-ші-ім пусар“, частину ще однієї буддійської сутри, що уйгури (своїм звичаєм) її переклали на свою мову не з санскритського первопису, ба вже з китайської версії (Спб. 1911); в кінці дано спільний реєстр для слів, обговорених і в цім випускові і в попередньому („Тішаствустік“); — г) Найважливіше Радлова (і С. Малова) видання в цій самій серії „Bibliotheca Buddhica“ (як № 17) — то „Сутра золотого блеска“, по уйгурськи „Алтун йаруq“ (Спб. 1913-1917); уйгурський той переклад, з мови знов-таки китайської, міг би бути витвором чи не віку XIII-XIV-го.

д) Після смерти Радлова, російська Академія Наук, за допомогою С. Малова, випустила в світ W. Radloff: Uigurische Sprachdenkmäler (Ленінгр. 1928; ст. VIII і 305). Це переважно ділові правничі документи XII-XIV в., що широко освітлюють тодішній побут уйгурів Турфанської оази і містять у собі цінний лексичний матеріял. На прикінці оцієї збірки С. Малов додав уйгурсько-російського словника (ст. 260-305).

3) З праць В. Банґа ми тут зазначимо лиш котрі новіщі — W. Bang: а) Manichäische Laien-Beichtspiegel — в бельгійському „Le Muséon“, т. 36 (1923), ст. 137-242, та б) Manichäische Hymnen — теж в „Le Muséon“, т. 38 (1925), ст. 1-55.

Радлов залишив і уйгурсько-німецького словника. Його друкує Всесоюзна Академія Наук під доглядом С. Малова.

XXI.

Найдавніші мусулманські писання тюркською мовою: „Qутадгу біліґ“ XI в. та ин. Арабо-тюркський словник Махмуда Кашгарського XI в., як цінне джерело для нашої знайомости з тюркськими мовами середнього періоду. Наскільки обслідувано пам'ятки мови XII-XIV в.?

Окремою групою, з лінґвістичного погляду, треба розглядати тії, теж старовинні, тюркські пам'ятки (хронологічно краще буде їх звати „се-

[1]) Варті уваги оці рецензії на два перші випуски Мюллерових „Uigurica“: а) W. Bang у „Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morg.“, т. XXIII (1909), ст. 231-239; б) R. Gauthiot

редньо-тюркські“), які належать тюркам-мусулманам, дарма що вони можуть бути писані тим самим уйгурським шрифтом і так само в східньому Туркестані [1]).

За культурної кашгарської династії Караханідів XI в. звіршовано тюркською мовою мусулманську домостройну поему „Qутадгу біліґ“ (себто „Блаженне знання“), з датою 1070 р., альфабетом писану саме-іменно уйгурським; автор прийшов до Туркестану кашгарського із Туркестану західнього, точніш чи не з західнього Семиріччя. Видав і переклав по-німецьки цю найдавнішу середньо-азійську мусулмансько-тюркську пам'ятку попереду Г. Вамбері (Інсбрук 1870) [2]), а точніш-докладніш, з великим науковим апаратом — В. Радлов (I-II, Спб. 1890-1910) [3]). Остаточна В. Радлова думка про мову „Qутадгу біліґ“ (уже 1910 р., після спірки з В. Томсеном) була така, що „въ этомъ спорѣ до нѣкоторой степени были правы обѣ стороны: какъ уроженецъ города Баласагуна въ Семирѣчьи, авторъ первоначально написалъ свою поэму арабскими буквами, внѣ вліянія уйгурскаго письменнаго языка, но поэма подверглась этому вліянію въ Кашгарѣ, гдѣ была закончена и поднесена хану, который велѣлъ переписать ее, для распространенія въ народѣ, уйгурскимъ алфавитомъ“ [4]). Як Вамбері, так і Радлов намагалися дати по змозі найточнішу транскрипцію цієї поеми, та не взяли як слід на увагу звукові хитання поміж дзвінкими і глухими приголосними, і тому навіть заголовок їхніх видань вийшов неточний: „*Kudatku* bili*k*“; то вже В. Томсен [5]) довів, що

в паризькому „Bulletin de la Société de linguistique“, т. XVI (1910), ст. CLXXXIX-CXCII; в) Chavannes в ляйден. „T'oung-Pao“ т. X (1910), ст. 98-100.

[1]) Уйгурське письмо довгенько було популярне серед не-уйгурів і в Середній Азії і навіть по-за нею. Вкупі з уйгурською мовою спопуляризували уйгурське письмо монголи XIII в., починаючи з Джингиз-хана. Історик перс Джовейній (пом. 1282) скаржиться в своїй „Тарих-и Джиhанґошай“, що давніші вчені люди іслямського світу всі погинули од монгольського меча, „а тії нікчемні людці, які поприходили їм на заміну, прихиляються тільки до уйгурської мови та письма“. (Цю цитату з Джовейнія можна знайти і у d'Ohsson'a: „Histoire de Mongols“, т. I, Амстерд. 1852, ст. XXV, і у Авг. Мюллера: „Історія ислама“, нім. т. II, ст. 232; рос. т. III, Спб. 1896, ст. 252). Природна річ одначе, що в тих монголопідданих країнах, де мова людности була тюркська, але не уйгурська, ділові документи тільки писано альфабетом уйгурським, а мовою — місцевою, або мішаною. Приміром, ярлик золотоординського хана Тохтамиша до Ягайла 795 = 1393 р. повинен належати швидше до зразків мови джагатайської, бо в таких ярликах, як каже Радлов, „только буквы, которыми они писаны, вполнѣ уйгурскія“. (Див. В. Радлов: „Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга“ в спб. „Запискахъ Восточ. Отдѣл. Русс. Археол. Общ.“, т. III, 1888, ст. 1). У канцеляріях тімуридів ще й XV в. ділові документи густо-часто писалися буквами не арабськими, а уйгурськими. Так само чимало пам'яток джагатайського письменства XV в. дійшли до нас у письмі уйгурськім, а не арабськім. Пор. нижче ст. 194-195.

[2]) H. Vámbéry: Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, uigurischer Text mit Transscription und Uebersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche. Інсбрук 1870 (ст. IV і 260).

[3]) У звязку з цим виданням — стаття В. Томсена: Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure в „Keleti Szemle“, т. II (1901), ст. 241-259.

[4]) В. Радлов: „Турфанскіе тексты въ лингвистическомъ освѣщеніи“ (резюме) — в „Запискахъ Вост. Отдѣл.“, т. 21 (1911-1912), ст. XIV-XVI.

[5]) у згаданій своїй статті в „Keleti Szemle“ 1901.

треба вимовляти „Qутадγу біліґ“. — Дійшли до нас іще дві копії цієї поеми, переписані буквами арабськими; одна переховалася в Каїрі [1]), друга — в туркестанському Намангані [2]). Наманганського списка готує до видання узбецький письменник Фитрет [3]).

Того-ж-таки XI в., коли писано мусулманське „Кутадгу біліґ“ буквами уйгурськими, маємо ми з тих самих місць, де воно було дописане, великий науковий елаборат в арабській мові, що в ньому тюркські мови фіґурують уже не в уйгурському альфабетному одягові, ба в загально-іслямському арабському. Тая наукова тюрко-арабська праця — „Діван (= словникова збірка) тюркської мови“ = „Діwân логât ат-тюрк“ Махмуда Кашгарського [4]). Писав (чи дописав) цей кашгарець свого словника, правда, не на батьківщині, не в Кашгарі, ба в сельджуцькому арабському Багдаді, р. 1074. Відома сталася для науки його „Словникова збірка“ (чи „Діван мови“) допіро в XX столітті, за світової війни (видруковано її в Царгороді 1333-1335 = 1915-1917 рр., три томи) [5]). Рідна мова авторова, Махмуда-кашгарця того, живовидячки є кашгарська, і мабуть саме-ото її він і зве переважно „тюркська“ [6]). Та знає Махмуд (а хвалиться, ніби аж надто добре знає, I, 3) ще й инші тюркські наріччя, бо — каже — об'їздив їхні країни та степи, збирав їхні пісні та їхні діялектичні особливості: тюрків, туркменів, огузів, чіґілів, ягмайців, киркизів. У передмові характеризує Махмуд-кашгарець головні фонетичні і граматичні тюркські особливості, говорить про їх географічно-діялектологічне поширення й угрупування. У самому ж словникові (розкладеному граматично-предметово, а не за альфабетом) подає він не самі-но лексичні толкування (наводячи для прикладу народні пісні, приказки, оповідання), ба зазначає й діялектичні одміни в вимові того чи иншого слова. Не можна сказати, щоб Махмуд-кашгарець геть-усі тюркські наріччя зовсім точно знав (ми ж бачили приміром, ст. 160, що кипчаків-половців уміє він збивати

---

[1]) Про (неповний) каірський список „Кутадгу біліґ“ див. замітки В. Радлова в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“, т. 52 (1898), ст. 152 і 289, та його ж таки: Ueber eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilik в спб. „Извѣстіяхъ Акад. Наукъ“ IX (1898), ст. 309-319. Він його опублікував при II частині (1900-1910) свого видання „Das Kudatku Bilik“ (див. ст. III-XXIV; ст. 240-298, 536-544).

[2]) А.-З. Валидовъ: Восточныя рукописи въ Ферганской области — „Зап. Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ-ва“, т. XXII (1913-1914), ст. 303-320; про рукопис „Кутадгу біліґ“ ст. 312-313.

[3]) Див. (по узбецьки) статтю Фитрета в узбецькому журналі „Меариф ве оqутγучі“ (= „Просвіта та вчитель“) 1925, № 2, ст. 68-74. Або побіжно у С. Малова в його рецензії на Фитретові „Зразки старотюркського письменства“ (Ташк. 1927) в ленінгр. „Зап. Колл. Восток.“, т. III (1928), ст. 213, а ширше: „Из третьей рукописи Qутадгу билиг“ в акад. „Известиях“, VII сер., 1929, № 9, ст. 737-754.

[4]) Слова „діван“ тут ужито в якомусь специфічному розумінні. „Діваном“ зветься збірка поезій, розташованих в альфабетному порядкові рим.

[5]) Китâб логât ат-тюрк. Мюеллифі Махмуд ибн ель-Хюсейн ибн-Мехеммед ель-Кâшγарі. Тâріх-и те'ліфі 466 hиджрійе. Т. I — Царгор. 1333 = 1915 (ст. 436 і 12); т. II — Царгор. 1333 = 1915 (ст. 319); т. III — Царгор. 1335 = 1917 (ст. 351). Разом понад 1100 сторінок.

[6]) і то мабуть в її літературно-виробленій формі, уйгурській. — Кажучи: „Оце — загально-тюркські літери“ (т. I, ст. 7), він подає письмо уйгурське.

в одну діялектологічну цілість із гузами), але загалом „Діwân логât аттюрк“ — то всезбірка, повна дорогоцінних лінґвістичних звісток. Серед того, що підкреслюз Махмуд-кашгарець, високий діялектологічний інтерес являють ті особливості, які ми згодом, після дальшого руху тюркських племін на захід і після їхнього здобуття Малої Азії та — нарешті — Европи, знаємо як особливості мови саме-іменно оцих місць, у турків-османів з-осібна. От у т. I, ст. 35 (це наприкінці передмови) Махмуд-кашгарець пише: [инші] тюрки говорять „бар(а)γан“ (той, що йде), „ур(а)γан“ (той, що б'є), а гузи: „баран“, „уран“. У т. I, ст. 284 Махмуд свідчить, що гузи говорять „*б*ен“ (= я), а тюрки „*м*ен“. Т. II, 154: де в [инших] тюрків „т“, там у гузів „д“, і навпаки; от, „верблюд“, — по-тюркському „*т*еве“, слово „таксамо“ у них „*т*аqы“, а по-гузькому буде „*д*еве, *д*аqы“.

Про словник Махмуда Кашгарського, протягом тих дванацятьох літ відколи його видрукувано, встигла призбиратися вже чималенька література. Деякі статті інформаційного характеру можна назвати й у російській мові (от, Валідов 1927, Жузе 1926-1928) [1]). Наукову вагу, по суті, мають лиш праці К. Брокельмана:

а) Ми вже були зазначили, що Махмудову передмову до свого словника (I, ст. 1-36) Брокельман переклав цілу на німецьке: „Mahmud al-Kašghari über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11. Jahrh.“ — в будапештському журналі „Körösi Csoma-Archivum“ 1921 (I. kötet, 1. szám), ст. 26-40.

б) Аналіза дієслівних форм — C. Brockelmann: Mahmud al-Kašghari's Darstellung des türkischen Verbalbaus, в „Keleti Szemle“, т. XVIII (1918-1919), ст. 29-49.

в) Фольклорні цитати у Махмуда-кашгарця позбирав, поперекладав і пояснив К. Брокельман в статтях: 1) Altturkestanische Volksweisheit — в юбілейнім збірнику „Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag“ (Берл. 1920); — 2) Він-таки: Altturkestanische Volkspoesie, I-II в „Asia Major“, introductory volume (Лпц.-Лонд. 1923, ст. 1-22); та в „Asia Major“, т. I (1924, ст. 24-44) [2]).

г) Лексичний матеріял з праці Махмуда-кашгарця посистематизував і, з німецьким перекладом, видав у світ Брокельман у своїй книзі: Mitteltürkischer Wortschatz, nach Mahmûd al-Kâšgharis Divân Lughât at-Turk, bearbeitet von C. Brockelmann, Ляйпц. 1928 (ст. VI і 252). Це видання ввіходить у серію "Bibliotheca orientalis Hungarica“ I.

З инших середньо-тюркських пам'ятників, придатних для вияснення історичного розвитку тюркських мов, вартий був би лінґвістичного обслідування дуже простонародній „Діван- и хикмет“ = „Віршована збірка мудрости“ східнього туркестанця з м. Йесі ходжі Ахмеда Йесеві

[1]) Джемаль Валидов: О словаре турецких языков Махмуда Кашгарского — „Вестник Научного Общества татароведения“, № 7 (Казань 1927), ст. 107-112; П. К. Жузе Thesaurus linguarum turcorum — „Известия восточн. факульт. Азербайджанского у-та“, т. I (Баку 1926), ст. 75-94; т. II (1928), ст. 27-35.

[2]) Тут мав К. Брокельман талановитого попередника в особі царгородського проф. М. Ф. Köprülü-zade, що в царгородському науковому органі „Миллі тетеббюлер меджмуа-сы“ т. I (1915) умістив статтю, в якій сконстатував, що Махмуд Кашгарський зберіг нам уривки що-найменше з чотирьох героїчних народніх поем, не кажучи про дрібніщі речі. Пізніш, у Ташкенті, видав узбецькою мовою Фитрет свою розвідку: „Зразки найстарішої тюркської словесности“ (Ташк. 1927), теж вибірки фольклорних текстів з Махмуда Кашгарського з узбецьким перекладом. (На Фитрета рец. дав С. Малов в ленінгр. „Записках Коллегии Востоковедов“, т. III, 1928, ст. 213-217).

(пом. 1167) [1]). Тільки ж такого обслідування не зроблено [2]). Навпаки дуже докладну аналізу мови дав К. Брокельман для поеми „Qисса-і Йусуф“ 1233 р. якогось Алія, мабуть із західнього Туркестана, — хоч сам Брокельман дійшов до інакшої думки [3]). Чекає лінґвістичного розгляду збірка легенд за пророків „Qысас аль-анбійâ“, що їх склав 1309-1310 р. Рабгузій, шейх-кадій в Нехшебі (по той бік Аму-Дар'ї) [4]). Вона часто друкувалася, та все за пізніми рукописами; ба навіть і той найдавніший її список, що переховується в Британськім музеї [5]), належить уже до XV віку. Це стає гальмом для вияснення фонетичних або й морфологічних рис у мові самого Рабгузія поч. XIV в., і мабуть тому Я. Шинкевич (1926) волів студіювати у Рабгузія лиш синтаксу, яка й у спискові XV в. не могла значно змінитися [6]).

Рабгузієву мову можна, очевидячки, вже вважати за тип староджагатайський. Бібліографію словників і граматик старої (тепер уже мертвої) мови джагатайської (чи чагатайської), переважно на підставі писань XV-XVI в. (уйгуро-альфабетних і арабо-альфабетних) [7]) див. в розд. XVIII (ст. 177-178).

Про студії над давньою мовою половців (кумано-кипчаків) нашого південного степу — див. в розділі X (ст. 158 і д.).

XXII.

Дещо про різні альфабети, примінювані для тюркських мов — од орхоно-єнісейських „рун“ до найновіщої „уніфікованої“ латинки.

У звязку з попередніми розділами, де згадуються неоднакові альфабети для тюркського письма, варто тут сказати дві-три слові взагалі про

---

[1]) „Діван-и хикмет“ часто друкувавсь і в Ташкенті, і в Казані, і в Царгороді — на жаль, не за старими рукописами і не без великих підновлень у мові.

[2]) Розвідка (турецькою мовою) Мех. Ф. Köпрюлю-заде про перших суфіїв у тюркському письменстві (Царг. 1918), де Ахмедові Йесевієві приділено багато місця, або 1927 узбецька замітка Фитрета: „Ахмед Йесеві“ в узбецькім журналі „Мериф ве оqутгучі“ (№ 6, ст. 29-33) — то історико-літературні спроби, а не лінґвістична аналіза. Те саме доводиться сказати про відповідні сторінки (274-279) у Th. Menzel'я в його статті „Die ältesten türkischen Mystiker“ (в „Zeitschr. der Deutch. Morg. Ges.“, т. 79, 1925), де про мову Ахмеда Йесевія лиш невиразно надто-загально говориться, що „мова в його Дівані — східньо-тюркська і стоїть у прямому звязку з Кутадгу-біліґ та орхонськими написами“ (ст. 278).

[3]) а саме — що поема про Юсуфа та Зюлейху 1233 р. має бути пам'ятником перед-османським. Про це див. у нас на ст. 139.

[4]) Бібліографію для Рабгузія подано у мене в „Історії Туреччини та її письменства“, т. II, вип. 2 (Київ 1927), ст. 69-70.

[5]) Rieu, опис тюрк. рукописів Брит. музею (Лонд. 1888), ст. 269-273.

[6]) Jakob Schinkewitsch: Rabghuzi's Syntax (Берл. 1926; 47 ст.) — відб. з „Mitteilungen“ берлінської сходознавчої семінарії, т. 29 (1926), відд. II. Про нього згадано на ст. 178.

[7]) Пор. 188-189, 191, 195. От, уйгурськими літерами писано: „Бахтіяр-наме“ 1432 р.; „Тезкере-йи евлійâ“ 1436 р. (вид. факсимільно і перекл. Pavet de Courteille, Пар. 1889-1890); „Ми'радж-наме“ 1412 (вид. і пер. теж Pavet de Courteille, Пар. 1882). А писання найвидатнішого джагатайського автора XV-поч. XVI в., Мір-Алі-шіра Неваі — літерами арабськими.

всі альфабети, якими досі користувалася або ще користується тюркська мова під пером тих чи инших своїх представників.

Найдавніше — то, ми бачили, „рунічний“, орхоно-єнісейський альфабет VI-IX в. (у „ту-кюйців“ та єнісейських киргизів) і не дуже пізніший од нього уйгурський, що позичили старотюрки обидва ті письма, так гадають, од согдійців [1]). З-поміж них „рунічний“ — то мабуть чи не найточніший з альфабетів, які у тюрків будь-коли практикувалися. „Руни“ тії одначе не вдержалися; а натомість стався, можна сказати, загально-тюркським на довшу пору альфабет уйгурський, що його особливо спопуляризували в середній Азії монголи XIII в. По канцеляріях монгольських наступників-тімуридів уйгурське письмо вживалося аж до XV в.; а по буддійських манастирях західнього Китаю — аж до початку XVIII в. [2]).

У тюрків-мусулман сильну конкуренцію уйгурському письму здавна чинило письмо арабське, письмо священної мусулманської книги Корана. Арабськими літерами віддає тюркські звуки тюрксько-арабська „Словникова збірка“ = „Діван“ Махмуда Кашгарського XI в., а дальшими століттями арабський альфабет серед тюрків-мусулман геть-запанував. У XV столітті, коли по тімуридських канцеляріях іще мав силу альфабет уйгурський (як двірська мода), тамошня рясна „чагатайська“ література Середньої Азії ширше користувалася альфабетом арабським, ніж уйгурським, особливо в другій половині того XV віку. І самими-тільки арабськими буквами писалася література османська, що розвивалася в Малій Азії більше-менше з початку XIV в. Та й по инших місцях мусулманського світу усе, що одтоді виходить з-під пера тюрків-мусулман, воно пишеться й друкується (друкується — з XVIII в.) тими-таки священними арабськими літерами (прим. у Криму, в Казані, то що).

Коли хто чинив і чинить опір арабському письму в тюркських краях, то це потюрчені піддано-тюркські чужовірці: євреї, греки, вірмени, до недавна грузини; вони, пишучи по тюркськи, вживають або вживали своїх букв (для них — священних), вони віддають або віддавали тюркські звуки письмом гебрайським, грецьким і ин. [3]). Найгірше живовидячки

---

[1]) Див. ст. 187 і 189. Велика вага іранців-согдійців (у долині Зерефшана, коло теперішнього Самарканда) для всієї Середньої Азії од Китая та й до Крима, геть аж доки настала мусулманська епоха, виясняється в науці допіро тепер, після тих знахідок, що поробила археологія в східньому Туркестані (в Турфанській оазі) за першого десятиліття XX в. Для швидкої інформації можна прочитати статтю Ф. Розенберга „О согдийцах“ в „Зап. Колл. Востоковед.“ т. I (1925), ст. 81-90.

[2]) Див. вступ С. Малова та акад. В. Радлова до видання: „Сутра золотого блеска“ (Спб. 1913), ст. IV. Пор. у нас ст. 191.

[3]) Євреї, вірмени, грузини те саме роблять (або робили) і для мови перської. У філологів-іраністів тішаться великою пошаною писані гебрайськими літерами перські середньовікові переклади старозавітної Біблії (пор. про це розвідки акад. Залемана). Таку саму ціну для перської філології можуть мати перські переклади Євангелія, писані буквами грузинськими; див. прим. А. Цагарелі: „Свѣдѣнія о памятникахъ грузинской письменности“, вип. 1 (Спб. 1886), ст. 27.

підходить для тюркської мови азбука грецька, що не посідає букв для „дж“, „ч“, „ш“, „б“, „ґ“, то що. Тільки ж греки здавна її пристосували таксяк для тюркської мови (прим. τζοτζουκλουκ = „чоджуклук“, γιανι = „йа'ні“, μπιρ = „бір“, γκιουν = „ґюн“ і ин.), і мають греки у грецькій транскрипції чималу літературу, починаючи од Євангелія й священних та історичних книжок і кінчаючи політичними газетами. Дещо з неї нераз притягало до себе філологічну увагу, прим. старий переклад визнання християнської віри першого під турками царгородського патріярха Геннадія Схоларія XV в. [1]), або рукописи греків на Маріупільщині XVIII в. [2]), і ин. Значно краще підходить для турецької мови письмо вірменськими літерами [3]); але в вірменськім письмі — через вірменський діялектичний т. зв. звуковий перебій (Lautverschiebung) — може траплятися поплутання дзвінких і глухих приголосних („б“ і „п“, „д“ і „т“, то що); недурно ж коли пробують европейські орієнталісти вірменські записи транскрибувати латинськими буквами, то з того часом виходить у них латинська транскрипція зовсім непевна [4]). В Закавказзі вірмени иноді пишуть чи писали по азербейджанськи буквами не своїми-вірменськими, ба грузинськими [5]). Слов'яни Балканського півострова, котрі потурчені, віддають чи віддавали свою турецьку мову азбукою церковно-слов'янською [6]).

Европейці, що іще з середніх віків почали записувати тюркські мови, робили свої записи буквами латинськими (в їх ґотицькому варіянті). Сюди належить славнозвісний Codex Cumanicus 1303 р. для половецької мови; сюди належать османські записи бранця „Мюльбахського студента“ бл. 1438 р. [7]). Новіщими часами латинська транскрипція систематично вживається в усіх практичних підручниках турецької мови для европейців і в суто-наукових діялектологічних записах, щоб як-найточніш віддавати всі відтінки тюркських звуків.

У Росії петербургська (ленінградська) Академія Наук й окремі тюркологи видавали й видають народню словесність тюркських племін і свої мовознавчі розвідки — альфабетом російським, чудово й вигідно пристосованим для тюркської мови. Російськими-таки літерами залюбки

---

[1]) Вид. в паризькій Мінєвій серії „Patrologia Graeca“, т. 160, ст. 333 і д. По російськи див. статтю Н. Ильминського: „Предварительное сообщеніе о турецкомъ переводѣ изложенія вѣры патріарха Геннадія Схоларія“ (Казань 1880; 23 ст.).

[2]) Про статтю Блява в „Z. D. M. G.“ 1874: Griechisch-türkische Sprachproben aus Mariupoler Handschriften див. у нас в розд. XI, ст. 153.

[3]) Такі, між иншими, кам'янець-подільські актові книги вірменського суда XVI-XVII в., що переховуються в київськім Центральнім архіві давніх актів і можуть правити за джерело для пізнання мови половців (див. у нас ст. 157-158).

[4]) Такі прим. діялектологічні статті Е. Літтмана — у нас ст. 134.

[5]) От, у ленінградському Азіятському Музеї переховуються азербейджанські вірші поета-вірменина Саят-Нова, писані альфабетом грузинським.

[6]) Про солунську брошуру: „Книга за наученіе трихъ языковъ“ (1841), де один з „языковъ“ — то турецький-„карамалицький“, писаний кирилицею, див. у нас на ст. 138.

[7]) Про Codex Cumanicus див. у нас на ст. 161-168; про „Мюльбахського студента“ ст. 140.

користувалися були в кол. Росії й ті тюркомовні її підданці, які не звязані мусулманською релігійною традицією, напр. в ряди-годи караїми (хоч ці частіш писали по татарськи буквами гебрайськими), християни-гагаузи (у Басарабії), християни-чуваші на Волзі (у цих — ціла література), алтайці, якути. З-поміж тюрків-мусулман підданих Росії, легше од инших могли миритися з російською азбукою в своїх текстах — киргиз-казаки, позбавлені мусулманського релігійного фанатизма; а такі видання, як „Киргизская хрестоматія“ киргиз-казака Алтинсарина (1879; 1906) набирали для декого з них навіть національної принади. Але ж инші тюрко-татари Росії (та й частина тих самих киргизів) ставилися до запровадження російської азбуки в свою мову з виразною ненавистю: це був для них огидний символ примусової русифікації та місіонерського охрещення. Вони воліли триматися письма арабського, загально-мусулманського, хоч і яке воно важке й неточне.

Тільки ж і мусулмани Росії не могли, кінець-кінцем, не розуміти, який незручний для тюрко-татарських мов отой арабський альфабет і який він важкий для шкільної науки. Почалися в XX-ім в. всякі, переважно педагогічні, спроби хоч-трохи його поліпшити (прим. обов'язково зазначаючи кожну голосну літеру) або й зреформувати (писати кожну арабську букву не чотирма написаннями, як воно скрізь досі водилося, а тільки одним). Та це були паліятиви. Революція 1917 р. висунула гасло — розрив з важким арабським альфабетом і заміну його на придатніший, легший, тільки ж не на осоружну російську азбуку, а на латинку.

На самий перед офіційне вживання латинської транскрипції, поруч одначе давньої арабщини, взаконено було в радянському Азербейджані з його столицею Баку. Далі перший усесоюзний тюркологічний з'їзд, який одбувавсь у Баку в лютому 1926 р., визнав, що бажано по змозі запровадити латиницю й по инших тюркських країнах СССР. Дискусії делегатів за й проти реформи подано в стенографічному звідомленні з'їзду (Баку 1926; 429 ст.).

Постанова бакинського тюркологічного з'їзду 1926 р. не залишилася мертвим побажанням. Уряди тюркських республік СССР (Крима, Татаристана, Туркменистана і и.) заходилися негайно переводити в офіційне життя латинізацію тюркського алфабету; року 1929-го в багатьох друкарнях уже й шрифту арабського не зосталося: здано в „гарт“. Вияснилося при тім, кожному навіч, що тая латинська транскрипція, яку самотужки без філологічної допомоги вигадали кавказькі азербейджанці, страждає або на надзвичайну непауковість або й на курйози. Наприклад, в кавказько-азербейджанській латиниці м'яке „кь“ віддається через лат. „q“: це — філологічна нісенітниця, а повстала вона з того, що латинську букву „q“ звуть з-французька „кю“, а латинську букву „k“ звуть „ка“, — це ніби арґумент за те, щоб уважати „q“ за мняку букву. Або отакий у кавказькому Азербейджані куріоз: щоб віддати звук „ш“, запроваджено до латинської транскрипції літеру російську, тільки ж

не „ш“, ба „з“; коли буде написано „zuqur“, то треба це вимовляти „шюкюр“, „zah“ = шah“. Заздалегідь можна було передбачити, що инші тюркські мови в СССР, запроваджуючи в себе латиницю, неминуче повинні будуть зробити це способом філологічнішим. І справді: „Всесоюзный комитет нового тюркского алфавита“ (2-ий його пленум одбувсь у Середній Азії, в Ташкенті, у січні 1928 р.), виробляючи т. зв. „уніфікований“ латинський альфабет, щоб запровадити його по всіх тюркських республіках СССР, мусів був виправити кричущі бакинські недоладності [1]). Кавказький Азербейджан на „уніфіковану“ латиницю досі не перейшов і, раз запровадивши свою антинаукову та недоцільну вигадку, рутинно тримається її й далі, хоч вона лиш компромітує всю справу латинізації. Та вже не може бути й найменшого сумніву, що прилучення Азербейджана до доцільнішого альфабету — це лиш питання часу [2]).

В анатолійській (по давньому „османській“) Туреччині за останніх літ теж уперто обговорювалося питання про заміну важкого й неточного арабського альфабету на латинський. Проти реформи стояли літератори, за реформу — правительство. Попереду попереходили на латинку в дрібницях. От, на поштових марках республіки Туреччини рівнобіжно з арабо-турецьким написом робивсь і латино-турецький. Нарешті, з 1929-го року, офіційно перешла Туреччина на латинку в широкому маштабі: в канцелярських документах, у часописах і т. и. [3]). Та рівночасно не перестають виходити турецькі книжки і традиційним альфабетом арабським.

XXIII.

Тюркологічні праці загального характеру, од Бетлінґа до наших часів.

Якоїсь збірної наукової граматики тюркських мов, або ширшої провідної розвідки про них немає. Нема того, що звуть Grundriss der türkischen Philologie, ще й досі.

1) Перший, хто поклав підвалину для справді наукової тюркології, це був російський академик Отто Бётлінґ, відомий санскритолог, що взявсь і за студії якутської мови, та й переніс до тих студій порівняльні підходи індоевропейського мовознавства. Його відома праця: „Ueber die Sprache der Jakuten“ (1851), що в ній він виясняв граматичні форми якутської мови паралелями з інших тюркських мов і що в ній окрім якутської граматики йде ще й якутський словник, лягла краєугольним

---

[1]) Дещо дивне є і в „уніфікованому“ альфабеті. Щоб віддавати звук „ы“, він узяв літеру російську, але не „ы“, як природньо було-б сподіватися, а літеру „ь“. Слово „варды“ пишеться „уніфікованою“ латиницею, як „vardь“, „алтын“ — як „altьn“.

[2]) Дальші питання латинізації тюркських й узагалі усіх східніх народів обговорюються в спеціяльному органі Всесоюзного Комітету нового тюркського альфабета: „Культура и письменность Востока“. Того журналу вже вийшло скількись книжок (у Баку).

[3]) В турецькій (османській) граматиці для українців, що випустив у світ 1930-го року мій співробітник Грунін, уже нема арабських літер, тільки тая латинка, якої офіційно держиться Туреччина.

каменем під усі роботи дальших тюркологів. Ба навіть півстоліттям пізніш розвідка „Ueber die Sprache der Jakuten“ згадувалася у відомих европейських лінґвістів, таких, прим., як Г. Педерсен, з атестацією „eine vorzügliche Arbeit“ [1]).

2) Тільки ж попри всі заслуги Бетлінґової якутської граматики, це була студія все ж із обмеженою темою — якутською. А справді широко поставив тюркологію, чи то рясно збираючи для неї нові сирові матеріяли, чи то намагаючися дати порівняльну тюркську граматику — другий російський академик, теж з роду німець, Василь (або Вільгельм) Радлов. Порівняльну тюркську фонетику подав він у книзі: „Phonetik der nördlichen Türksprachen“ (Ляйпціг, 1882-1883), що мала бути початком його широкої тюркологічної „Vergleichende Grammatik“. Ніяк не можна сказати, щоб Радлова „Phonetik“ була справжньою історією звуків тюркської мови. Це систематично збудований статистичний огляд звукових паралелів і переходів в різних тюркських мовах, та й то переважно лиш у північних (як воно і в заголовку сказано). Аналізуючи фонетичні особливості тих мов, Радлов у „Phonetik“ поклав основу і для їх діялектологічної класифікації, з якою ще довго треба буде рахуватися [2]). Окрім фонетики освітлював В. Радлов і тюркську морфологію — розкидано й побіжно в багатьох своїх роботах та виданнях, а програмовий вступ до морфології т. ск. загально-провідного характера дав Радлов у розвідці: „Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen“ (1906) [3]). Радлов, нарешті, подбав і про великий всезбірний спільно-тюркський словник. Це велике 4-х томове академічне видання: „Опытъ словаря тюркскихъ нарѣчій“ (Спб. 1888-1911). Рясний матеріял розміщено тут одначе не за звичайним словниковим альфабетом, а за фізіологічною системою звуків. Швидко користуватися їм — річ важка [4]). На цім полі був у Радлова попередник — учений азербейджанець Л. Будагов: „Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій“ (1226 стор.), т. I, А-Ф (1868 р. 810 ст.), т. II, Q-Й (1871 р., 416 ст.). Розкладений за звичайною системою, а обсягом не надто й малий, „Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій“ Будагова ще й досі виходить зручний для швидких довідок.

---

[1]) „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges“ т. 57 (1903), ст. 535.

[2]) Див. у нас на ст. 122-123. Деякі ніби-хиби Радлівської праці зазначив В. Д. Смирнов у своїй рецензії в „Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1884 (нб., ст. 76-106), не раз-у-раз справедливо. А вже ж зовсім несправедливо напавсь на Радлова значно пізніше В. Банґ: „Turkologische Epikrisen“ (Гайдельб. 1910). — Головні риси Радлівської „Phonetik“ широко спопуляризував його учень Пл. Меліоранський в статті: „Турецкія нарѣчія“ в „Энциклопед. Словарѣ“ Брокгауза и Ефрона (полут. 67, Спб. 1902).

[3]) Ці „Einleitende Gedanken“ — в Запискахъ (Mémoires) Рос. Акад. Наук, сер. VIII, іст.-філ., т. VII, № 7, Спб. 1906 (35 ст. in 4t°). Пор. до цього „Замѣтки“ Бодуена де-Куртене в спб. „Живой Старинѣ“ т. XVIII (1909), ст. 191-205.

[4]) Іде тепер питання, щоб Радлівський словник перевидати в інакшій системі. Див. про це статтю А. Самойловича в бакинських „Известиях Восточн. факультета Азерб. у-та“ т. 3 (1928), ст. 1-6.

3) Етимологічного словника спробував був дати заслужений мадярський тюрколог H. Vámbéry: „Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen, ein Versuch zur Darstellung des Familienverhältnisses des Turko-tatarischen Wortschatzes“ (Ляйпціг 1878). Під етимологією розумів Вамбері мабуть чи не виключно етимологію пнів. До того-ж найбільшу увагу звернув він на слова з етимологією невиразною, і не можна сказати, щоб Вамберієва етимологічна аналіза таких слів була раз-у-раз певна й не грішила надмірною відвагою [1]). Заразом проминав Вамбері у словнику ті слова, що їхня етимологія була, на його думку, ясна. Через те, приміром, марно буде шукати в його „Etymologisches Wörterbuch“ більшу половину числівників.

4) Не надто щасливі, — коли не сказати гірш, — були роботи Jos. Grunzel'я, як от: а) „Die Vokalharmonie der altaischen Sprachen“ (віден. акад. 1889; 42 ст.); б) теж невеликий „Entwurf einer vergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen nebst einem vergleichenden Wörterbuch“ (Ляйпціг 1895). Коли навіть у найближчих рецензіях на Ґрунцеля ми не можемо підловити надто високої оцінки для його праці [2]), то літ п'ятнацять пізніш Ю. Немет вважав за справедливе характеризувати Ґрунцелів „Entwurf“ як „schwerlich als verdienstliches Werk“, навіть „recht unwissenchaftlich“, що містить у собі „die unglaublich plump zusammengebrachten Belege“ [3]).

5) За певний сурогат порівняльної тюркської граматики може правити дисертація Радлівського учня Н. Катанова: „Опытъ изслѣдованія урянхайскаго языка“ (1903) [4]). Тут Катанов порівняльними колонами позбирав паралельні форми трохи чи не всіх тюркських мов. Та всі ті його порівняльні таблиці мають дуже механічний характер і здебільша позбавлені наукового досліду; до того ж вони дуже незручні навіть із зовнішнього погляду, і для швидкого користування зовсім мало придатні.

6) Wilh. Groenbech: Forstudier til turkisk Lydhistorie (Копенгаґен, 1902; 121 ст.). Короткий зміст своєї розвідки подав сам Groenbech у будапештському „Keleti Szemle“ т. IV (1903, ст. 229-240 і 384), а по німецьки критично переказав Groenbech'ову розвідку Holger Pedersen: Türkische Lautgesetze в „Zeitschr. der Deutschen Morg. Ges.“ т. 57 (1903, ст. 535-561).

7) Karl Foy: а) Türkische Vokalstudien, besonders das Köktürkische und Osmanische betreffend — в „Mittheilungen“ берлін. сходознавчої семінарії 1900 (т. III, ст. 180-215). Взагалі, чимало уваг ширшого порівняльно-тюркського характеру можна буває знайти й по інших Фоєвих статтях, хочби вони на першому місці мали на оці лиш османську мову. Такі, прим. K. Foy: б) Studien zur osmanischen Syntax теж у берлінських „Mittheilungen“ 1899 (т. II, ст. 105-136 і 293).

---

[1]) В передмові сам Вамбері це обережно зазначає, застерегаючи читача не брати кожну його етимологію, як аксіому.

[2]) Див. прим. рецензію на „Entwurf“ — W. Bang в „T'oung-Pao“ т. VI (1895), ст. 235-238; H. Winkler в Literarisches Centralblatt, т. 24 (1896), ст. 873 і д.

[3]) Julius Németh: „Die türkisch-mongolische Hypothese“ — в Zeitschr. der Deutsch Morg. Ges. т. 66 (1912), ст. 567 і 550.

[4]) Ширше про цю Катанова дисертацію див. вище стор. 176.

8) З великою несправедливістю й різкістю супроти інших тюркологів обробляв В. Банґ свої а) Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen в „Sitzungsberichte“ берлінської Академії Наук 1916 і д.; б) Він-таки: Monographien zur türkischen Sprachgeschichte — в „Sitzungsberichte“ гайдельбергської Академії 1918 (філос.-іст. класа) [1]; — в) Він-таки: Vom Köktürkischen zum Osmanischen, Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen в „Abhandlungen“ пруської Академії Наук (1917, 1919, 1921); г) статті в „Turan“ 1918.

9) К. Брокельман, відомий дослідник порівняльного словника тюркських наріччів Махмуда Кашгарського XI в. [2]), подає вряди-годи причинки до загально-тюркської порівняльної філології, хоч і під вузько-спеціяльними заголовками: а) „Zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen“ (про дієслівні форми) — в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“ т. 70 (1916, ст. 185-215); б) Він-таки: Turkologische Studien в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“ т. 74 (1920, ст. 212-215). І інші. — Багато матеріяла для порівняльної тюркської граматики міститься в Брокельмановій розвідці: „Alî's Qissai Jûsuf (1917) в „Abhandlungen“ пруської Акад. Наук, дарма що з головною авторовою ідеєю про османізм розглянутого у нього пам'ятника не можна погодитися. (Див. у нас ст. 139 і ст. 194).

10) Славнозвісний дешифрівник орхоно-єнісейських написів (1893) данський філолог В. Томсен погуртував свої орієнталістичні, найбільше тюркологічні, студії у III томі збірки своїх праць: „Samlede Afhandlinger“ (Копенгаґен 1922) [3]).

11) J. Deny: Langues turques, langues mongoles et langues tongouzes — на ст. 185-243 лінґвістичної збірки: „Les langues du monde par un groupe de linguistes sous la direction de A. Meillet et M. Cohen“ (Пар. 1924; ст. XVI і 811) [4]). Коротка, але влучна характеристика, популярно-енциклопедичного типа, можна сказати — навіть без бібліографії.

12) В. Богородицький: Введение в тюрко-татарское языкознание, ч. I (Каз. 1922) і інші його статті в „Докладах“ Академії Наук СССР (1927) та в казанськім „Вестнике Научного общества татароведенія“ № 4 (1926), № 6 (1927), № 8 (1928).

13) Нарешті зазначу, що в московськім „Энциклопедическом словаре“ Граната (1930) уміщено мою статтю: „Тюркские языки и литературы“, яка є попросту російський конспект моєї теперішньої вкраїнської праці [5]).

---

[1]) На Банґові монографії див. рец. М. Pallò в будапештськім „Körösi Csoma-Archivum“ т. I (1921), ст. 85-89. При нагоді зазначимо, що рецензентові, коли він трактує про форми praesens на „йор“, залишилася невідома рос. стаття Хв. Корша: „Происхожденіе формы наст. времени въ западно-турецкихъ языкахъ“ в „Древностяхъ Восточныхъ“, т. III вип. I (М. 1907).

[2]) За праці К. Брокельмана над „Діwân логât ат-тюрк“ див. вище, ст. 193.

[3]) Ми вже згадували (ст. 188) про німецький переклад останньої з Томсенових розвідок у тім томові: „Alttürkische Inschriften aus der Mongolei“ в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges.“ т. 78 (1924, ст. 121-175).

[4]) Про тюркські мови — на ст. 194-218.

[5]) Давніша моя стаття в 67-м полутомі „Энциклопедическаго Словаря“ Брокгавза та Ефрона (Спб. 1902): „Турецкія нарѣчія“ — тепер живовидячки перестаріла. Разом з моєю

XXIV.

Про тюркські впливи в мовах слов'янських та европейських.

Тюркські мови здавна чинили своєю лексикою певний вплив на мови слов'янські, та й то ще в передмонгольську пору.

Ми не маємо скільки-небудь твердих непохитних даних про лінґвістичні відносини слов'ян і тюрків в той доволі темний, особливо для слов'янської історії, період VI в., коли середньо-азійська тюркська держава доходила своїми володіннями аж до Озівського або Чорного моря [1]); так само для нас не ясні лінґвістичні впливи од хазарів та булгарів (очевидячки пра-чувашів), що політично виринають у наших степах у VII та VIII вв., а частина булгарів (679) переходить Дунай і засновує там булгаро- слов'янське князівство. Тільки ж хоч і не маємо ми з того часу непохитних даних, а гадати таки можемо, що й тоді взаємовпливи тюрко-слов'янські напевне одбувалися. Дуже солідні філологи-порівняльники доводять, що спільно-слов'янське „быкъ" позичено з тюркського „byqa" [2]); церковно-слов'янське „санъ" давно вже визнали за тюркське запозичення — чи не од тих булгарів, що заснували дунайську Болгарію [3]). А що серед тих дунайських болгарів у IX в. поруч державної християнської релігії мав силу й іслям з його священною мовою арабською, то очевидячки могли вже й тоді заходити до слов'янської мови не тільки слова чисто-тюркські, ба й декотрі арабські [4]). В IX столітті ми взагалі стоїмо на твердішому історичному ґрунті в справі тюркського впливу. От, Русь київська з IX в. перебувала в постійних стосунках попереду з тюрками царства хазарського (Святослав у X в. навіть його повоював був), далі Русь мала постійні зносини з печенігами IX-XI в. та иншими „торками" (берендіями, чорними клобуками або, по тюркськи, кара-калпаками, і ин.). Надто ж тісні відно-

статтею в тім полутомі Брокгавзо-Ефронівського „Энциклопедическаго Словаря" вміщено однойменну (вже згадувану, ст. 199) статтю Пл. Меліоранського; вона, як стисле й вимовне формулювання діялектологічних думок його вчителя В. Радлова, довго ще заховуватиме свій інтерес і свою вагу.

[1]) E. Chavannes: Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux (Спб. 1903) = Сборникъ трудовъ орхонской экспедиціи, VI.

[2]) Проти тюркської етимології слова „быкъ" підносив був закиди J. Peisker у своїй книзі „Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre Socialgeschichtliche Bedeutung (1905), відб. з журналу „Vierteljahrsschrift für Social- und Wirthschaftsgeschichte", т. III (1905, ст. 187-360, 465-533). Тільки ж Пайскерові сумніви розбив Хв. Корш (1909) у своїй статті: „О нѣкоторыхъ бытовыхъ словахъ, заимствованныхъ древними славянами изъ такъ называемыхъ урало-алтайскихъ языковъ" в „Юбилейномъ сборникѣ въ честь Г. Потанина" (= „Зап. Русск. Геогр. Общ-ва по отд. Этногр." т. 34, 1909, ст. 537-558; про „быкъ" ст. 538, 540-541). Такої думки і санскритолог H. Sköld: Lehnwörterstudien, Лунд 1923 (університ. вид. т. XIX, № 7; про „быкъ" — стаття № 4). — Теперішнє українське „бугай" — то вже зовсім нове запозичення, але знов таки з тюркської мови.

[3]) А. Соболевський з приводу „бисьръ" (перло), „санъ", „чьртогъ" обережно висловився, що про ці „заимствованія изъ тюркскихъ языковъ" важко сказати, „изъ какого тюркскаго языка получены они церковно-славянскимъ языкомъ" (Див. „Записки Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ-ва", т. 17 = 1906, ст. XI).

[4]) От, на мою думку, можна вважати за арабізм церк.-слов. слово оусмъ (= ремінь).

сини були у київської Руси з половцями (куманами, кипчаками), і наш старий київський літопис та найхудожніший літературний пам'ятник до-татарського періоду „Слово о полку Ігоревім“ містять у собі низку таких слів, які, найпевніш, зайшли до староруської мови мабуть-таки од половців: „харалугъ“ (криця), „женьчюгъ“ (перло), „лошадь“, м. б., „япончица“, „орьтъма“ (накривало), „кощей“ (бранець), „чага“ (бранка), ба навіть чи не й „ногата“ і ин. [1]). А в тім „ногата“ і ще деякі могли мати ще инше тюркське джерело — волзько-болгарське [2]). Од волзьких болгарів могли заходити лексичні впливи в староруську мову ще й перед X-им в., а в X-ому столітті розцвіт політичний і торговий царства волзько-камських болгарів живовидячки повинен був впливати на Русь і лексикологічно. Найбільшу, правда, силу повинно було теє царство виявляти на мові предків не наших, а великоруських; але ж (через Муром) мало воно зносини й з Київом.

Звичайно одначе, що найсильніша пайка тюркських слів, або коли й не чисто-тюркських, то слів потюркизованих арабських та перських, влилася в старо-руську мову допіро після монгольського нашестя. Ясно, що найбільше тоді повинна була вплинути тюркська лексика на мову Русі Московської, що васально підлягала татарам, „Золотій Орді“ тій, аж $2^1/_2$ століття, а на нашу мову — менше. Тільки ж якщо наша Вкраїна позичила тоді од Золотої Орди не так багато слів як Москва, то трохи пізніш напозичалися-таки ми татарських слів чимало з иншого сусіднього джерела — од Кримського ханства XV-XVIII стол. та таки й з османської Туреччини.

Дехто міг би сказати, що число тюркських запозичень і в українській і в російській мові ніяк не можна назвати незначним. Але й воно виходить справді незначна дрібниця, коли ми порівняємо той лексичний вплив, який мала мова османської Туреччини на народи балканські, підвладні їй з XIV-XV в. — на слов'ян-сербів (надто босняків) та болгар, на греків, на албанців, на румунів. Особливо про болгарську мову можна без пересади сказати, що зовсім добре розуміти її тепер і не можна без допомоги турецького словника. Російський тюрколог Мошков [3]), розглядаючи великий „Словарь болгарскаго языка“ А. Дювернуа (Москва 1889; 2622 ст.), встановив, що в болгарській мові є безмаль 9%

---

[1]) Диви: а) П. Меліоранський: Турецкіе элементы въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“ — в „Изв. Отд. русск. яз. Ак. Наукъ“ 1902, кн. 2; — б) Контр-стаття Хв. Корша — там само, 1903, кн. 4; — в) Нова стаття Меліоранського — „Извѣстія“ 1905, кн. 2; — г) Знов відповідь Хв. Корша 1906, кн. 1. Окрім того — П. Меліоранський: „Заимствованныя восточныя слова въ памятникахъ русской письменности до монгольского времени“ — в „Извѣстіяхъ“ 1906, кн. 4. Попередню його доповідь: „О турецкихъ элементахъ въ памятникахъ русской письменности до-монгольского періода“ див. в „Запискахъ Вост. Отдѣл. Русск. Археол. Общ-ва“ 1907, т. XVII (проток. ст. VII-XII, з увагами, які були зроблені на засіданні).

[2]) Див. Ѳ. Коршъ: „Объ этимологіи слова ногата“ — „Древности Восточныя“ т. IV, Москва 1913, проток. стр. 96.

[3]) дослідник гагаузів. Див. ст. 136-137.

турецького елементу; французький тюрколог Дені [1]), не беручи правда на себе труд перевірити справу наново, держиться тієї самої цифри: 8,7%. Але чи не більший відсоток треба б визнати? Адже коли ми візьмемо 1-й том того „Словаря болгарскаго языка", то побачимо, що на перших його 100 сторінках, де всіх слів пояснено 510 (од „А" до „Биж), налічити можна турецьких аж 224, — це ж 44 відсотки. Нехай правда, що і в инших слов'янських мовах буква „А" містить у собі переважно чужі слова, — то візьмім перші сто сторінок літери „Д" (ст. 443-543), од „Да" до „Домовина". Хоч там число слов'янських слів проти чужих мусіло б бути більшим, ніж де (бо там містяться виводні слова на „два", на „добро", на приіменник „до") — все ж і тут на 434 слова є турецьких 87, — відсотків з 20.

В західньо-европейських мовах відсоток східніх слів, що перейшли в Европу з османської Туреччини, не є великий (европейці більше встигли лексично напозичитися із сходу ще перед політичним закріпленням турків, ще од арабів) [2]). Але й в европейських мовах, коли зробимо аналізу, то побачимо, що дещо засвоєно живовидячки не звідкіля як з османської Туреччини.

Висвітлено всі слов'янські і західньо-европейські запозичення з тюркських мов ще в дуже недостатній мірі. В першій половині XIX в. ставилося це питання без належної наукової обережности. До таких належать спроби професорів-орієнталістів Ф. Ердмана (1828-1830) [3]) або й замітка А. Казембека [4]); зовсім необережний, повний буйної фантазії — Źródłosłownik А. Мухлінського (Спб. 1858) [5]). Допіро з 1884 року маємо ми працю, де погуртовано потрібний матеріял з певною філологічною оглядністю і куди доводиться й досі вдаватися по довідки. Це — розвідка віденського академика-славіста Фр. Міклошича: „Die türkischen Elemente in den südost- und ost-europäischen Sprachen (griechisch, albanisch, rumunisch, bulgarisch, serbisch, kleinrussisch, grossrussisch, polnisch)", уміщена в XXXIV і XXXV томах „Denkschriften" філософ.-істор. класи віденської Академії Наук. На Міклошичеву працю негайно дав змістовну рецензію J. Budenz в мадярськім „Nyelvtudományi Közlemények" т. XIX

[1]) „Langues du monde" (Пар. 1924), ст. 218.

[2]) Пор. прим., а) W. Engelmann: Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe, Ляйд. 1861 (107 ст.); 2-е вид. (424 ст.) вкупі з Дозі (1869); — б) Devic: Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale — arabe, persan, turc, hébreu, malais, Париж 1876 (278 ст.); — в) Eguilaz y Yanguas: Glosario etimologico de las palabras espanoles de origen oriental (Гранада 1886); — г) H. Lammens: Remarques sur les mots français dérivés de l'arabe (Бейрут 1890; 314 ст.).

[3]) Эрдманъ: Изъясненіе нѣсколькихъ восточныхъ словъ, перешедшихъ изъ восточныхъ языковъ въ россійскій — в „Казанскомъ Вѣстникѣ" 1828 (кн. 9, ст. 33-53) та в москов. „Труды и лѣтоп. Общ-ва исторіи и древн. росс." 1830 (кн. 1, ст. 215-245).

[4]) А. Казембекъ: Записка о словахъ русскихъ, заимствованныхъ изъ восточныхъ языковъ — в „Извѣстіяхъ Акад. Наукъ по отдѣл. русс. яз. и слов." 1852 (стовп. 125-128).

[5]) Ant. Muchliński: Źródłosłownik wyrazów które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszéj mowy z języków wschodnich, z dołączeniem zbiorku wyrazów przeniesionych z Polski do języka tureckiego, Спб. 1858 (158 ст.).

і російський поліглот Хв. Корш в „Archiv für slavische Philologie“ т. VIII-X, 1885-1887. Використавши їхні уваги і притягши ще новий матеріял, Ф. Міклошич надрукував під тим самим заголовком „Die türkischen Elemente і т. д.“ дуже великого додатка (194 ст. in quarto) в XXXVII і XXXVIII томах віденських академічних „Denkschriften“ 1888 і 1890 рр. До нього додаток — Fr. von Kraelitz-Greifenhorst: Corollarien zu F. Miklosich „Die türkischen Elemente“ 1881-1890 — в „Sitzungsberichte“ віденської Академії Наук 1911 (філос.-іст. кл., т. 166, № 4; 65 ст.).

Міклошичеві „Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen“ 1884-1890 з Креліцовими „Corollarien“ 1911 ще й досі залишаються підручною, основною книгою для кожного лінґвіста тюрколога й не-тюрколога, дарма що тюрколог могтиме не одне закинути Міклошичеві. Тільки ж і тоді, як Міклошича праця друкувалася, а ще більше відколи вона вже додрукувалася й завершилася, повиходили в світ деякі невеликі монографії про турецькі впливи в поодиноких европейських мовах, що собою Міклошича в тій чи иншій мірі доповнювали й доповнюють, почасти ж попросту використовують для якоїсь однієї мови.

Для української мови, коли на увагу не брати давню рецензію М. Сумцова (1885)[1], визбирав з Міклошича відповідні знадоби О. Макарушка у львівських „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка“, кн. V (1895), № 2, ст. 1-14. Це студентський реферат на семінарі проф. Ом. Огоновського (неорієнталіста).

Для польської мови — а) Ян Карлович: Mémoire sur l'influence des langues orientales sur la langue polonaise — в „Actes“ 6-го міжнародного конґресу орієнталістів 1883 у Ляйдені (II частина, секц. 1-ша, Ляйд. 1885, ст. 409-441); б) Al. Brückner: Słownik etymologiczny języka polskiego, Краків 1927 (806 ст.) — тут при східніх (як і при не-східніх) словах зазначено й тую мову (тюркську чи иншу), з якої їх узято. Тільки ж джерел своїх Брюкнер-неорієнталіст ніколи не зазначає, а до того має нахил поясняти східні слова слов'янськими пнями. До таких належлть слово „ciura“ (пахолок, слуга-паж, україн. „джура“, „чура“), — Брюкнер його виводить од „ciurkać“ (ллятися цюрком). На цю Брюкнерову кричущу помилку негайно вказав польський орієнталіст T. Kowalski: W sprawie zapożyczeń tureckich w języku polskim (1927)[2], зазначивши, що ми маємо діло з тюркським „чора́“, „джора́“ (= слуга)[3].

---

[1]) Рецензія Н. Ѳ. Сумцова на Міклошичеві „Die türkischen Elemente“ — в „Кіевской Старинѣ“ 1885, кн. 4, ст. 755-760.

[2]) Стаття Т. Ковальського — в юбілейній збірці (т. II, ст. 347-353) на честь Яна Розвадовського: „Symbola grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski“, Краків 1927.

[3]) При нагоді зазначимо, що Т. Ковальському залишилося невідомим безпосереднє джерело для цього слова — мова татар кримських, де й досі (це й я мав сам нагоду занотувати) держиться слово „чора“ в розумінні „прислужник“, а в ногайському епосі один такий „чора-богатир“ грає велику ролю (пор. Фалев: Введеніе в изучение тюркских литератур и наречий, Ташкент 1922, вид. „Туркест. Восточн. Инстит.“, ст. 32-35). Сами ж тюрки, гадаю, позичили це слово з мови перської, де „чоhрä“ має спеціяльне значіння „молодий паж“, те що в османській двірській сфері звалося „ іч огланы“ (Див. свідоцтва в великім перськім словнику I. Vullers: Lexicon persico-latinum etymologicum, т. I (Бонн 1855, ст. 606).

Для сербо-хорватської мови, яка ще й перед виходом у світ Міклошичевої праці мала цінні роботи Л. Маринковича (1882) [1]) та Ч. Поповича (1884) [2]), цікаві порівняльно-лінґвістичні екскурси веде, в звязку з історією сербського наголосу, Hannes Sköld, прим. у книжці: Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung, Лунд 1922 (110 ст.) в університ. серії (т. XVIII, № 3); там остання стаття: „Die türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen".

Для румунської мови — а) Theoph. Löbel (інакше: Lobel-efendi): Elemente turceşti, arăbeşti şi persane în limba Română, Царгород 1894 (ст. XXIV і 194); — б) Laz. Şaineanu: Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române. I. Introducerea; II Vocabularul, 1. Vorbe populare, 2. Vorbe istorice (Букурешт 1900). І це саме у французькому перекладі в паризькім часописі „Romania" 1901-1902: Laz. Sainéan, L'influence orientale sur la langue et la civilisation roumaines. I. La langue: les éléments orientaux en roumain („Romania" т. 30, ст. 539-566; т. 31, ст. 82-99, ст. 537-589) і окроме Пар. 1902 [3]); — в) Він-таки: De l'éxistence d'éléments préosmanlis en roumain — в „Bulletin de la Société de linguistique à Paris" т. 50 (1901, ст. X і д.); — г) знов Th. Loebel: Contribuţiuni і т. д., Observaţiuni relative la opera „Influenţa orientală" de L. Şăineanu — в „Analele" румунської Академії Наук 1909 (відд. літерат., т. 30, ст. 225-264).

Для мадярської мови — Z. Gombocz: а) Honfoglaláselötti török jövevényszavaink (про тюркські слова в мадярській мові), Будапешт 1908 (ст. IV і 108) [4]); — б) Він-таки: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Гельсингф. 1912 (ст. XVIII і 251) = „Mém. de la Soc. Finno-Ougr." XXX; — в) Z. Gombocz і J. Melich: Lexicon criticoetymologicum linguae hungaricae, Будапешт 1914 і д. (до 1928 р. вийшли вже випуски 1-89); тут і тюркські етимології.

Для грецької мови — L. Ronzevalle: а) Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumélie et spécialement d'Andrinople — в „Journal Asiatique" 1911 (т. XVIII, ст. 69-106, ст. 257-336, ст. 405-462); — б) Він-таки: про основні тези Les emprunts turcs і т. д. — в бейрутських „Mélanges de la faculté orientale", т. V, № 2 (ст. 571-588) [5]).

Для італійської мови — Luigi Bonelli: Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell' italiano — в римському журналі „L'Oriente" 1894, I (ст. 178-196). Пор. у нас розд. IV, ст. 131 [6]).

---

[1]) Louka Marinkovitch: Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe avec un exposé de la littérature serbe — в „Verhandlungen" 5-го міжнароднього конґресу орієнталістів у Берліні 1881, т. II, 2-га пол. (Берл. 1882; ст. 299-332).

[2]) Ч. Попович: Турске и друге источанске речи у нашем језику — „Гласник Српског Ученог Друштва" кн. 59 (Београд 1884).

[3]) Шайнеанова праця викликала багацько рецензій, як от G. Weigand в „Litterarisches Centralblatt" 1901 (ст. 459) та в „Zeitschr. für romanische Philologie" т. 27 (ст. 227 і д.); в „Bulletin de la Société de linguistique à Paris" т. 50 (1901, ст. XVIII і д.); E. B. в „Revue Critique" 1903 (ст. 399).

[4]) Ця Gombocz'ова праця = A magyar nyelvtudományi társaság kiadvanyai (1908), 7 sz.

[5]) Це — Ронзевалева доповідь на 16-ім міжнароднім конґресі орієнталістів в Атенах.

[6]) На Бонеллі — змістовну рецензію дав Н. Катанов в казанських „Извѣстіяхъ Общ-ва Археологіи, Ист. и Этн." т. XII (1894), ст. 531-532.

Для німецької мови — Enno Littmann: Morgenländische Wörter im Deutschen, 2-ге перероблене видання, Тюбінґен 1924 (ст. XII і ст. 163).

Потреба дати збірну працю, як могла б замінити „Die türkischen Elemente" старого Міклошича відповідно до теперішнього становища порівняльного мовознавства, з-окрема орієнталістики, настирливо відчувається. Таку потребу задовольнити в формі стислого підручного словника надумалося гайдельбергське видавництво „Indogermanische Bibliothek" (за керуванням Г. Гірта і, тепер уже небіжчика, В. Штрайтберґа), що в своїй серії індогерманських підручників, а саме в відділі словників, доручило перевести потрібне завдання К. Локочеві, викладачеві арабської та турецької мов в вищих школах у Кельні. Та хоч К. Локоч безперечно попрацював чимало-таки, все ж Міклошича абсолютно не замінить його книга:

Dr. Karl Lokotsch: Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs, Гайдельберг 1927 (ст. XIX і 243, місткого петиту). На превелике диво, ми бачимо і з реєстра Локочевих джерел, і з тексту самого словника, що він зовсім не мав перед собою ані епохальної, вихідної роботи Ф. Міклошича, ані цінних критик на тую Міклошичеву роботу. Бачимо так само, що з-поміж тюркських словників Локоч узяв собі на підмогу тільки перестарілого Герм. Вамбері: Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen (Лпц. 1878) та той, будь-що-будь невеликий, притім чисто практичний, османський словник, що його авторство приписує Локоч Келекянові [1]); а без класичного для філологів чотирохтомового „Опыта словаря тюркскихъ нарѣчій" В. Радлова К. Локоч перебувсь, і не видко навіть, щоб він про нього відав. Взагалі знати, що працював Локоч хоч і багато, та на-швидку.

Не диво, що й німецькі рецензенти, хоч узагалі прихильно поставилися до Локочевого „Etymologisches Wörterbuch", всі позазначали чимало лакун [2]), а слов'янські висловили суд доволі суворий [3]). Надто мало дає Локочів „Etymologisches Wörterbuch" для тих тюркських чи потюрчених слів, котрі поввіходили до мови нашої, української. Дарма там шукати пояснення не тільки для якихось слів рідкіших, приміром з побуту чабанського або старокозацького [4]), ба густо-часто не повносив Локоч до свого словника навіть найзвичайніших слів щоденного хатнього побуту [5]). Ха-

---

[1]) На правду ж автор того турецько-французького словника є не Келекян, а Самі-бей. Див. у нас ст. 129.

[2]) Рецензії на Локоча дали німецькі орієнталісти E. Littmann в „Deutsche Literaturzeitung" 1927, № 30 (стовп. 1443-1451), W. Printz в „Zeitschr. der Deutsch. Morg. Ges." 1927, т. 81 (ст. 311-312), H. Rust в „Orientalistische Literaturzeitung" 1928, № 3 (ст. 175-184).

[3]) Див. рец. А. Соболевського на Локоча в академічних „Извѣстіяхъ по русскому языку и словесности" 1929 (т. II), кн. 1, ст. 346-347. Не видко високої думки про книжку К. Локоча і у Т. Ковальського в юбілейній збірці Розвадовського (Крак. 1927, т. II, ст. 349).

[4]) От, у Локоча ми не знайдемо ані чабанської палиці-„ґирлиґи", ані козацької військової частини, що звалася „пирка́" (з тюрко-арабського „фирка́" = дивізія), то що.

[5]) Природня річ, що й слова „хата" нема в Локоча, хоч його етимологію (іранську) з'ясував у спеціяльній статейці Хв. Корш: „Опыты объясненія заимствованныхъ словъ въ русскомъ языкѣ" — в „Извѣстіяхъ" (Bulletin) рос. Акад. Наук, сер. VI, 1907 (ст. 755-768).

рактеристично, що лінґвіст Локоч не може дати собі ради з українською буквою „г". Иноді він її читає, як „h", і тоді каже, що перське „пäнбäh" дало у росіян „bumaga", а у „малорусів" дало воно „bamaha" або „bumaha" (ст. 130); иноді ж лінґвіст Локоч читає нашу букву „г" за „g" — і тоді підносить своїм читачам звістку, що перське „хäрбуз" перейшло у росіян в „arbuz", а у малорусів (klruss.) в „garbuz" (ст. 65), або що арабське „маґзан" дало в „малоруській" мові „magazyn" (ст. 108).

Одне слово, Локочів „Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs" 1927 ані в найменшій мірі не замінив собою давнього Міклошича і зможе, хіба, стати за малий початок великої майбутньої етимологічної праці, яку ще доведеться переробити чи тому самому К. Локочеві, чи цілій колективі спеціялістів-лінґвістів.

Вплив од тюркських мов на инші, особливо на слов'янські, був не тільки лексичний: він торкавсь і граматики.

Позичалися од тюрків часом і їхні суфікси, принаймні для nomen agentis улюблена тюркська кінцівка „чы" або „джы". Вже ж бо і в староболгарській („церковно-слов'янській") мові знаємо ми слова „кѫнигѫчий" та „крьмьчий", де „чи" природно поясняється лиш тюркським впливом, а всі спроби дати для того „-чи" слов'янську етимологію виходять силувані. — Улюблене тюркське формування паристих слів (Reimwörter) з початковим звуком „м" в розумінні „і таке инше", „то що" — воно одбилося в усіх мовах цілого світу [1]). — Нераз можна на слов'янських мовах сконстатувати тюркський вплив синтактичний або фразеологічний [2]), надто в піснях, де одбивається часом давня фразеологія, що тепер уже зникла чи зникає. Наприклад, про тютюн скажуть теперішні українці (так, як по російськи), що вони тютюн „курять" („палять", „заживають"), або комусь „дають покурити", а в обрядових піснях (прим. у весняному похороні зімового Кострубонька) жінка голосить, що вона для Кострубонька „тютюн купувала, тютюном напувала, тютюном міцним напоїла" [3]), себто давала йому покурити тютюну; у турецькій мові (і в инших східніх) інакше й не кажуть про тютюн, як те, що його „п'ють" (по тур. „тютюн ічерлер"), а „давати покурити" зветься в східніх мовах „напувати тютюном". Або от в українській мові „батько та мати" разом звуться „батьк*и*" (досл. „отц*і*"), так само як і в еспанській мові „padr*es*" (= „отц*і*") значить „батько *і* мати". Еспанці, нема сумніву, позичили цей зворот безпосередньо од арабів [4]); українці, швидче можна думати,

---

[1]) Див. про це мою студію: „Калач-малач, кішміш-мішміш" у моїй збірці „Розвідки, статті та замітки" (Київ 1928), ст. 138-148.

[2]) На це звернув увагу Міклошич: Ueber die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen — в „Sitzungsberichte" (філос.-істор. кл.) віденської Акад. Наук, т. 120.

[3]) А. Кримський: Звиногородщина, т. I (Київ 1930), ст. 322-324.

[4]) замінивши, натурально, арабське dualis на своє pluralis, бо dualis в еспанській мові нема. По арабськи це дуже відомий зворот. „Місяць *і* сонце" (аль-qамар wa ш-шямс) можна замінити через „обидва місяц*і* (аль-qамар*âни*); Алієві сини Хасан *і* Хосейн інакше звуться „обидва Хасан*и*" (аль-Хасан*âни*); „батько *і* мати" (аль-аб wa ль-омм) частіш чуються, як „обидва батьк*и*" (аль-абаw*âни*). Вульґарно: „qамар*ейн*, Хасан*ейн*, абав*ейн*".

не перебулися тут без посередництва мови татарської або турецької, яка своєю дорогою запозичила „ебевейн“ (= „батьки“, себто „батько й мати“) з мови арабської.

Тільки ж царина дослідів над тюркськими граматичними впливами досі розроблялася обмаль, і поле досліду лежить, можна сказати, облогом. Вищезгаданая давня стаття Фр. Міклошича (ширшого характеру) та недавня дуже побіжна (й спеціяльно-вузька) замітка Н. Дмитрієва (1928)[1] — то, здається, чи не буде й усе, що досі ми маємо на цю тему.

Завважений пропуск.

На ст. 146 до згадки про А. Поцелуєвського „Руководство для изучения туркменского языка“ треба додати: „Ашхабад 1929 (379 ст.)“.

---

[1]) Н. Дмитриев: Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию — в „Докладах“ Академии Наук СССР 1928, В, ст, 17-22,

ДЕ ЩО Є:

Стор.

I. Що таке „тюркські“ народи? 113-118

Всіх тюрків досі об'єднує мова. Нема тепер єдиного тюркського фізичного типу (ст. 113-114) та єдиного тюркського побуту і культури (ст. 114-115). Іслям, як переважна національна віра у тюрків (ст. 115). Скільки всіх тюрків на світі (ст. 115-116) і в СРСР? (ст. 116-118).

II. Що таке „тюркські мови?“ 118-120

Лінґвістична приналежність тюркської сім'ї мов; урало-алтайська гіпотеза (ст. 118). Деякі типовіщі особливості алтайської групи (ст. 118-120). Становище якутів та чувашів (ст. 120).

III. Як класифікуються тюркські мови? 120-124

Дуже неоднакові системи для класифікування тюркських наріччів; перестарілий погляд Ремюзá та інш. (ст. 120-121). Система Вамбері та Авг. Мюллера (ст. 121). Скептичні думки Вінклера (ст. 121-122). Класифікація Радлова (ст. 122-123), Корша (ст. 123) та Самойловича (ст. 123-124).

IV. Головні підсобні праці для ознайомлення з граматикою та лексикологією південно-західніх (або огузьких) тюркських наріччів: а) османли 124-131

V. Османська діялектологія 131-138

Літературно-інтеліґентна османська мова столиці Стамбула (ст. 131-132) і провінціяльні наріччя Малої Азії (Анатолії, ст. 132-136) та Балканського півострова (ст. 136-138). Дві слові про „татарське“ південнобереговe наріччя в Криму (ст. 138).

VI. Праці, що аналізують османську мову в її історичному минулому 138-141

VII-VIII. б-в) Дві инші південно-західні (огузькі) мовні парості 141-147

Мова азербейджанська („азері“), її записи, граматики та словники (ст. 141-145). Мова туркменська (ст. 145-147).

IX. Які наріччя в татар у Криму? 147-151

Неоднакові групи татарських наріччів у Криму — на надбережному й гірському півдні (ст. 147-149) та на степовій півночі півострова (ст. 149-150). Стан дослідів над ними (ст. 150-151).

X. Тюркські рештки в степовій Україні та поблизу її . 151-158

Лінґвістичні досліди над тюркськими зостанками по території степової України, Литви-Білорусі та Галичини з Поділлям: маріупільські тюркомовні греки (ст. 151-153), басарабські гагаузи (ст. 153), ногайці (ст. 153), литовські татари (ст. 153-155), литовські і волинсько-галицькі караїми (ст. 155-157), тюркомовні подільсько-галицькі вірмени (ст. 157-158). Питання про мову давніх половців та татар Золотої Орди (ст. 158).

XI. Про половецьку мову 158-165

Джерела для знайомости з половецькою (куманською, кипчацькою) мовою: а) староруські (ст. 158-160), б) арабські (ст. 160-161), в) Codex Cumanicus 1303 р. (ст. 161-163). Яке з теперішніх тюркських наріччів найбільше в собі заховало слідів половецьких? (ст. 163-164); чи не найвиразніший такий нащадок мова караїмів Литви та Галичини? (ст. 165).

XII. Говірки північного Кавказу 165-167

Про досліди над тюркськими наріччями кавказько-астраханських степів і інших місць з північного Кавказа: ногайці (ст. 165-166), кумики, балкари та карачаївці (ст. 166-167).

XIII-XVI. Мова татар на Поволжі та в близькому Сибіру . 167-175

Питання про поволзькі діялекти (ст. 167-168). Бібліографія мови татар „казанських“ з „кряшенами“ (ст. 168-171), „касимівцями“ та мишарями (або мещеряками) (ст. 171-172). Тептярі й башкири (ст. 172). Киргиз-казаки (ст. 173-174). Ближньо-сибірські татари: тобольці і інші (ст. 174-175).

XVII. Далекий Сибір та сусіднє узграниччя 175-176

Тюрки далекого (східнього) Сибіру: алтайці-ойрати (ст. 175), абаканські або минусинські татари (ст. 175-176), урянхайці й ін. (ст. 176), — наскільки їх вивчено?

XVIII. Середньоазійські (староджагатайське і новоджагатайські) наріччя 176-183

Тюркські мови Середньої Азії (ст. 176-177); дещо з бібліографії джагатайської вмерлої мови (ст. 177-178). Бібліографія дослідів над наріччями Туркестана західнього: мова узбецька, сартська (ст. 178-180). Таранчі (ст. 180-181). Вивчення мов Туркестана східнього (кашгарського, китайського) та тюркських оаз у Монголії (ст. 181-183).

XIX. Бібліографія студій над мовою якутською та чувашською 183-186

XX. Найстаріші тюркські пам'ятники, немусулманські . . 186-190

Орхоно-єнісейські „руни“ VI-IX в. (ст. 186-188). Пам'ятники старо-уйгурські — епіграфічні в Монголії VIII-IX в. (ст. 188-189) та історико-літературні маніхейські, християнські, буддійські в східньому Туркестані (ст. 189-190).

XXI. Середньо-тюркські пам'ятники, мусулманського характеру 190-194

Найдавніші мусулманські писання тюркською мовою: „Qутадгу біліґ“ XI в. (ст. 190-192) та ін. Арабо-тюркський словник Махмуда Кашгарського

XI в., як джерело для нашої знайомости з тюркськими мовами середнього періоду (ст. 192-193). Наскільки обслідувано пам'ятки мови XII-XIV в.? (ст. 193-194).

XXII. Дещо про різні альфабети, примінювані для тюркських мов — од орхоно-єнісейських „рун“ до найновіщої „уніфікованої“ латинки 194-198

XXIII. Тюркологічні праці загального характеру, од Бетлінґа до наших часів 198-201

XXIV. Про тюркські впливи в мовах слов'янських та европейських 202-209

ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНОЇ КАТЕДРИ В. У. А. Н. ПІД ГОЛОВУВАННЯМ акад. А. Е. КРИМСЬКОГО.

I. ВІДДІЛ ЗАГАЛЬНИЙ.

1. Акад. **А. Е. Кримський.** Розвідки, статті, замітки. I (1928) . . . . . 4 крб. —
2. Акад. **А. Кримський** та **М. Левченко:** а) Знадоби до життепису Ст. Руданського. I (1926) . . . . . 3 крб. 25 к.
3. б) Нові знадоби для життепису Ст. Руданського. I, ст. 1—86 (1929), 1 крб. 25 к.; ст. 87-112 (1929). . . . . — 50 к.
   в) Слідом за Руданським в Ялті (1930) . . . . . — 75 к.
4. **Хв. Титов.** Історія книжної справи на Вкраїні (221 знімок). 1924 . . . . 10 крб. —
5. **О. Курило.** Уваги до сучасної української літературної мови (1923—1925) (вичерп.).

II. ВІДДІЛ АРАБСЬКИЙ.

1. **Т. Кезма.** Граматика арабської мови. 1928 (вичерп.).
2. Акад. **А. Кримський** та **Т. Кезма.** Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь (1927) — 60 к.
3. **П. Смірнов.** Волзький шлях і стародавні руси (1928) . . . . . 3 крб. —
4. Акад. **А. Кримський** та **Ол. Боголюбський.** Вища освіта у арабів (1928) . . 1 крб. 75 к.

III. ВІДДІЛ ІРАНСЬКИЙ та ІНДІЙСЬКИЙ.

1. Акад. **А. Кримський.** Історія Персії та її письменства. I (1923) . . . . . 1 крб. —
2. Акад. **А. Кримський.** Антологія з перських поетів („Пальмове гилля", II). 1922. . . . . 1 крб. —
3. Акад. **А. Кримський.** Хафиз та його пісні в його рідній Персії XIV в. та в Европі (1924). . . . . 1 крб. 25 к.
4. Акад. **А. Кримський.** Перський театр, звідки він узявсь та як розвивавсь (1925). . . . . 1 крб. —
5. **С. Марр.** Із спостережень над сучасною перською народньою драмою, рр. 1925-1926 (1930) . . . . . — 75 к.
6. **О. Баранників.** Мова українських циган (друк.).

IV. ВІДДІЛ ТЮРКОЛОГІЇ.

1. Акад. **А. Кримський.** Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924). . . 1 крб. 50 к. т. II, вип. 2. (1927) — 1 крб. Вступ (1926) — 75 к.
2. Акад. **А. Кримський.** Тюрки, їх мови та літератури, вип. I (друк.), вип. II (1930) . . . . . 1 крб. 75 к.
3. **Т. Грунін.** Граматика османської мови (1930) . . . . . 2 крб. —
4. Акад. **А. Кримський** і ин. Студії з Криму, I—IX, історія ханства, взаємовідносини з Україною, нарис кримсько-татарського письменства (1930) . . . . . 2 крб. —
5. **Якуб Кемаль.** Документальна історія цехів у Кримському ханстві (друк.).

V. ГЕБРАЇСТИЧНА КОМІСІЯ.

1. **Єврейський** Археографічний **Збірник**, кн. I (1928) 2 крб. 75 коп.; кн. II (1930) 3 крб. —

VI. КОМІСІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

1. Акад. **О. Шахматов** та акад. **А. Кримський.** Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) . . 1 крб. —

2. **П. Бузук.** Нарис історії української мови (1927) . . . . . 1 крб. 35 к.
3. **М. Грунський.** Київські глаголицькі листки і Фрейзінгенські уривки (1928) 1 крб. 25 к.
4. **В. Розов.** Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) . . . . . 6 крб. —
5. **О. Курило.** Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів (1928) . . . . . 1 крб. 80 к.
6. **Збірник** праць Комісії історії української мови. т. I (кінч. друк.).

VII. ДІЯЛЕКТОЛОГІЧНА КОМІСІЯ.

1. **В. Ганцов.** Діялектологічна класифікація українських говорів (1923), вичерп.
2. **Ол. Курило.** Особливості говірки с. Хоробричі на Чернігівщині (1924). . — 60 к.
3. **Ол. Курило.** Матеріяли до української діялектології та фольклористики (1928) . . . . . 1 крб. 75 к.
4. **М. Левченко.** Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-1860-их рр. вв. I—II (1928) — 4 крб.; вип. III (друк.).
5. Акад. **А. Кримський.** Звиногородщина з погляду етнографічного та діялектологічного, т. I, вип. 1 (кінч. друк.).
6. **Діялектологічний Збірник,** т. I (1928) — 3 крб.; т. II (1929) . . . . . 3 крб. 40 к.

VIII. КОМІСІЯ СЛОВНИКА ЖИВОЇ МОВИ.

1. Російсько-український словник, т. I, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 коп.; т. II, вип. I, З-К (1929)—2 крб.; т. II, вип. 2 од ст. 392-ої (друк.); т. III О-П (1927—1928) . . . . . 3 крб. 10 к.
3. **Найголовніші правила українського правопису** (1927, 165-а тисяча), вичерп.
4 **Правописний словник** (друк.).
5. Акад. **А. Кримський.** З історії правопису (нарис). 1930 . . . . . 1 крб. —
5. Російсько-український словник **правничої мови** (1926) . . . . . 4 крб.